CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)

ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)

Canadian Institute for Historical Microreproductions / Institut canadien de microreproductions historiques

© 1999

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

University of Alberta
Edmonton

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche shall contain the symbol ⟶ (meaning "CONTINUED"), or the symbol ▽ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

University of Alberta
Edmonton

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole ⟶ signifie "A SUIVRE", le symbole ▽ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

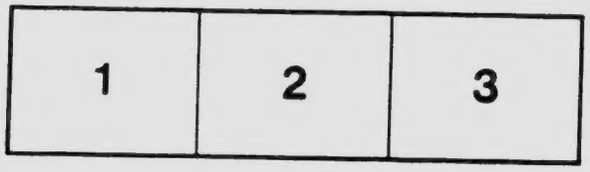

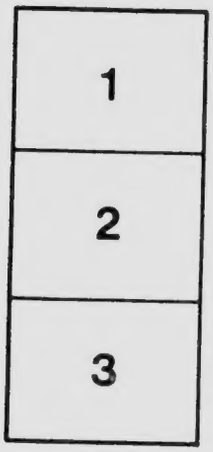

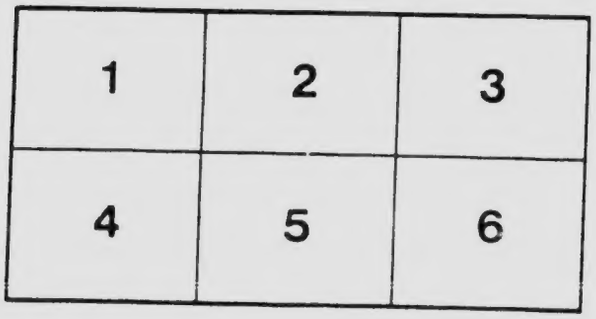

О. Я. КОНИСЬКИЙ

ГРІШНИКИ

РОМАН—ХРОНІКА

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
В КАНАДІ

ЦІКАВІ КНИЖКИ ДО ЧИТАНЯ

Сорок тисяч миль під водою. Ю. Верн 1.00
Подорож до місяця. — Ю. Верн ..... 40ц.
Видіне Паломника в Єрусалимі. Л. Толстой ... 20ц.
Девять Братів і Десята сестриця Галя ..... 20ц.
Звідки взялись і що значать назви „Русь" і „Україна" ..... 30ц.
Житє і наука грецького фільозофа Сократа ... 25ц.
Історія Московщини. — Л. М. Благовіщенський 40ц.
Кайдашева Сімя. — Іван Нечуй-Левицький ... 60ц.
Кармелюк і Невільничка. — Марко Вовчок ... 20ц.
Кльод Ґе. — В. Гіґо ..... 20ц.
Культура, Національність і Асиміляція ..... 30ц.
Наша мова — Ґеоґрафія України — Характер Українця, Поляка і Москаля ..... 10ц.
Огляд Українського Письменства. ..... 30ц.
Ілюстр. Укр. Письменство в житеписах .... 35ц.
Опришок і другі оповіданя .... 20ц.
Перша Ластівка Українських Пісень ..... 30ц.
Перша Пригода Ничипора Довгочхуна ..... 15ц.
Подорож Ґулївера до краю Ліліпутів. ..... 20ц.
Подорож Ґулївера до краю великанів ..... 20ц.
Спартак. — Ц. Самойлова ..... 30ц.
Стилїстика, Поетика і Реторика. ..... 30ц.
Сіра кобила. ..... 05ц.
Українська Читальня ..... 25ц.
Хан і його син ..... 20ц.
Хмельниччина в Галичині ..... 20ц.
Шкільні Образки. — Д. Макогон ..... 10ц.
Як львиця виховала царського сина ..... 20ц.
Молодий Вік, збірка ..... 40ц.

Замовленя разом з грішми присилайте на адресу:

UKRAINIAN VOICE

Box 3626, Winnipeg, Man.

О. Я. Кониський

ГРІШНИКИ

РОМАН ХРОНІКА

ВІННИПЕГ, МАН., 1917.

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА

212-214 Dufferin Ave. – Winnipeg, Canada

LIBRARY OF THE UNIVERSITY
OF ALBERTA

ЧАСТИНА ПЕРША

I.

Хутір Куток стоїть на самій межі Степової України, саме на тому розї, де не широка, а глубока і прозорна річка Перебендівка вливає свою воду в Дніпер. Ріг той біля Дніпрового порога майже врівень з весняною водою, тільки по середині його випняла ся тонка та стрімка скеля, немов наумисне ким заквітчана на шпилю одинокою, віковічною сосною розлогою.

Чим далї від берега ріг той все висшає і ширшає; гоний через двоє ріг піднїмаєть ся круто і пишаєть ся роскішними виноградниками на трох широких терасах. За ними йде прехороший сад, облямований зі сходу і заходу липами, кленами та білими акаціями. Перед садом розгорнув ся зеленим клином двір. З двору дивить ся через сад на Дніпро панський будинок, чепурний, вкритий зелїзним дахом. З обох кінців будинку двері. По середині між трома вікнами з обох боків висить широкий ґанок, обгороджений дрібними, наче сїтка, ґратками. З ґанку невимовно чарівний вид на сад, на скелю, на красуню сосну, на шкляний шлях дніпровий і на безкрайний степ, заднїпрян

2260523

ський, що зникає десь далеко в недосяжному обрії...

Осінний ранок року 189...

На хуторі тихо, наче в усі. Листє на деревах наче заклякло, не поворухнеть ся; якось журливо схилило ся воно до низу: знати, що з ночи мороз погладив його по головці своєю дебелою, холодною долонею; так погладив що на кленах, та на каштанах аж сльози повиступали; повиступали вони жовтими краплями... Листє зробило ся накрапним, буцїм хто шафраном його побризкав. Скорботні стоять клени і каштани, шкода їм лїточка святого, шкода тепла; прикро їм скидати зелені шати свої міняти колїр, колїр бадьорої надії і вбирати ся в білу одежу; зима прибере їх в шаги срібні: вони й блискучі, та ба, непривабливі, бо нема в них житя... в них лишень довгий сон...

На ґанку сидить господар хутора, Артем Пригара. З виду, казав би хто, що Пригарі не минуло ще й чотирох десяток лїт; голова його вкрита густою чорноволосою шапкою; час не положив ще свого тавра нї на тїмє, нї на чоло Пригари; не посріблив ще йому ниже єдиної волосини нї на голові, нї на вусах. Твар його повна, оливкова, свіжа: довгі чорні вуси надають її бадьорого, вояцького, трохи суворового виду. Глянеш на стрункий стан Пригари, на всю його постать, на його рухи, і не ймеш віри, що то найсмиреннїйша людина і що вона переходить вже 50-ий рік свого віку.

Підперши голову долонями, схиливши ..у ди на ґратки, Пригара вставив на південь пал кий погляд своїх чорних глубоких очий. Трудна річ вгадати, на що саме він так пильно за дивив ся? Чи на далекий темно-рудий, видоп таний отарами степ, чи на свою улюблену сосну на скелї? Певнїйше останне; бо нї на степу, нї на обрію не знати нїчого такого, що приваблювало би до себе очи того, хто, як Пригара, більше трийцяти років день скрізь день бачить той самий степ, той самий осїнний обрій. А самітність сосни нагадує Артемови його власну самітність, на яку він не сподївав ся ще вчора, лягаючи спати...

Лїг Артем спати щасливим, веселим супругом, а встав!.. Він власним очам не няв віри тому, що бачив, що нїби з неба впало зненачька, що стало ся фактом і чому він нї за що в світї не поняв би віри, колиб хто вчора, коли він вже лежав на ліжку, став би його впевняти, що станеть ся з ним колинебудь те, що стало ся сьогодня! Учора жінка його, йдучи спати, говорячи йому на добра-ніч, пестила і миловала його так ніжно; цїлувала так привабливо; приязно, так просила їхати сьогодня дубом по Днїпру на остров, де стояла їх пасїка. Він заснув щасливим, веселим, спокійним, а встав... встав удовцем!...

Жінка його жила, не померла, а про те він овдовів; овдовів тим чином, яким за нашого часу вдовіє сила людий; жінка його в ночи, коли він спав, нї про що лихе не гадаючи, покинула його, відбігла з земським статистиком

Дмитром Гайченком, парубком 26 літ!... А вона молодиця 35 літ; вона прожила з Артемом 18 літ не відаючи, що то за сварка між чоловіком і жінкою... вона пів року назад видала замуж свою одиначку... З якоїж речи вона відбігла? Що спричинило ся такому її вчинку?.. .

От коло сього то питаня Пригара, сидячи на ґанку, морочив свою голову.

Пригара, що сили було, напружував свою память, силкуючись згадати з минулого свого житя родинного усї дрібнички, на якіб можна було здати ся, яко за причину, що сплодила такий чудний, зроду-віку несподїваний ним жінчин вчинок. Даремне турбував він споминки; нїчого хоч трохи відповідного вчинку, не можна було пригадати. І колиб хто став невовлити, примушувати Пригару, щоб він розповів те, що силкував ся тепер пригадати, він нїчого-б не розповів; бо й нїчого було розповідати! Родинне житє його йшло тихо, спокійно, в любові; в житю тому, за увесь час, не то, сказати, яких драм, а жадної сварки не трафляло ся; не було нїже єдиної хоч би дрібнесенької пригоди такої, щоб хмарила житє супруже... Навпаки: усе у них йшло досї гаразд; спільна згода нїколи нї в чому не покидала їх до сїєї тяжкої, клятої ночи!... Під кінець першого року супружого житя Пригару небо благословило їх донею; більш дїтий у Пригарихи не було. Свою Інночку Пригари зростили як квіточку; вигодували як горличку; учити ся в ґімназію не давали. Сам батько з

ненею учили її; тільки для німецької і французької мови держали учительок Французку і Німкиню. І кождий, кому доводило ся знати Іночку, очевидячки тямив, що жадна з наших дівочих ґімназій не спромоглаб ся дати її ліпшої, систематичнійшої освіти і розвитку. Ростучи дома, Інночка не зазнала того шкідливого впливу на здоровлє, того односторонного впливу на розвиток, яких неминуче зазнає дітвора по всіх наших ґімназіях. Пригара, яко лікар, тямив величезну вагу фізичного здоровля людий, велику потребу зберегти і зміцнити здоровлє дітий. „Здоровлє дітий — краса їх і батьків їх, — говорив він: — в здоровому тілї здоровий дух". Не менше того тямив Пригара, що наші великі міста, як от Харків, Київ, Одеса, хоч і становлять осередки освіти і культури, але разом з тим вони стоять і ключами усяких фізичних і моральних міязмів: злидні маси великих міст сприяють розплоджуваню антигиґієнічних обставин: а останні руйнують здоровлє людности. Брак обставин вільного соціяльно-морального житя громадського зрощує по великих містах еґоїзм, заздрість, підступство і облесливість між людьми. Оберегти шкільну дітвору, щоб на неї не впливала отся трута мійська, на думку Пригари, — річ неможлива при сучасних умовах житя. Тим то він не віддав своєї доні до ґімназії. На його думку кождий, хто має спромогу, нехай не квапить ся до великих міст по освіту задля дітий, а нехай доложить рук вигодувати дітий на селї, на хуторі...

Перебравши усї споминки свого житя родинного і не знаходячи там жадного приводу задля жіночої утеки, Пригара нїби зо зла, стукнув ногою об долївку і голосно промовив:

— Так вже судило ся менї, щоб вік звіку вав нї в чому не зазнавши повної вдачі! До чого тільки не брав ся — скрізь однаково: спершу діло йде дуже добре; бачиш і радієш, сподїваєш ся, що от-от доведеш до краю і ра овати меш з добутків; аж тут саме тебе наче хто довбнею по голові: усї твої надії з вітром полетять, наче їх і не було нїколи... Тільки на днї серця твого зістануть ся гіркі, преґіркі спомини!... Одно слово: невдача, невдача і невдача! Наче заворожено: скрізь по цїому житю, в усему те саме: добрий початок — лихий кінець....

Пригару знов всїма сторонами обгорнули споминки пережитого віку...

— Ну, от скінчив я унїверситет, — прикадував собі Пригара; — скінчив добре, лїкарем; за рік був доктором медицини... і щож з того? Гадав професорувати — катедри не дали; знайшли якогось Нїмця; в унїверситетї панували тодї Нїмцї. Взяв ся до практики; ме не якась недовідома сила так відвернула від неї, що я не спроможен став і думати про лїкарську практику... Бач, запевнив ся, що наука наша ще в пелюшках; така вона слаба, що лїкарювати — значить свідомо і несвідомо дурити і людий і себе самого... Кинув... взяв ся до господарства; пішло добре, але-ж вий-

шло визволене кріпаків і знов якась незрима сила потягла мене служити визволеному з неволі, але сповитому густою хмарою темноти, народови. Нива задля роботи здавала ся мені дуже придатною. Я бачив велику, пекучу потребу, щоб люди інтелїґентні, прихильні до народа, кинули ся помогти йому в справі заведеня „уставних грамот" і надїла землею... Справа се була занадто трудна: хоча перші мирові посередники нашого повіту тягли руки за мужиків, але-ж мужики не давали їм віри, не давали їм віри і пани. Був великий скрут, чиста сутанїя...

І Пригара згадав той дійсно трудний час! Мужики змордовані крепацькою недолею, жадали, щоб яко мога швидше зовсїм поквітовати ся з панами; через що не хотїли брати повних надїлів землею; відробіток або платню за надїли вони вважали стежкою до нового крепацтва і жахали ся самої думки, щоб через невідробіток або через недоплат знов не зашиятити ся в ярмо неволї. Тим то вони охоче брали найменші надїли, аби тілько надїли були даровизною, аби тільки за надїлену землю жадних обовязків на панів не справляти. Скоро посередники починали впевняти мужиків, щоб не квапили ся на даровані землї, мужики зараз закидали за те посередника приздрою, запевняли ся з того, що він тягне руку з паном і ставали на диби проти повних надїлів.

— Тяжко вам буде з дарованою землею, — озветь ся отсе посередник до громади: —

з голоду попухнете...

— То вже наше діло! — загуде темна громада; — ви тільки швидше розвяжіть нас з панами, а що до землї, то вже наша голова, якось дамо собі раду! Дасть Бог, доживемо „слушного часу", отодї наше від нас не втече; а тепер — нїчого нас нуждити; випускайте швидше „на царську волю"...

Більшість панів, найпаче панків, те-ж добре не розуміла ваги і інтересів мужиків в справі наділів землею і гадала собі, що чим більш дати мужикам землї, тим ліпше задля панів: мужики брали повні наділи і відробляли за них і таким чином довше стояти ме кріпацтво з своїми обовязками темної маси працювати на лежобоків та на легкоробів. Тим то панки і чимало панів налягали притьмом на те, щоб мужики брали повні наділи і відробляли за них; а викупів панки й пани спершу по скасованю крепацтва цурали ся.

Пригара тямив спільне недовірє обох сторін. Тямив, що йти на запомогу мужикам навпростець — годї; вони йому все одно, віри не піймуть, скажуть: „Панич, панська душа у його". Пригара почав потроху заходити ся коло панів: чи не хочуть припоручити йому складати і заводити „грамоти". І там, де приймали його услуги, він, що сили було, пильнував налягати, щоб мужики брали повні наділи, щоб пани дарували мужикам пятину викупу і вимагали переходу на обовязковий викуп... Праця була не з легких.

— Що-ж вийшло з того? — голосно мо-

вив Пригара: — за два роки завів я сотню гра мот; а на сто першій — не поталанило: якось вирвало ся з під язика щире, правдиве, але остре слово проти панів і за те слово почало ся слідство, політичний процес, тяганина, наре шті — три місяці арешту і два роки догляду поліції.

Пригара плюнув..

А споминки, раз він їх зворушив — не да вали йому спокою і роєм літали у него. Він згадав земство... Вибрали його повітовим „гла сним". Щиро він взяв ся до земської праці; а-ле що вийшло з неї? „Спершу ославили мене чоловіком „безпокойним", а далі ще гірше!.. Став я доводити, що організація земської ме дицини зовсім невідповідна інтересам сільської маси. З того вивели, що я хочу, щоб мене зробити земським лікарем. І справді покли-кали мене на лікарську посаду: я відрік ся; тоді мене ославили „божевільним", що й сам не тямить, чого він домагаєть ся... Почав я на-лягати, щоб земство, як мога швидше орга-нізувало по селах каси позичкові; а потім 1881 вдав ся до земства з поданем заложити пові-товий земський банк, щоб запомогав мужикам купувати землі: і шож?... За се зробили з мене „соціяліста". От тобі й добутки земсь-кої праці..

— Та се ще не все... Виступив я з пода-нем, щоб по школах народних вчили мовою народною, а одну двоклясову назвали школо ю Шевченка, та щоб завели перехожих учите-лів науки сільського господарства... Трапило

ся се з початку р. 1882. Повітового маршалка так злякали отсї поданя, що він не дав земству і радити про них. А за кілька місяців прийшов з Петербурга приказ: викинути Пригару з „гласних"!.. Нїхто, нїже єдиним словом не запротестував проти такої нечуваної події! Де там: усї відчахнули ся від него, наче від чуми!... „Ближнїи мои далече мене сташа"! Предивна річ: хто вдавав з себе найбільшого лїберала, той найдальше почав від мене утїкати!... А найблизший мій друг, червоний радикал Ванько, то так відскочив з переляку від мене, що коли часом де зустрінеть ся при людях, то не признаєть ся, що й був знакомим!"

З того часу вже кілька лїт сидить Пригара в свому хуторі під потайним доглядом маршалка полїції і парафіяльного попа. Не можна сказати, щоб Пригара, позбувшись прилюдної працї на громаду, сидів на хуторі, згорнувши руки, та нудьгував! Нудьги з безділя він нїколи не зазнав. Така нудьга тїкала від його працьовитої та живої вдачі. Він не покладаючи рук, працював коло саду, коло хлїборобства, коло освіти і розвитку своєї Інночки. Хлїборобську культуру на своєму невеличкому хуторі він підняв до високого стопеня: півтора сотнї десятин землї давали йому більші зиски, як в иншого пять сотень. Нудити ся — у Пригари не було часу: от тільки останнїм часом, коли Інночка його, пішовши замуж, лишила хутір і з своїм чоловіком-лїкарем з фльоту перебрала ся до Севастополя, Пригара по-

чув, що у него ніби щось відірвало ся від серця; ніби почало залазити до него в душу щось таке, що скидаєть ся на нудьгу і тягне до лінощів. Але Пригара не піддавав ся і силковав бороти ся, розважати себе бесідою з людьми. Треба сказати, що страх, шо нагнав на людний прогін Пригари з „гласних", поватом тунійшав і трохи по трохи люди вертали ся до Артема, хоч і озирали ся на задні колеса, але вже без страху. Одначе Пригара не дуже кидав ся на зустрічі тим, як він їх прозвав „блудним дітям". З усіх своїх старих знакомих, що знов стали повертати до него, він не відцурав ся одного тільки Василя Ведмедика, присяжного адвоката. З останніми-ж, хто тілько не завитав до него з „блудних дітий", він не поновляв знакомости і поводив ся з ними гордовито. Зате він радо витав у себе на хуторі нових знайомих, людий молодого поколіня. І в літку хутір його зробив ся чимсь, на че санітарна стація. З цвітня і до жовтня не було такої днини, щоб на хуторі у Пригари не гостювало кілько чоловіка.

Кождий, хто приїздив до Пригари, чи приїздив він до него першим ще разом, чи ні, все однаково почував себе, наче у власній господі; ніхто і ніщо його не варувало; кожде жило собі по уподобі... Коли трафляла ся така сила наїзду, що в домі нігде було усім ночувати, Пригари лишали в домі жіноцтво; а мущини йшли ночувати хто в клуню, а хто в комору.... Артем вставав дуже рано і зараз ішов на роботу по ха-

зяйстві. З початку 8-мої години дзвінок скликав робочих на снїданє. Тодї й Пригара вертав до дому чай пити і любив, щоб усї гостї його разом сходили ся до чаю. Після чаю гостям була повна воля аж до полудня. В полудне робучі люди обідали, а Пригари з гостями снїдали і знов розходили ся і робили, що кому подобало ся до обіду; а Пригара тодї зачиняв ся в кабінетї і працював коли не над книжками, то коло писаня. Обідали з початку 6-ої години і вже по обідї Пригара не покидав своїх гостий і заводив з ними розмову про всячину; більше за все про справи житя сучасного. Житє сучасне, найпаче простованє без визначного простованя, брак ідеалів серед молодїжи, брак серед молодого поколїня роботи позитивної, сила фразерства, ростїч в основних прінціпах, блуканина думки, брак морального вихованя і характерів міцних, недостача морально-громадської дисципліни і повнїсенький брак вихованя полїтичного — дуже вражали Пригару. Він не таїв ся з своїми скорботними думками про сучасну молодїж; докоряв її часом остро, але тепло, огрійливо ганьбив її. Разом з тим він підбадьорував молодїж; заохочував її до працї позитивної на ґрунтї демократично-національному; доводив її неминучу потребу простати національну свідомість і глумив ся з тих, инших вже „блудних дїтий", що в головах їх куйовдить ся чудернацьке питанє: „Хто ми? Чим нам бути: чи Українцями, чи Москалями, чи „общерусами" чи „общечоловіка-

ми"? Таких „блудних дітий" Пригара рівняв до тих волоцюг, що коли їх злапає де поліція і спитає, хто вони, так вони відповідають, що вони й самі про те не знають, що вони „непомнящіе родства".

Бесіди про такі речі викликували палкі змаганя. Останнім літом більш за усіх змагав ся з Пригарою Дмитро Гайченко. Він на хутір приїхав ще в косовицю і перебував в Кутку цілих три місяці. Що дня він здіймав змаганя про питаня етичні. От і вчора (вчора на хуторі крім Гайченка гостий не було нікого) він цілісінький день не давав Пригарі спокою все заводячи змаганя про питаня морального змісту. З ранку почав він з того, що природа сотворила людий не на те, щоб вони бідували, а на те, щоб вони раювали користуючись з усіх обставин житя. Тим то кождий чоловік, коли він не дурень і тямить, на що він родив ся на світ, то й повинен користувати ся з усего, що тільки може надати йому хоч хвилину раюваня; але повинен уважати тільки на одно: не шкодити матеріяльно другому.

— Тільки матеріяльно? — спитав його Пригара.

— А тож ще як?

— А морально?

— Морально! Моральна шкода — річ чудна, просто марево, що вигадали люди самі собі на шкоду... Моральна шкода!... Ви добре тільки подумайте над тим: що таке моральна шкода? як її зміряти? як її зважити... Та на сам кінець скажіть мені: як можна морально

пошкодити?

Пригара зумів ся і вставив в Гайченка свої великі очи.

— Коли ви не жартуєте, — мовив він, — так я просто не тямлю вашої теорії...

— Признаюсь, що вона не моя, а загальна... та треба сказати, що я жадної теорії не признаю. На мою думку нас би людям, хоч би спершу освіченим, виплутати ся з того, що зоветь ся прінципами та теоріями...

Пригара похитав головою, а Гайченко говорив:

— Мене дивує, що ви сьому дивуєтесь! Подумайте, що таке оті моральні, соціяльні, політичні і всякі инші прінципи? Пута та дурниці! На світі — одна тільки „теорія"; оден тільки прінцип: „Живи по вподобі; зривай з житя те, що здаєть ся тобі квітками і раюй... От усі основи житя. Та правду сказати, коли ми покопаємо ся глибше, до самого коріня, так запевнимо ся, усі ми реально тільки отсю одну „теорію" і признаємо; тільки її і реалізуємо; але-ж ми такі омглені, так повиті густим туманом, що соромимо ся, боїмо ся признати отсю єдино певну правду реальну, і дуримо і себе і других клеп очи язиками про всякі там „теорії", про „прінципи" фільозофії, політики, моралї і т. ич.... Вигадали якісь там партії... Кат зна що таке...

Пригара слухав і ушам своїм не няв віри.

— Се вже навіть не нігілїзм, — промовив він, — а щось таке инше; не тямлю, як його й назвати...

— Се — реальна правда, і більш нічого... Придивіть ся добре до житя практичного і запевнитесь самі, що се правда. Зауважте: як переміняють ся усякі „теорії", наче калейдоскоп, як трохи не що дня виникають нові партії, як люди перебігають з одної партії до другої!... Та инакше й не можна, скоро ми будемо справляти блуканчину по шляху, шукаючи вчорашнього дня, чи як кажуть: ідеальної правди і справедливости. Нема їх, ніколи не було й не буде... В головах усего людського житя стоїть сегоднішний день і те, що кождому подобаєть ся особисто...

— Се-б то еґоїзм? — перебила Пригариха

— Називайте як хочете; діло не в назві... Ну так от сьогодня подобаєть ся мені, не хочу казати, „теорія" та бажаня радикалів — я й тягну до їх „партії"... За ніч я передумав, мені більше до вподоби бажаня яких будь инших ізмів, я до них і т. д. і т. д. і простую собі туди, де досягну, здаєть ся, швидше і більшого раюваня...

Пригара згадав собі нині, як вимовивши отсю течію слів. Гайченко заплющив одно око, цмокнув губами і випрямив ся на цілий зріст... Постать його була гарна, стрімка; молода, свіжа твар била здоровлєм і красою, з усіх його рухів наче цівкою лив ся достаток молодої сили житя фізичного...

Далї пригадав собі Пригара, що по обіді Гайченко, за приводом якоїсь жінчиної фрази про вдячність, більше години доводив, що вдячности ні від кого й ні за що люди не по-

винні сподівати ся, тим паче не треба її вим
гати.

— Вдячність, говорив він, — оден з ел
ментів властивих невольникам, рабам. Тим т
ми й вимагаємо вдячности, що ми до мозку
кісток наших зневолені, засліплені, затуманен
рабством...

Нарешті пригадав собі Пригара, як учора
у вечері за чаєм Гайченко знов пристав до йо-
го, питаючи: яким чином можна заподіяти мо-
ральну шкоду свойому ближньому?

Мені аж тричі чудно слухати отакі пи-
таня, — відповів Пригара: — хиба таки ви
нього не тямите? Ну, от, наприклад, візьму я
тай пущу про вас яку будь неславу, покліп...
Хиба я тим не нароблю вам шкоди моральної?

— А ні-на крихту... Гм! неславу, кажете!...
А що мені з тої слави? Хиба мені не все одно
— чи славу, чи неславу говорять про ме-
не... По мені, нехай що хочуть верзуть про ме-
не, аби мені добре було жити...

— Ну, що таки ви говорите, — змагав ся
Пригара: стали-б на приклад говорити, що ва-
ша праця нікчемна, що ваша робота статисти-
чна, — тільки переводня земських гроший...

— Ба, ба, ба! — перебив Пригару Гайче-
нко: що-ж мені з того? Мені зовсім байдуже,
чи моя праця земству „чемна", чи нікчемна.
Мені аби гроші за неї платили; бо без гроший
жити не можна. А взяв я сю працю тому, що
лучшої не було: нехай завтра трафить ся яке
діло більше користне, я статистику кину... от і
все... Нуте далі, що скажете про шкоду мора-

льну? — допитував ся Гайченко буцім дратуючи Пригару.

— Що скажу... те скажу, — відповів зо зла Пригара, що таким чином і крадіжка не буде ділом неморальним...

— Як коли! — відповів спокійно статистик: — коли я візьму собі, нехай по вашому „вкраду", яку таку зароблену вами самими річ, ну от гроші, чи що, що вона вам зайва; приміром вас є сотня карбованців і я, запевнившись, що тут десять карбованців зайвих, се-б то що вам їх не потрібно зовсім, заберу їх собі, так крадіжки тут не бачу я...

Пригара тільки рукою махнув...

Одначе Гайченко не спинив ся і довго доводив, що шкоди моральної чоловік чоловікови заподіяти не може. Пригара вже не слухав його; „нехай плеще", думав він учора: напала на чоловіка потреба чухати язиком піднебінє і нехай чухає...

Але сьогодня, згадавши те „чуханє" Пригара зрозумів, з якої речі виникла та „потреба" і до чого вона була.

— А я то, я то дурень старий! — скрикнув Пригара, випрямившись на цілу постать, і вдарив себе долонею по чолї. — Дурень! як є дурень... Ціле літо годував такого... А він за те ціле літо наповав мою Ольгу оттакими помиями... Хоч помиї, та нові!... Просто помиї!... Тьфу...

Пригара не здержував вже себе і висловлював такі епітети, які приходили з афектованого мозку...

— Що-ж і спо[illegible]нив молодицю! Не диво! така течія думок, коли не буде зневагою такі домиї називати думками... все більше та більше ширшає поміж молодіжю; забризкує все більше людий!... А вона забула, що вона мати замужньої дочки... зневажила честь; просто на льітник її викинула... зрадила, утікла...

Пригн[illegible] стис голову долонями, війшов в салю і почав широкими ступнями ходити з кутка в куток. Краплї холодного поту виступали йому на чолї... Перегодом він зупинив ся перед дьерми на ґанок і дивлячись на самітню осну, мовив:

— Нї, дивного, чудного тут нїчого нема: но-ж що вона 18 лїт була вірною; може тому ільки її не зраджувала, що не трафляло ся нагоди, не було дїявола-спокусника; а от явив ся він в особі Гайченка, зона й зрадила; бо здатна була зрадити і не вдатна була не зрадити! Вже коли людина вдатна до зради, вона неминуче зрадить; не тепер, так в четвер. Тут дїло тільки в часї... Так, бач нова атмосфера; нові „вѣянія"... віяння смороду, зрадливости безпрічинности, розпусти і лицемірства!... Трудно було їй в такому душному, пянковатому смородї, в такому одурливому чадї не вчадїти... А Гайченко цїле лїто курив її отим смородом... Та хиба у нас тепер один такий Гайченко?!... Ой, Господи, Боже, до чого ми дожили! куди завели нас такі проводирі, як з одного боку темна хмара реакції, а з другого — крайні ідеї анархізму! Скільки розплодило ся у нас лютого зла; скільки людий загрузло вже в

смердячому бруді, прикритому блеском модних фраз!... Скільки завело ся замаскованих лицемірів серед молодіжи!... Громадське здоровлє чисто попсоване: течія зради, розпусти і егоїзму не зустрічає певного спротивленя з другого боку; та й де вона його зустріне, коли у нас нема де висловити те спротивленє?! Де нема волї слову і духу, там инакше й не може бути... Хто і де у нас висловив за останні десять років бажаний сучасний ідеал дужого духом чоловіка? Хто показав ідеал дужої морально і духово родини?... Та взагалї хто показав нам ті бажані про всїх однаково ідеали громадського житя, які можливі на нашому грунтї? те прямованє, що повинно стати обовязком кождого Українця, кождого горожанина Росії?!

Власть темноти, болото розпусти глибшають і ширшають; хмара віроломства, нещирости, зради — густїйшає; в такій атмосфері, натурально, неволя міцнїйшає... Голосу людського не чути; круки самі кракають, кожани серед дня хмарами лїтають і затулюють світ і сонце... Тьма єгипетська! духота, сморід, гніт неволї...

— Господи! Батьку! — скрикнув несамовито Пригара: — в такій атмосфері не можна жити... сили не стає...

Пригара не помічав, як афект більш, а більш зростає, обгортає і сповиває його мозок і почуте, як трохи по троху зникає культурний чоловік і вилазять пазурі лютих інстинктів озвіреної людини...

Проживши цілий вік в згоді, в лю
— і отак зрадити, так знехтувати честь, в
птати в брудне болото добре імя!.. А хто
тобі запевнить, — сказав, наче хто шепнув йо
на ухо, — що й попереду не було зради? Ц
замість згоди та любови, ти жив в густом
тумані обманства?... Тільки що ти був сліпи
не добачав!... Дійсне так воно було!... може
Інночка!...

Пригара рвонув себе за волосє — і з сто
ном скрикнув:

— Годі, годі мордувати ся в сьому пекл
Годі жити! На що? Для кого, для чого жити
Для зрадників!.. Округи сама тільки зрада...

Він заскреготів зубами і побіг до свого
кабінету. Тут, вхопивши з гвіздочка ключі від
шуфлядок, Пригара кинув ся відмикати серед-
ню шуфляду в столі. Ледво підняв він сукно,
що вкривало його стіл, як побачив, що шуф-
лядка незамкнена і трохи висунена: він смикнув
її до себе, глянув і подав ся назад... В шуфля-
ді усе було жужмом і не було револьверу.

— Еге! — мовив Пригара: — так от воно
що! Значить вона й тут хазяйновала. Добре-ж
я спав, коли й не чув нічого!... На що-ж вона
забрала револьвер? на що він їй здав ся?...
Обороняти ся, чи що?... Від кого? Може гадала
своєю нерозумною головою, що я пожену ся
за нею?... Не діждеш сього, тварюко! — про-
цідив він скрізь зуби: побігла так і біжи собі
на всі чотири вітри!.. Я зроду не держав на
привязі собаки, а то-б то людину, своє коли-
шнє подруже!... Бач, револьвера їй треба!.. Бе-

ри! бери! обійдусь і без него!...

Пригара глянув на другу шуфлядку; та була засунена: він почав закладати ключ але не міг попасти в замкову дірочку; рука його так тремтіла, що ключ танцював в руці і не попадав в замок. Нарешті Пригара придержав лівою праву і сяк-так попав ключем в замок. Ключ не обертав ся. Пригара шарпнув до себе з такою силою, що шуфлядка вискочила до краю і впала на долівку.

— Не замкнена!... значить і тут хазяйнувала, — промовив Пригара і нагнув ся підняти шуфлядку з долівки. Але в очах йому потемніло; в голові закрутило ся і він повалив ся на долівку несвідомим...

II.

Минуло більш години. До кабінету ніхто не приходив: покоївка з куховаркою, з сторожем і з кучером сиділи в пекарні, та людським звичаєм перебирали з усіх боків „такий нечуваний, невиданий вчинок", який отсе заподіяла Пригариха, утікши серед ночи з молоденьким паничем.

— І хто-б його на таке сподівав ся! — говорила куховарка: — жили-жили наче два голуби в своєму кубельці, любили ся, кохали ся, та й на тобі, на старости-літ..

— Як там вони й любили ся, кохали ся, тобі так здавало ся, що вона вірно пана кохає, а я з самісеньких жнив помічала, що вона з паничем стежку в гречку протоптує. А вже

після Спаса!... ігі! пан ледві погасить у себ світло — вона в садок... Я бачу, та мовчу: як мені діло, я не шепотинниця; я знаю своє діло щоб в світлицях у мене було чисто поприбі рано, а до всего иншого мені байдуже...

— Коли правду сказати, так і мені прихо дило на думку: чого отсе пані з паничем вс в двох в балку ходять?... А потім думаю собі вже-ж нічого більш, як по ягоди; бо де-ж та ки!... хиба вона йому пара!... гріх і подумати!.. у неї от-от внуки будуть... Знов, раз якось, пі шла я гороху тичкового на обід нарвати; рву собі стручки; за горохом мене з кияхів нікому не видно; аж чую, щось тихесенько гомонить... Я зирк! аж пані з паничем. Ну, кажу собі на думці: може вони прийшли кияхів наламати; нехай ломлять... Хотіла таки прислухувати ся про що вони гомонять, і була-б таки прислухала ся і придивила ся, так же як на те — стало мене за живіт брати, я собі швидче до пекарні...

— Еге! — обзиваєть ся сторож, трусячи з ріжка табаку на ніхоть великої пучки з ї- вої руки. — Чи не хитрі-ж і голови у них! Ціле літо й ознаки не подали і вибрали на втеки саме темну та холодну ніч!

— Тим то ти й не встеріг! — глумливо мовила куховарка. — Славний з тебе сторож!

— Піди вже ти встережи!... — відповів сторож; в голосі у його чутно було ноту ображеного достоїнства!.. — Не встеріг, кажеш ти, Химо; а як ти свого хатнього злодія встережеш?! У мене все було як слід: брама на зам-

ку, фіртка також; собаки поспускані — і сам цілу ніч ходив з клепалом; чого тобі ще!...

— Як же-ж ти нікого не чув, не бачив? Вже-ж вони не пішки втікали! — допікала Химу сторожа Андрія, старенького вислуженого салдата.

— А ти хиба бачила, що не пішки? — спитав Химу Андрій, трохи з серцем. Його таки кололо, що він не чув, не бачив, як пані втікала; самолюбство і свідомість обовязків сторожа були гаком зачеплені. Андрій тямив — що, що не кажи, а таки є і його „недогляд"; і він пильнував і викручував ся, доводячи своїм розмовникам, що за ним „жадної вини тут нема". Куховарку Химу питанє його трохи наче припинило було, але на підмогу їй озвав ся кучер Клим і мовив, хвиськаючи по долівці батіжком:

— Піди подивись на дорогу біля брами, так побачиш: чи вони пішли, чи кіньми втікли! Слід свіженький: четвертки коний і шинованих коліс.

— Та хиба-ж можна на собі понести тільки манатків, кілько вона взяла? — вставила своє слово покоївка Марина. — Усе чисто-дочиста з комодів і з шафи позабирала, ще й дві подушки взяла...

— По хазяйськи значить, — іронізує Клим, виймаючи з зубів несогрійку: — догадлива голова в неї; знає, що треба буде десь спочити, заснути, дак вже-ж не класти кулака під голови...

— Ну, то треба-ж було все те повиносити

з дому на дорогу, на віз; вже-ж за оден раз
го його не пон еш... Як таки не доглядіти,
помітити... — дорікала Хима.

— А тиб догляділа? Ти-б помітила? —
гризав ся Андрій. — В таку темну ніч і з вовч
ми очима нічого не побачиш! Ще коли-б
оті кляті соняхи, що взяв та під самісіньким
вікнами цілий гай їх розплодив... І казав же
панови і остерігав, наче душа моя чула, що
тих соняхів буде не олій, а лихо. Не заводьт
казав я панови, отакого гаю; або хоч пост
ніть ся геть далї від дому, — не послухав ся!
Се, казав я йому — просто наче пуща, наче н
тон; звірюка може завестись; а про злодіїв лі
шої вигоди її не видумати!... От воно на моє ви
шло... Еге, і придали ся соняхи, набили з них
лію, та ще-ж чи не олій!...

— Гіркий олій, що й казати!...

— Не смачний, а їсти треба...

— Я певен, — говорив далї Андрій, — щ
скоро пан заснув; вони розчинили вікно, пови
кидали через вікно у соняхи свої клуночки; ну
а тоді вже через соняхи на дорогу... От воно
як було...

— Колеса-ж таки торохкотїли... — почал
говорити Хима, але Андрій зараз зрозумів, до
чого вона річ веде і не дав її далї говорити
мовлячи:

— Торохкотїли!... Може в кого в голові і
тепер торохкотить... По піску колеса торохко
тїли!.... Ти-б подумала, Химусю: чи злодії коли
й по груді їдуть, так чи торохкотять? Чи го
монять?... Отак і вони: панї з паничем, нищеч

ом духа притаївши; бо вже вони тямили, що наколиб я їх злапав з клунками, так би не розбирав — хто вони: чи пани, чи не пани; а взяв би їх за злодіїв, та й почастував би їх ґирлягою по голові; а Хватко з Рябком покоштувавиб їх литок... От як би воно було... А вона — „торохкотіли"... Торохкотілаб своїм клоччаним язиком коло печи, а в чуже діло не втручалась би...

Хима образила ся і мовила:

— Я свою піч і без тебе знаю; а от ти своє діло нехтуєш, не достеріг!... Хиба не правда?...

Сама суща циганська правда... Не достеріг! Свого злодія, Химусю, не встережеш! Я певен, що вони виносили ся і поїхали тоді саме, як я ходив в клуню шукати свого ріжка. Се було так, як перед другими півнями. Я вийшов „на калавур" — ще в пана світло горіло; а в пані вже темно було... Тричі обійшов я скрізь. Усе й холодом проймає; я на часиночку зайшов в будку погріти ся; накинув на плечі кожушанку а тут як потягло мене на сон, так тягне і тягне, так, що очи злипають ся. Кинув ся я до холяви, щоб табаки понюхати, та сон розігнати; лап до холяви — а за холявою ріжка кат-ма. Еге, думаю собі: се-ж я його лишив або в будці в саду, або в клуні на засторонку... Зараз у клуню на засторонок. Давай помацки шукати його... Е, знайшов ріжок на тому саме місци, де я у вечері на сіні спочивав... Взяв ріжок, понюхав табаки, сон трохи перебив і ту-ж мить на „калавур"... Ото-ж, певен я, що тоді саме вони соняхами і повтікали... Як же мені тут було вте-

регти їх?...

Кучер витрусив з люльки попіл, запхн
люльку за холяву і мовив:

На все воля Божа і його святе попуш
ніє!... Нічиєї тут вини, опріч самого пана, нем
Сказано: „кобилї в полї, жінцї в домі — не д
вай волї". А він на се не вважав. Одначе у мен
ще конї не наповані, давно-б пора була напо
ти... А от Арсен, як вернеть ся... Гримати-ме
Ну, його...

Клим пішов з пекарнї, а Хима сидїла в кін
цї столу, схиливши голову на руку і глубок
зітхнувши, промовила:

— Такий справдї дурний розум у нашої се
стри.

— А вже-ж дурний, — сказав Андрій; —
тим то й кажеш, що „торохкотїли колеса"
а воно й мале хлопя тямить, що по піску, як
по перинї, колеса не торохкотять...

— Та годї вже, годї тобі! Зачепи тільки те
бе, так і до вечера не відкараскаєш ся. А я ка-
жу, що вона хоч і панї, а нерозумно зробила...

— По жіноцьки! — додав Андрій.

— Хиба вже всї жінки втїкають? — спита-
ла Марина, дзьобаючи соняхи: — от я нїколи-б-
нїколи не відбігла-б від свого чоловіка; хоч як
би менї з ним погано було жити, а жила-б...

— Так воно і слїд, — авторітетно промовив
Андрій: — закона ламати не можна.

— Не тямлю я, чого її замануло ся! — мо-
вила Хима: — сказав би — вдова; ну, то инша
річ, а то-ж чоловік є і при здоровлю ще... Прав-
да, паничик молоденький, красюк... спокуса....

А наш пан хиба не красюк!? — перебив Химу Андрій. — Та коли-б на мене, так я-б десятьох таких блазнів не взяв за його одного!... Наш.... ігі!.. хоч би тобі в ґвардію, так по правому флянґу стояв; а той блазен: — що!? Утри ніс — більш нічого; ну, вже коли-б я його поча стовав! Я-б його навчив, як у чужу пазуху гадиною лазити! Знав би він у мене....

— Воно, Андрію, і те сказати: коли-б не було на те її волі... — мовила Хима.

— Звістно, звістно...

— Так вже Бог нашу сестру сотворив!...

— А вжеж так; се ти правду кажеш!... Та требаж і йому, блазню тому, честь знати. Горять тобі очи — знайди собі дівчину, чи вдовицю; а до чужої жінки заськи!... Сказано: „на чужий коровай очий не поривай"! Знайди собі, звінчай ся і живи!.... А то бач, його тут, здаєть ся, від самого Петра й Павла поїли й кормили, а воно взяло, та от як відвдячило ся? Хиба се по людськи? Чисто по злодійськи!... Так не можна; таким дїлом гидувати ме останній пройдисвіт.

— Шкода й мені; живий жаль бере за пана, — озвала ся Марина, струшуючи з фартуха лупини з соняхів, що дзьобала.

— Що й казати... — мовив Андрій.

— Ох, та годі!... Одначе охай, не охай, а їсти треба; я й досї ще не питала ся у пана, що сьогодня на обід буде; треба йти спитати ся.

З сим словом Хима встала і почала обсмикати на собі корсетку і поправляти плахту, що де-не-де повилазила з під пояса.

Не до обіду йому сьогодня, — відповіл Марина.

Чи до обіду, чи не до обіду, а я своє д ло повинна справляти.... Піду, спитаю ся, д пан?

Мабуть на ґанку, — відповіла Марина — був там, як я йшла соли.

Марина глянула у вікно і додала:

- Ні, тепер на ґанку нема; мабуть де в сві ниці або може в саду розвіває свою журбу.

- Треба йти, — сказала куховарка і пішла

—Пійду і я повимітаю і сміте по вітру пу ... щоб вони не вертали ся отак, як той по рох, — додала Марина йдучи у слід Хими.

III.

Хима війшовши в кабінет, жахнула і несамовито скрикнула:

- Ох, мені лихо! Ратуйте!

Марина, почувши в прихожій Химин крик прожогом кинула ся до кабінету.

В кабінеті на долівці лежав Пригара. І Химі і Марині здало ся, що він помер.

— Паночку, голубоньку наш сизий! На когож оце ти нас покинув?!... — заголосили слуги.

Її крик і голосіне, немов розбудили Пригару: він тупнув очима: з грудий у його вилетіло довге та глубоке зітхання. Він повів очима навкруги. Здивований погляд мутних очий давав знати, що Пригара не при собі, що він силкуєть ся пригадати, зрозуміти, де

він, що й через що з ним стало ся?

— Води! — ледви промовив він.

Марина прожогом кинула ся по воду.

— Та коли-б свіжої, холодної, чуєш, Маринко, — гукала у слід їй Хима, вибігши в прихожу; — витягни з колодязя, та швидше; не початої принеси!..

Доки принесли воду, Пригара трошки більше очуняв; пізнав Химу і Марину. Напившись холодної води, він казав полити йому водою голову, умити лице. Вода освіжила йому голову; він прохав підвести його. Хима з Мариною взяли його легесенько під плечі, провели до отаманки і бережно положили.

— Може, паночку, за лікарем нехай Клим поїде? — питала ся плачучи Хима.

— Не треба, не треба; минеть ся й так! — відповів Пригара.

Марина нагнула ся прибирати на долівці шуфлядку і збирати папери і инше, що повипадало з неї.

—Неруш, Марино, нехай так! — промовив опісля Пригара. — Возьми тепле одіяло або кожух, та вкрий мене...

Тимчасом про недугу Пригари довідав ся кучер Клим; він і собі прийшов в кабінет і щиро просив Пригару, дозволити йому їхати по лікаря.

— Я його духом примчу... — говорив він.

— Не треба! — промовив Пригара.

— Так хоч би попа!

Пригара нічого не відповів....

— Їхати, пане? — допитував ся Клим.

— Не треба...

Пригара ніколи не бояв ся смерти; а тепер він бажав її; він тільки не хотів смерти недуги, не хотів мучити ся. Він почував, що його нічо не болить; голова тільки трохи важка, наче оловом налита, та сили покинули його... Знесилений він небавом заснув.

Довго спав Пригара. Сонце вже стояло в вечірному прузї, коли він прокинув ся і почув в собі силу підвести ся, встати і ходити. Він встав і хотів вийти на ганок, але скоро вдарив йому в вічи шуфлядка на долівці, наче його по жилах хто косою підтяв; він мусів сїсти на отаманцї, щоб знов не впасти на долівку. В домі стояла гробова тиша. Пригара не привичаєний до неї, зроду вперше почув, що він самотина, що він приголомшений, наче стелею придавлений до землї, ображений, безпомічний...

Афект, що зранку обгорнув був Пригару і пік його, наче горячим приском, і досї не минув; він тільки втихомирив ся; з острого, повного обуреня, він перейшов на тихий. Думка про образу, про зневагу, — думка про те, що тепер, коли його зрадили найблизші до него люди, нема йому нащо на світї жити, — отся думка не пекла вже його так, як пекла з ранцї; за те вона тяжко давила, приголомшувала його.

Сидячи понуро на отаманцї, Пригара вже не палав полумєм обуреня; він тепер наче й розважно, міркував собі:

„Чого вона втїкла? На що її було втїка-

ти, оттак нишком, крадькома, серед глухої ночи? На що було заподівати і собі, і мині і дочці такий страшенний скандал? Хиба не можна було її просто признати ся, що вона покохала Гайченка, що хоче з ним жити, та й їхати собі принародно на всї чотири вітри!.. Ні, на се ні у неї, ні у полюбовника її не хватило чесної сміливости... Добре; так чому не можна було, не признаючись про своє кохане, зітхати знов таки не по злодійськи, а прилюдно... Вже лїпше-б була взяла та збрехала, сказала-б, що куди в гості поїде, чи на прощу до Київа, а то отак, по злодійськи... та ще й револьвер украли!.... На що він їм здав ся? Стріляти ся?.. Овва! Такі, як вони, злодії, не стріляють ся..."

Одначе, як там не думав Пригара про втеку жінки і Гайченка, як не затуманювала йому духового світу образа, а про те він добре тямив і виразно бачив, що житє його на віки тепер поломане, покалїчене. ..Усе, усе, говорив він собі на думці, що становило істоту мого особистого і громадського житя, пішло в нівець; просто — пропало!... Знати, що як не було вдачі змалку, не буде її і до останку. Що тепер?... Хиба починати нове житє? Так яке-ж те нове житє? Якіж його нові основи морально-соціяльні?... Хиба: перелюби, укради, бреши на друга твого, укради його жінку, спокій; покалїч його душу, отуївши її длявою трутою зради.. — Хиба такі нові основи?... У Гайченків — певно, що такі вони.... Бо не можна ісповідати: „не побажай жінки ближнього тво-

го", а нишком-тишком спокушувати ту сам
жінку і красти її від чоловіка; треба вибират
одно: чи Бога, чи чорта!... Бога! Гм!... Бог
Гайченків... Який-ж Він в них?.. Певна рі
що Він у них не Бог браголюбя, щирости, пр
вди; ні — хиба Бог лицемірства, зради бр
хні, еґоїзму!...

Ну, та хоч би й такий, так же й такого н
треба зраджувати, не треба глумити ся на
ним висловлюючи прінціпи Бога супротилеж
ного!.. Нещирість, брехня, лицемірство, обле
сливість — се найгірше лихо; і воно, на пре
великий жаль — зростає, більшає за нашого
часу. Взяти хоч би житє родинно — мало хи
ба, і я по отсій нашій околиці знаю жонатих
Гайченків і Гайченчих, що шлюб і родину во
ни вважають за намет тільки, а намет той вкри
ває найпаскуднійшу розпусту... Витягти за о
дин вузлик нитки, якою зшито той намет,
він увесь розлїзеть ся... Геть чисто за останн
роки усяке житє моральне у нас зруйновано!..
Гадюка руїни залїзла і до мого затишку...
Що-ж.... Поступ!... Поступ неволї та темноти
иншим і не може бути! Які прінціпи соціяль-
ні і моральні кермують наше житє? Ніякі, о-
прічь прінціпу безпрінціпности! Замість релї-
ґії з її першою основою християнською — во-
лею і толєрантностию — у нас релїґійніути-
ски і приневолюваня до обрядового право-
славія... Замість моральности — маса лицемір-
ства... Зламати віру,, присягу, слово чести, зра-
дити — стало у нас за річ звичайну... Оману,
облесливість, підступство — доведено до ку-

льту і вважають їх трохи що не за закон звичайний... Хиба-ж бцди такими повинні бути? Ні; неволя духа, неволя слова, неволя житя, неволене совісти -- такими їх зробило; а допомогла тому легкодушність наших молодших віком за нас братів і сестер. Брак добрих традицій; брак свідомости про особисте, національне і взагалї людське достоїньство; брак не то що почутя, навіть інстинктів, достоїньства! --- Виховане в темному льоху, моральна блуканина помацки викоренила і ту невеличку завязь, те паросте, що пустили були люди років 60-их. Роки 60-ті виготовили були хоч і не цілком певний, але всеж таки добродійний ґрунт задля зросту житя прінціпіяльного. Реакція збила-звела людий з того ґрунту на ґрунт розпливавчости, остання зовсїм натурально, сплодила необрозумле[illegible] компроміси: чесноти стали йти на компро[illegible] з розпустою; етика почала погоджувати [illegible]убством і розбишацтвом; братолюбіє і рівність з поліґамією... Оттакі компроміси і довели нас до атмосфери, де опріч фальшу, нічого нема!... Скрізь і все йде на фальшиві монети, а то й гірше — на фальшиві векслї фальшивої чести, що пішли на компроміс з зрадою і крадїжою! Етика знехтована, втоптана в болото... в болотї жити не можна!...

Злість знов закипіла на серцї у Пригари і він пхнув ногою шуфлядку, що лежала на долївцї біля отаманки. Шуфлядка відлетїла геть на бік; на тому місци, де вона лежала, Пригара помітив слойку і свій замшовий го-

яс (замшовий — шкіра з оленя), де він хов
свої замозольовані збереженя. Він нагнув
взяв слойку, промовив: „Оце добре!... Ба
револьвером тим я так забив собі паморок
що про все инше й забув ся..."

Він вийняв з слойки заткальце, кинув й
го на долївку і почав трусити з слойки білов
тий порошок на долоню лїгши...

— Де в біса добре! і тут невдача! — про
мовив Пригара, дивлячись на малесеньку щіп
чку порошку, що натрусив на долоню. — Ве
льми мало; з сієї дози тільки мордованя соб
задаси, а до скутку не дійдеш!

Він кинув на долївку слойку з під морфі
так кріпко, що з слойки по всїй долївцї по
летїли шклянки.

— Невдача!... Чи нема чого иншого; зда
еть ся, десь був мишак? (Мишак—аршенїк).

Пригара нагнув ся і став перегортувати
папери, що повипадали з шуфляди. Мишаку
не було. Замість того він помітив, що пояс
його розшнурований і порожний.

— Еге! — промовив Пригара: — спорож-
нили! Усе забрали; менї й на завод не покину-
ли... Та про се не вельми менї нудно; взяв чорт
батіг, нехай його і пужало... вже-ж з голими
руками не втїкати... Одна підлота неминуче тя-
гне за собою й другу... Дарма! Споживайте!...
Шкода тільки, що крадькома взяли; хиба їй
не можна було просто сказати менї: „Я не хо-
чу далї жити з тобою; іду з Гайченком. Я про-
жила з тобою і як уміла робила трохи не двай
цять лїт; ми обоє придбали оті збереженя; те-

пер поділимось... Було-б просто і чесно".

Пригара швиргонув пояс у куток і знов сів на отаманку і знов в голові його завихріла думка: „Чого, для кого й на що далї жити? Хиба на те, щоб мордувати ся?... Годї; нема револьвера, нема трути; знайдемо налигач; нехай тільки стемніє!... Круча та сосна дадуть менї ради....

Пригарину думку перебила Марина: вона прийшла в кабінет сказати Пригарі, що до його прийшли люди з Варварівки.

Пригарі не до чужих людий було в ту саме хвилину... Люди з сусїдних сїл і хуторів доволї часто приходили до него за сею чи иншою порадою. Скрізь по всїй околици люди вельм і Пригару шанували і слухали його; за останні 10—15 лїт він набрав собі між простими селянами великої поваги і титул „праведної душі". Нїколи нікому він не відмовляв своєї поради і запомоги... Але-ж очевидна річ, що тепер він чув себе неспроможним нї до чого.

— Чого вони прийшли? — спитав він Марину.

— Не скажу, не питала ся; кажуть: дїло до пана є, та й годї!

— Хтож саме прийшов?

— Я тільки одного з них і пізнала — Павла Дзюбу; останнїх нікого не знаю.

— Скільки-ж їх там?

— Не скажу: щось богацько; мабуть чоловіка з десять буде.

— Значить, щось таке не-аби-яке; — поду-

мав Пригара — вже-ж по дурному не пішло стільки народу... Треба, значить, побачитись ними; а бачити ся мені не легко..."

— Спитай ся у них, Марино, — мовив Пригара: — чи не можнаб їм другим разом? Мож у них таке діло, що можна відложити?

Марина пішла і зараз вернула ся, кажуч що люди вельми просять Пригару зараз вий до них; бо діл їх є нетерпляче, не можна ві клас

Пригара звелів Марині зараз готовити с мовар; сказав Химі, щоб зварила прихожи людям вечеру; а сам підвів ся і повагом, пом ленько рушив з світлиці на рундук, де дожид ли Варварівці.

IV.

Варварівка — це був доволі великий ху тір богатирів панів Пащенків. Усієї землї пан ської було тут більш трох тисячів десятин гли бочезного чорнозему. Але колишні крепаки В силя Пащенка — тепер їх шістьдесять дворі — жили занадто убого і більш за все через сво малоземелє. Підчас визволеня з крепацтва і н ділу крепаків землею Варварівці затяли ся, н схотїли взяти повних наділів; чого вже не ро бив, як не совіщував їх Пригара, не пристал на його пораду, не послухали ся і взяли даро ві наділи. Літ десять по кріпацтві, сяк-так пе ребивали ся Варварівці; а як побільшало лю дий та подорожшала платня за аренду землї то вони стали потроху розуміти свою тяжку

помилку, та поправити вже її не можна було. Коли-ж помер Пащенко, а сирітку доню його —Антоніну — забрала до себе в Петербург опікунка дядина її, якась богатирка, ґенеральша, Варварівкою стали правити наймити управителі. Отсе вже третий управитель сидить: років зо три сидів якийсь Поляк-шляхтич, чимсь він не догодив опікунці і вона прислала на місце його Литвина з Гори-Горецької школи. Не довго і сей посидів — помер; тоді приїхав за управителя молодий Українець, родом з Харківщини, Панькевич-Говоруха, — людина з висшою аґрономічною освітою, придбаною в Петрівській академії. Літ вже більш десяти править Говоруха хутором Пащенківни. Усі отсї управителї дбали про одно тільки: набрати з Варварівки як мога найбільше прибутків і переслати їх спершу до опікуна, а потім просто до Пащенківни, коли остання дійшла до повних літ. Через те управителї одно знали: що року побільшувати платню з орендарів за землю і довели до того максімум-а, що орендарі брали землю тільки через те, що не брати не можна: не бравши — сиділиб зовсім без хліба; а більше, опріч, як у Варварівці, їм нігде було брати. Сусїдили з ними німецькі зайди; вони навкруги поскупляли в полупанків усї землї і не віддавали їх в аренду нікому. Останніми часами стала кружити гутірка, що зайди заходжують ся купити і Варварівські землї у Пащенківни.

Привитавши Варварівців, Пригара спитав їх:

— Що скажете, люди добрі?

— Ратуйте нас, паночку! Ратуйте, милуйт
жалуйте, і ратуйте !— говорив старійший
них, Микита Лисак. — Лихо на нас упало, т
таке лихо, що коли Бог та і ви не поратуєт
так не тямимо, що тоді й буде з нами...

— Тоді таке буде, — озвав ся слідом за Л
саком Павло Дзюба, — що жінок і дітвору п
скай в старці, а самі — ножі в холяви та на ве
ликий шлях промишляти.

— Більш нічого буде діяти... — додав Іва
Белебень. — Знати, чимсь ми так прогрішили
чимсь так Бога прогнівили, що Він відверну
ся від нас і попустив нас на поталу Говорусі.

Пригара давно знав Варварівців; знає, щ
вони люди не говіркі, а найпаче отсї Лисак
Дзюба і Белебень не люблять пускати слова
на вітер, не стануть балакати дурниці і гнуть
з ним теревені. А вже коли вони отак говорять
про якесь лихо, значить, те лихо справді не-а
би-яке!... Пригара так переняв ся увагою до Ва
варівців і до їх лиха, що своє лихо — власне
наче трохи йому поменшало; наче не так стало
йому давити в голову, не так пекти на серці
наче йому полекшало.

— Та яке-ж там таке лихо вас постигло? —
мовив він. — Ось сідайте лишень гарненько, та
розкажіть хто з вас усе до ладу. От хоч ти Ми-
кито!... Тільки, будь ласкав, не розводь вельми
а коротенько; бо, не вам кажучи, щось і мені
на здоровлє не добре.

— Та чули, чули і ми про ваше лихо, — о-
бізвало ся разом кілька голосів: — чули і вбо-
лівали... Боронь Боже, від такого лиха всякого

хрещеного чоловіка...

Пригару кольнуло в серце: він бачив, що про його нещастє вже всї знають... Не сховаєш ся, значить.

— Ми добре тямимо, паночку, озвав ся Белебень, — що вам тепер не до нас; тямимо, що ніяково вас тепер турбувати; але-ж і нас так притисло до стіни, що, коли ви не поратуєте, так через три днї усьому нашому хутору — капут буде...

— Ми, довідавшись про ваше лихо, — додав Лисак, — довго отут у вашому дворі радили ся, чи обявляти ся до вас, чи вернути ся до дому? Бачимо, що й гули круто, і сюди в провалле! Що його діяти? Коли-б не такий короткий час, звісно не турбували-б ми вас під таку годину; підождали-б. Так же-ж, поздоров Боже вас, не можна ждати... Милуйте і жалуйте і не гнївайтесь на нас... Не ми вас турбуємо, лише наше тяжке....

— Та добре-ж, добре, — мовив Пригара, — але не гайте ся, не дляйте ся, а розказуйте швидше...

— Ось я зараз, усе як на долоню виложу, — відповів Лисак.

—Нї, стрівай трохи — перебив його Пригара: щось мене наче холод зза плечий бере... Ходїм до хати; на дворі холодно... А ти Арсене, —обернувши ся сказав до молодшого з Варварівців: бігай швидше до пекарнї, та гукни на Марину, нехай духом дає самовар... Напємось теплого, так може й нагрію ся...

Коли вони всї перейшли в світлицю і по-

сідали кругом стола, Микита почав говорит

От, пане, яке у нас лихо: учора вран прибігли до нас на хутір судовий пристав земський начальник і, не кажучи лихого слов так і вкрили нас мокрим рядном: „Чому платите? Чому не квітуєте з економією? В відпросили ся у нас до другої Пречистої, м вам, наче добрим людям, повірили, що ви Пречисту поквітуєте економію: а тепер і Пок рова минула, а ви як поквітували? Ми кажем ім, що ми-б душею й тілом раднійші, так що-коли не спромога наша. А вони нам: коли н спромога, так ми будемо грабовати і ціноват вашу худобу. От вам чотири дні: як що з чотири дні не поквітуєте, не заплатите в економію за землю тисячу карбованців, та за пасіне дві сотні з половиною, та ще деяких судових, та на виїзд, та ще за щось... Одно слово цілих півтора тисячі, так всю худобу поцінуємо... Та взяли й віддали волосному старшині в арешт увесь наш товар, усіх коний, щоб ніхто нічого не продав; навіть запрягти не можна; тим то отсе ми до вас пішки... От, яке лихо, пане наш любий! Ратуйте! Кажіть, що нам робити, що діяти?

— За що-ж се вам треба платити? — спитав ся Пригара.

— Суд присудив, та земський... Бачите, брали ми, як звичайно беремо в аренду землю панську... Позаторік Говоруха взяв та й знов накинув по коновику на десятину... вийшло воно вже по вісім карбованців... Ну, нехай би вже брав коли-б земля родила; а то Господь

покарав нас недородом. Що-ж, — з Богом не бити ся і позивати Його не підеш. Його свята воля на все...

— Виходить, Микито, — перебив його Пригара, — що Бог винен, що земля не родить?

— Винен, не винен; — не нам Його судити; а вже-ж і нашої вини нема.

— А я вам кажу, що нічия більше вина, як не ваша...

— На на? — спитали ся разом здивовані усі Варварівці.

— А вже-ж ваша...

— Яка-ж наша вина, коли земля чисто виснажила ся, виляловіла, а цілиця економія зовсім не дає нам в найми або править по 25 карбованців за десятину.

— Земля виснажила ся, кажете ви... Нехай і так!... Та й не можна їй і не виснажити ся. А се-ж ви тямите, що не можна без відпочинку волами орати? Тямите, що чи вола, чи коня на те, щоб він добре робив, не треба затягати в роботі і треба добре годувати... Отак і земля... Вона вас годувала; а ви її годували? Гноїли ви її?

— Раднійші-б, паночку, так нічим: товару у нас зовсім на омаль: гною і на наші городи не стає; а вже-ж не можна нам свої городи лишити без гною, та годувати панські ниви.. Коли-б вони були наші, то ще-б сюди й туди... Не вивозив би який рік гною на коноплище, а повіз би на ниву... А то гноїти чужу землю!... Сього року я її підгною, а на той рік Говоруха візьме та найме кому иншому; за підгноєну

землю всякий дорозше дасть...

Так, пане; він правду каже, — озьв
Дзюба: — коли-б у нас свої землї були, а т
самі знаєте, яка у нас тїснота?... Вже й гор
пошматували; а двори такі стали, що й во
нїгде повернути ся... Страх і подумати, яка
нота!... Людий намножило ся... Велике бе
ме ie...

— А хто тому винен? На чиї душі гріх
те? — спитав ся Пригара. — Може не забу
як вводили грамоти?

— Ми тодї дїтьми бу и, — обізвали
молодші.

— Нехай ви й так; а от ти Микито, і
Дзюбо і ти Іване: ви-ж не забули може, як
налягав, щоб ви брали повні надїли; а гром
да, що тодї?

Старійші глибоко зітхали... Дзюба мови

Правда, пане, правда, що й казати! Д
рна була тодї наша громада, а тепер тільки
чуєш: коли-б були в ухали Пригариної рад
зазнали-б відради...

Ну, та годї про се! Говори Микито, як та
далї було? — мовив Пригара.

Добре, зараз... А на чому-ж, так, я ста

— Та на тому-ж, що позаторік не вродил
— нагадав йому Федір Швець.

— Еге, так, так! Так ото позаторік не вро
дило; ми не спромогли ся розплатити ся. „Т
рік, спасибіг Говорусї, наняв землю нам по ті
самій цїнї, яка була позаторік, вже не покида
нїчого... Так же знов такий недорід, що треб
було в него, в Говорухи, позичити на насїнє...

Хто позичав, а хто на відробок брав. Добре добре, та не зовсім... Після нового року Говоруха й пристав: „Платіть мені зараз і за позаторік, і за торік". —„Нічим", кажемо. — „Так я вас в суд позивати му". — „Воля ваша, позивайте, а нічим нам платити. Ми не відказні, знаємо, що треба платити: буде спромога — заплатимо". — „Коли-ж вона у вас буде?" питаєть ся він. — „Як Бог поможе, тоді й буде; а тепер самі здорові бачите, до чого ми дожили ся: двори у нас пообгороджувані вітром; хати наші повкривані небом; в печі топимо дуком; зимою гріємось на сонці; світимо в ночи місяцем; а нема місяця — сидимо без світла; худобу годуємо туманом в степу, та вже й туману мабуть бракує; бо починає товар гинути... От, яке наше житє... Він, Говоруха той, і подав позов і в суд і до земського... Ну, що-ж, думаємо ми громадою: суд судити буде по Божому, ми платити не відказні та не спроможні... Ми й адвоката поставили в суд..."

— А кого? — спитав ся Пригара.

— Та вже-ж нікого більше, як не того брехунця Машкевича... І ждемо собі. Перед косовицею прибігають пристави: так і так, суд присудив, платіть... Ми сюди, туди: давай благати, просити Говоруху, щоб підождав до Пречистої, доки в полї обробимось, а люди наші повертають ся з зарібків: хто в Таврию ходив, а хто на Кубань в заброди. Думка була: грошенят принесять, та хлїба намолотимо... Спасибіг він і згодив ся; а тепер бач...

— Чом же ви не заплатили? — перебив

Пригара, щоб швидче дійти до краю.

— Хто-б йому не заплатив, як би було чого! Сами знаєте, пане: ті роки нічого не бу продати, а сього року ціни нема на хліб: коп. жито, 30 коп. пшениця пуд... А з заро тків люди наші ще перед Іллею повертали босоніж...

— А хто в нових чоботах пішов, отак, я, — перебив Микиту Швець, — так тіль чоботи перевів... Ось бачте! — він вистав ногу наперед і ударив ніком по чоботі, зв заному мотузками. — Дивіть ся: палці повил зили, їсти просять... Ні за що підошов купит щоб нові підкинути... Переди ще добрі, а п дошви такі, що ідеш в чоботах, а слід бо ий

— Так от ратуйте, пане! У нас тільки надії, що на Бога, та на вас другого...

— Чим же я вас поратую? Діло таке шв дке, а тут саме наче на лихо.. Пригара не до говорив.

— Вже як собі хочете, а поратуйте. Пер шим ділом — чи не зарадили-б ви нам гроший друге — поможіть нам, навчіть, як нам вибит ся з безземеля? Чи нам кинути Варварівку, т на Амур кудись плентати ся, чи що?...

Ох, ох! — промовив Белебень: — д той Амур? Кажуть десь за Сибіром ще... і зем ля кажуть там добра, родюча... Так же і да лечина і чужина!.. А воно не легка річ стар кістки нести ховати на чужину!... Могили ба- тьків і дідів кидати...

У слід за Белебеном покотило ся округ стола тяжке глибоке зітхне. Пригара силів

мовчки: уся твар його покрила ся журбою...

— Ще, пане, — мовив Дзюба, — кажуть люди є тепер якийсь банк, такий, що позичає нашому братови гроші купувати землї. Чи воно правда? Чи не можна б і нам позичити в него?...

Отут, чи хотя, чи нехотя, а не можна було Пригарі не згадати про ті свої гроші, що взяла з пояса жінка: в якій би великій пригодї знадобили ся-б вони тепер! „Цїлий хутір би спас, думав він; а вона їх переведе на трینькибриньки; прожирує з отим голоштаньком!...”

Не знаю, люди добрі, — мовив Пригара, — що вам казати, що вам радити: голова у мене замакітрена, а все-ж таки розумію, що на Амур нічого вам брати ся: країна далека, а ви голоруч... А от справдї — позичити гроший з банку та купити землї, се инша річ; але про неї треба добре подумати: раз те, де купити? Чи захоче Пащенківна продати...

— Отут то, пане, ви-б і стали нам в головах! Нас вона може й не послухає, та ми не знаємо, як до неї вдавати ся і де вона? А через Говоруху щоб... так про се нічого й думати: він топче стежку, щоб Нїмцї купили Варварівські землї. Еге! а от коли ви, пане, обізветесь за нас до Пащенківни, так вас вона послухає, — вона-ж ваша хрещениця: скажете їй про наше бідоване, скажете, яка в нас нездержка, то вона й зглянеть ся на нас. Поратуйте, пане! — благає Лисак.

— Не яка там вона моя й хрещениця, — відповів Пригара: я її під хрестом не держав;

тільки стояв в другій парі, як в віру її вв
ли... Де вона тепер — і я не знаю. Літ з де
вже буде, як ми з нею не переписуємось...
та се кажу вам, річ далека; хватькома її
втнеш... Тепер треба гоїти там, де більше
мить... От як нам упорати ся з отсим оплат
що тепер жорнами на шию наліг?... У м
гроший нема! От вам хрест святий; хоч би
різав, так би й десятки карбованців не зн
шов, щоб відкупити ся.. Хоч і заприсягати,
не гріх.

Остатні слова Пригари на конець охмари
Варварівців; вони сподівали ся, що він пора
їх позикою... Варварівці кілька хвилин сиді
мовчки, похнюпившись, спустивши голови
низу... Остатня їх надія десь в вирій полеті.

— Що-ж нам робити? — озвав ся нарец
Микита придавленим скорботним голосом:
значить: пропадати!... Грабити будуть і цін
вати нас...

З дорогою душею поміг би вам, — ск
зав Пригара, — так же Бог свідок, що нічи
Чи ймете, чи не ймете віри, а от вам пер
образом святим...

— Годі, годі, пане! — не дає Дзюба Пр
гарі договорити: — ми й так ймемо вам вір
ми не з учорашнього дня знаємо вас!...

Знов всї замовкли. Пригару тепер пекл
на серцї і своє лихо і Варварівців; він кільк
хвилин не міг був слова вимовити або щос
певнїйше сказати, силував ся не вимовити то
го слова, що пекло йому груди і рвало ся
грудий при чужих людях. Перемігши пориван

обуреного серця, Пригара мовив:

— Гроший нема і продати нічого. Тютюн ще не кладений, на пшеницю цін нема, а більше нічого й продати! Фасолї-б може й назбиралоб ся пудів сотень зо три, так що-ж з тих гроший: три сотнї карбованців, а тут треба в пятеро більше... Позичити? Навкруги нї в кого, а до міських жидів не встигну з'їздити...

Варварівцї слухали і тільки зітхали. А Пригару все більше мордувало: з одного боку бажанє і моральний обовязок запомогти людям, виратувати цїлий хутір; а з другого! свідомість, що він не зможе того зробити.

— Просто — хоч ляж, та й плач! — промовив хтось перегодом.

— Плачем тут нічого не поможеш... Се в таке вскочили, що хоч з кручі та в безодню...

— Не великої з того користи, — мовив Лисак; — сам пропадеш, а жінки й дїтий не виратуєш; вони мучити ся будуть... Просто, пане, біда...

— Коли-б ще хоч до бунту не дійшло, — промовив Белебень; — а то, скоро почнуть коров грабувати, жінки так не попустять; озвірять ся; повиходять з рогачами, та таку ворохобню підіймуть, що без різок, а то й без Сибіру дїло не обійдеть ся...

Пригара тямив, що Белебень говорить правду: відібрати у господаря остатну корову, відтяти у дїтий остатний корм — се така річ, що жадна мати не попустить байдуже. А воно на те йшло... Пригара нїмо мовчав і сумно дивив ся. Нарештї в голові в него мигнула ясна,

може й спасенна, думка — і він мовив:

— Остатна рада моя ось яка: коли в вона не вивезе, тоді нічого не вдіємо. Завт я поїду до Говорухи; просити буду його, щ відложив вам оплат ще до Різдва...

— Ні, сего він не зробить; на се нічого сподівати ся, — відповіли Варварівці.

— Ось цитьте бо, та слухайте мене, — м вив Пригара: — коли Говоруха на се не при тане, просити буду його взяти мою поруку, з вас, доки продам тютюн. А як і на се не згодит ся, тоді я вже вам не грач, не помагач...

— На се може й згодить ся. Спасибі вам паночку наш, батечку! — дякував Лисак.

Помножи вам, Боже, здоровля!

— Продовжи вам, Господи, віку!

— Віддай вам десятерицею і сторицею... — дякували Варварівці.

— Так от нехай і буде. Завтра я навідаю ся у Варварівку і що скаже Говоруха, переканжу вам; від него я заїду до тебе, Микито!

— Так може я на той час покличу до себе людий, щоб всї вони подякували вам? — спитав Микита Пригару.

— Ні, не треба; людий не скликай, — відповів Пригара: — ще не знати, що скаже Говоруха: може він і не згодить ся; а тоді не дай Боже, прокинеть ся у нас яка колотнеча: от і покотить ся зараз покліп, що Пригара приїздив баламутити Варварівців...

— Правда ваша, пане, правда...

Варварівцям трошки полекшало: у них виросла нова надія. Хто знає: чи вона справдить

ся, може вона тільки одну нічку тішити їх буде, а завтра — й зникне; про те все ліпше жити з надією хоч одну ніч, ніж зовсім її не знати.

Довго ще Варварівці дякували Пригарі, і нарешті стали прощати ся з ним. Пригара не пустив їх без вечері; а повечерявши порадив їм переночувати в него на хуторі, а в досьвіта рушати до дому.

— Чого вам серед ночи плентати ся? Поспішати — нічого... Завтра неділя, роботи нема: спочиньте, виспіть ся гарненько, та вранці на свіжі ноги й рушите...

V.

Випровадивши Варварівців, Пригара роздяг ся і ляг спати в кабінеті. Але сон його не брав ся. Він чув себе більше втихомиреним; нерви притихли, не буяли так, як в ранці. Тепер його опанувала инша думка. Думка про те, що не варта жити, ні для чого жити, тепер наче зникла; принаймі не збентежила його. Навпаки, тепер перед ним стояло завдане: хоч би що, а запомогчи Варварівцям! Помогчи їм вийти на ліпшу стежку побуту економічного; помочи їм купити у Пащенківни землї; помочи їм полатати ту помилку, яку вони зробили відцуравшись від повних наділів... Пригару опанувала думка, що тепер він, побіч Варварівців, людина ні для кого не потрібна; чому же йому не віддати ся тепер суцільно самим Варварівцям? Чому не послужити їм, що сили є в него? Чому не віддати всїх його сил на поліпшене

матеріяльного і духово-морального побу
Варварівцям?... Визволити більше трох соте
людий з яремної неволї, злиднів і темноти,
се-ж таке дїло, що задля него варта жити
треба жити...

— А чи стане на се дїло у мене умілост
здоровля і сили? — питав ся сам себе Приг
ра. — Не вгадати, а про те: „чи втїк, чи
втїк, а побігти можна". Та й треба; се-ж м
найпростїйший обовязок скоро я свідоми
син України і горожанин...

Отся нова думка, наче те старе добр
токайське вино опянила Пригару, не давал
йому очий заплющити, не кидала його нї н
одну хвилину і стала йому певними лїкам
проти ранкових думок, сплоджених і викли
каних жінчиним вчинком. В голові Пригар
оден по одному зростали пляни, як і чим тре
ба помагати Варварівцям: він добре тямив
з чого треба починати; та не можна було
йому дійти до краю, на чому скінчити! Обмір
кує отсе він одно, — з того одного вилазить
друге нове; з другого трете, і т. д. без краю!..
Без краю стояла перед ним драбина поліпше
ня житя хуторян: він переходив думками з
одного щебля на другий і ніяк не спроміг ся
побачити остатний щабель поліпшеня!... При-
гара марив по безкрайному океанї людського
поступу.

Другого дня рано в годинї 10-ій При-
гара своїм звичаєм, сидів на ґанку і любував
з Днїпра, з своєї скелї, з сосни. Аж ось по
дорозї заголосив дзвінок. Пригара глянув на

браму і побачив, що з повозки злазить приятель його адвокат Ведмедик. Пригара незвичайно зрадів йому і пішов швидше на зустріч.

Ведмедик учора з якимсь ділом був у земського начальника і від нього довідав ся про Пригарине лихо: замість того, щоб їхати до міста, Ведмедик повернув на Куток, щоб провідати свого приятеля і впевчити ся, чи правда те, що він чув про Пригариху від земського і чому не няв віри.

Побачивши Артема, Ведмедик власним очам не вірив: одна доба страшенно перемінила Пригару: вуси побіліли, голову наче хто попелом потрусив, очи позатягало, під ними висіли торбинки...

Глянув на Артема Ведмедик і замість звичайного привитаня, промовив:

— Значить, Артеме, правда те, що я чув?

— А що ти чув? — сумним порваним голосом спитав ся Пригара, стискаючи йому руку.

— Що... буцім, Ольга Антонівна...

— Не договорюй! — перебив його Пригара. — А від кого се так швидко почув?

— Від земського начальника; я учора по обіді був у нього...

Швидко-ж до него долітають звістки... Правду сказано: „лихі вісти не лежать на місци".

Та на те-ж земський начальник і є „власть близкая къ народу", щоб швидко довідував ся про все, що діеть ся в його околиці... Він розпитував мене про Гайченка; хо-

че почати проти него процес...

— А йому яке до сього діло?! — скликн Пригара: — се моя справа особиста, хатн всякому начальству до неї дзуски...

— Так і я йому казав. А він каже: ко голодний чоловік вкраде кусок хліба, ми й го вчинок беремо як вчинок соціяльно-злочи ний, судимо і караємо; а коли земський ст тистик з жиру та з нечевя вкраде у чолові жінку, спокій, честь, так ми гукаємо, що діло хатне; що воно соціяльного характеру н має... От які ми ліберали, які заступник „меншого" голодного і холодного брата... Чу еш, Артеме! Отак о... слово в слово і каже! Коли хоч правду каже...

— Хоч нехай вона буде раз преправда; се не його діло! Зась йому: в законі нема сьо го, щоби земські начальники ловили і карал тих злодіїв, що крадуть жінок чужих, — мо вив Пригара.

— Та вже, коли вчинок Гайченків уважать соціяльно-злочинним, так і тоді се діло не земського начальника... Але що ти з ним зро биш? Отся нова інституція осою лізе до все го, в усе втручаєть ся... Одначе ти, Артеме, вельми подав ся.

— Подаси ся, — хоч не схочеш...

— Та як же се стало ся? Така чудасія!! Що спричинило се? Посварили ся ви, чи що? — розпитував ся Ведмедик.

— І не думали сварити ся, — відповів При- гара: — лягаючи спати, прощали ся, цілували

тя, немов на другий день по шлюбі...

Побалакавши ще про своє лихо, Пригара мовив до Ведмедика:

— Слухай, Василю, чи не богатий на гроші?

— При собі маю — карбованців 20...

— Тут не двайцятьма діло пахне. Мені треба 2000 або хоч півтори; але притьмом треба; до завтра треба... Хоч умирай, а до середи треба..

Ведмедик здивував ся, що Пригара, ніколи не бідкавшись грішми, тепер позичає їх, мовив:

— Хіба в тебе нема?

— Були та.... — Він не договорив; він не відважував ся навіть близькому приятелеви признати ся, що жінка нишком забрала всі гроші. — Нема! — промовив він ніби з серцем: — коли-б були, так би я й не просив; мені не на довго й треба. Продам тютюн та пшеницю — і верну... Коли є, позич, вельми поратуєш.

— Бідна моя головонько, не тямлю, що й робити з тобою. Дома у мене може-б з тисячу й назбирав: а останні хиба позичити у кого...

— Позич, братіку!... і не сказати, як треба....

— У кого-ж би його позичити? Хиба у Біловода? Не знаєш його? Се наш „присяжний повіренний". Він роздає гроші на проценти, тільки й дере! У! у! гірш за всякого Жида. Батькови рідному не дасть менш, як за 30%...

— Дарма, — кат його бери; я заплач
Так не встигнуж я на середу; поду
сьогодня неділя; завтра в вечері приїду
дому; вівторок — пропаде — доки позичу
Пригара вельми задумав ся.

Ведмедик не відважував ся спитати, на
йому гроші так пильно треба. Йому зда
ся, що Пригара хоче розвіяти своє горе,
сум і думає поїхати куди небудь; на те й
ші достає. Він спочував такому бажаню і
нійший був заломогти Пригарі.

— А може, Артеме, обійдеш ся, поки
тисячею; так я тобі в вівторок вечером і пр
чу; а потім може розживу ся, так і перего
дам ще...— сказав Ведмедик.

— Ні, не можна; менш як 1500 не обі
ся... Ти обідати меш у мене?

— А вжеж у тебе; до самого вечера у
бе пробуду, а коли що, то й переночую.

— От і добре! Мені треба з тобою ще
балакати про позичку гроший з хрестянсь
го і дворянського банку...

— Що се ти задумав?

— Потім розповім усе; а тепер скажи м
ні, чи довгого часу треба, щоби заставити
банку мій хутір?

Ведмедик ще більше зумів ся, одначе й в
ду того не подав і відповів:

— Твій хутір — чистий як скло, довг
нема на йому; так тут справа не забарна; м
сяць, багацько — два...

— Добре... А з хрестянського як? От пр

міром би хрестяни які заходили ся купити мій хутір, так як тоді? Швидко?

— Нехай три місяці... Та ти, Артеме, щось чудне міркуєш... Я радив би тобі не хватати ся; з опалу нічого не роби такого, про що потім сам жалкувати меш...

— Ні, я не з опалу; а розважно... Та трівай, усе знати меш; без твоєї поради і запомоги тут не обійдеть ся... Але підожди трохи... Все розповім, вернувшись з Варварівки. Мені туди зараз треба поїхати... А ти тут вже без мене побудь... Там у мене велике, але не забарне діло.

VI.

Годин через дві Пригара був уже в Варварівці. Управитель Говоруха був знакомий з ним і приязно повитав його. Він же знав, яка пригода скоїла ся в Кутку, але не подав того й виду, що знає, тілько лукаво мовив:

— Не що давно ми бачили ся з вами, саме в косовицю, а як швидко ви посивіли? Чи дужі ви?

— Дякую вам, — зовсім дужий... Час посивіти: мені затого на шестий десяток поверне. Та інколи чоловік посивіє за один день більш як за рік.

Перекинувшись кількома словами, Пригара висловив Говорусі, чого він до него приїхав.

Говоруха — людина ліберальна; зараз, як вийшов з Петрівської академії, він „за на-

род" ходив аж в Акмолинську область, і п
бувши там три роки, вернув на Україну: як
протекція допомогла йому, що опікунка
щенківни взяла його яко вченого агронома
управителя в Варварівку. В сільському гос
дарстві він був справді людина тямуща: гос
дарював добре на користь Пащенківни. Бе
чи 10 проц. з чистого доходу, він, річ на
ральна, пильно пікловав ся, щоб з Варварів
Пащенківна брала як мога більш доходів
за час його управительства доходи з Вар
рівки побільшали на цілу третину, дарма,
за той час аж двічи був значний недорід.

Говоруха з першого слова Пригари зн
див ся з ним, що побут варварівських хутор
злиденний і запомогти їм треба; але „зап
могти треба не паліятивами, а чимсь радик
льним".

Малоземелле має тут, — говорив він,
велику вагу; одначе, хтож тому винен? Ви
пше за мене се знаєте... Та й з тією земле
що мають Варварівці, геть ліпше можнаб ж
ти, коли-б вони не були такі темні, ліпше
обробляли, завелиб ліпші плуги, ліпший т
вар: поміняли насїнє, не держали ся адаміво
ких звичаїв: господарювати на три роки...

— Вигону у них перш за все бракує... —
перебив Пригара.

— Погроху бракує, але-ж хиба їм не м
жна наймати у нас землю під вигін!... Темно
та тут усему голова....

— Школи нема на хуторі, — знов пер

бив Пригара.

— Так чом же земство ваше не заведе? От ви тільки років були гласним, а не подбали про школу у Варварівці, — кольнув Говоруха Пригару.

Пригара скривив ся; одначе здержливо відповів:

— Не кажіть так, пане Говорухо: дбав я і запопадливо дбав, та не слухало мене земство. У нас кажуть, по великих селах ще доброї половини нема шкіл; а про хутори — нехай вже наші внуки дбати муть...

— Ну, от ваше земство!! Та й взагалі, що наше земство! До народу йому байдуже!... З земства у нас зробили богатільню, де коштом народа харчуєть ся і живе та інтеліґенція, що зветь ся членами управи, земськими статистами, асекураційними земськими аґентами, субаґентами і всякими иншими!... Гляньте самі: що наше земство за 25 років зробило реально користного задля народу? На цілу хліборобську ґубернію воно не спромогло ся ніже на єдину, хоть би аби яку, хліборобську школу....

— Що правда, то правда, — мовив Пригара.

— Еге, а послухайте, як ваші земці на зібранях вболівають, та плачуть про тяжкий побут народу! А що-ж вони зробили для нього? А нічогісенько!... Податки тільки побільшують з його, та дбають більше розплодити усяких „субіків"... Та от хоч би і сеї зими:

знов вигадали побільшити натовп управсь
дармоїдів і [illegible], чисто на пенсію Кусен
Кому потрібна ота його робота?... Та годі
се!... Е, ні, таки ще скажу: за що торік гол
земської управи дали нагороду три тися
За те, що двічі їздив до Петербурга з візит
до міністра, чи до кого там?... Кому, опріч і
го самого, треба було тої поїздки і того „
датайства"?....

Пригара не змагав ся і сумно поводив о
ма; а Говорусї здавало ся, що й Пригара
дної з ним думки і він довго ще нарікав
земство за недбалість його про найпер
нужди народа. Нарешті повернув на варвар
ських хуторян і мовив:

— І темні вони, і пють здорово горівку
При такій темноті і земля їм нічого не помож
хоч скільки її дайте!...

Пригара, маючи на увазї перш за все т
оплат, що треба на середу, не хотів змага
ся і вступати ся за Варварівців, шоб не д
тувати Говорухи і давши йому волю
рити ся, мовив:

— Радикальне поліпшенє економічного п
буту нашого мужика — дійсно річ не можли
без доброї освіти; одначе будемо піклуватися
про те, що отсе зараз на черзї... про середу
Середа для Варварівців — „день страшни
судний", треба якось відвернути від них „пр
хід антихриста і ангелів його". От про се
й благаю вас?

Г о в о р у х а стиснув плечима,

нув у вікно і мовив.

— На превел[illegible] мій [illegible] разї не можна мені нічим запохоп[illegible] Вовк[illegible]м!.. тут не моя воля.

Пригара зу[illegible] на місци [illegible] і [illegible] на [illegible] зливий погляд своїх банькатих очий, спитав ся:

— А чиєж, [illegible]

Воля Антонини [illegible] Вона знає [illegible] вівці не запл[illegible] писала д[illegible] мене, щоб швидше [illegible] ї[illegible]... Ще [illegible] тут [illegible]?... і [illegible] ний, [illegible] за [illegible]

При[illegible] н, [illegible] вл, оди[illegible] за [illegible] було за [illegible] і [illegible] рохи, мовив.

— Коли вже [illegible] б[illegible] телеграму до Антонїни Васи[illegible]... [illegible] вся тепер?

— Запевне [illegible] в Петербурзї, [illegible] в Москві, а може і [illegible] ставі. Останнїм разом писала [illegible] що в[illegible]здить на недовгий [illegible], але [illegible] ком [illegible] опада вернеть ся....

Пригара [illegible] умів, [illegible] не хоче, [illegible] до П[illegible] він і без [illegible] справ з хрестянами цїл[illegible]

[illegible] собі Пригара, лукавнує. [illegible]

О[illegible] вив він: — ви певні, [illegible] Варва[illegible] тому, що не хо-

чуть, а тому, що ні з чого! Щож ви тут вдієте цінованєм і продажию?.... Тільки зруйнуєте їм і ті злидні, які є. Та ще й на те вважайте: у кого заберуть остатню корову, у другого єдину коняку... коли-б не викликало якої колотнечі?

- Ми про се з земським начальником балакали -- відповів трошки всміхнувшись Говоруха: — він звелів, щоб урядник про всяк случай був тут в середу взявши з сусідних сіл десятків зо два соцьких та десяцьких...

Обачна-ж ти людина, подумав Пригара; тебе не вколупиш; сам ти добрий Колупаєв... земський закличе москалів; піде бійка, екзекуція... Москалї переможуть, Варварівців побють; худобу пограбують, та потім Варварівців ще судити муть і карати муть „за сопротивлене властям"...

Пригара почув, що з самої думки про можливість таких подій, тіло його покрило ся холодним потом крапелястим....

— Вже як собі хочете, а мусите, — мовив він до Говорухи, — доложити рук, щоб відвернути ту густу хмару, що насуваєть ся над Варварівцями... Коли-б у самого мене не таке лихо, колиб... — він зупинив ся і здержав ся... Колиб одно слово, були у мене гроші, я їх зараз би заложив вам на хрестян; а тож у мене нема за душею і 10 карбованців... Позичити у кого на середу я не встигну... Чи не приймете ви моєї поруки?....

— Колиж Антоніна Василївна їде за гра-

ницю....

— Вона аж в грудні, кажете ви, їде; я до грудня заплачу... Сам себе віддам Жидам в застанову, а заплачу... Чуєте? Я даю свою поруку; на себе беру до грудня оплатити.

З Пригариного голосу знати було, що нерви його починають не слухати ся його; що Говорушина упертість до краю його дошкулила. Пригара став проти Говорухи і міряючи його очима, спитав:

— Так щож, як ви?

— Трудну мені ви загадку загадали: послухати ся вас: — не вгоджу Антоніні Василівні....

— Та годі вам з нею! — нездержливо перебив його Пригара: — ви кажіть за себе...

— Колиб то моя воля.... чи яж би був проти престян? Не вже ви, Артеме Олександровичу, не відаєте моїх думок, моєї прихильности до народу?

„Не призивай „всує" імени Господа Бога".... подумав Пригара. А Говоруха далі:

— Хиба не я за народ... Е, та що про це!.... Хиба я сам не тямлю, як завирюха може скоїти ся...і все лихо може на мні окошити ся... ґубернатор і без того на мене з під лоба дивить ся.Алеж мені їсти треба. Антоніна Василівна!.. Та вжеж... може взглядить ся.. Нехай буде по вашому.. Я прийму вашу поруку... От документ зараз спишемо....

У Пригари немов гора з плечий упала; немов він з темного і смердячого льоху вий-

шов на свою любу скелю у своєму саду.... Він зітхнув на повні груди і кріпко стис Говорусі руку.

Підписали документ і приятелями попрощали ся.

VII.

Заким Пригара єднав Говоруху, Варварівців била пропасниця дожиданя. Ще Пригара не рушав з свого Кутка, як вже усі Варварівці знали, що він приїде сьогодня до Говорухи; а скоро помітили, що „Кутківський пан пробіг до управителя", Варварівці почали кучками збирати ся на вулици. Найбільший гурток зібрав ся біля Микитиного двора. Вже чого не робив Лисак, чого він не казав, щоб не збирали ся, як вже він не прохав, щоб порозходили ся, люди не слухали його. Отсе й розійдуть ся, розібють ся, — хто соб, хто пабе, абиж Микита в хату, люди знов до його тину. Тай трудно їм було здержати ся; вельми кортіло їх швидше довідати ся, „що виїздить кутківський пан у Говорухи"? Не проста цікавість бентежила людий: Варварівці тямили, що над ними повисла темна, аж синя хмара і коли „Кутківський пан" — так звали вони Пригару — не відверне її, з неї лине такий буйний ливний дощ, що може геть чисто зруйнує їх житє... Може скоїти ся така колотнеча, що без крови, а то й без убитого не обійдеть ся. Микита і його товари-

ство, що ходили в Куток, затаїли перед Пригарою, не признали ся, що вони громадою прирадили одностайно стояти і не давати грабувати і цінувати худоби. Вони прирадили, щоб чоловіки й парубки в ночи з вівтірка, увесь, який є на хуторі, товар і усіх коний перегнали куди будь далеко у степ, та там де в глубокій балці і отаборили ся і щоб кождий взяв з собою сокиру і косу, прибиту до кісся як у косовицю. А вівці, свині і телята лишити в хуторі, щоб жіноцтво та дітвора... не доводили їх цінувати і продавати. Тим то Варварівцям дорого було не втеряти часу і так улаштували ся, щоб у ранці в вівторок увесь варварівський товар і коні були геть далеко в степу. Ото-ж не диво, що їх брала тепер нетерплячка. На що вже Микита Лисак, чоловік старий, степенний, здержливий, а й він з нетерплячки дрижаки їв: і він чув як у його „і душа і вся утроба метушить ся"... Посидить отсе він на лаві, перейде на піл; сяде на ослоні; походить по хаті, тай пішле свого хлопця на вулицю „визирнути, чи не їде Кутківський пан". Коли останнім разом хлопя задляло ся на вулици, Микита й сам не всидів в хаті. „Ач! пан". Коли останнім разом хлопя забавило ся Надів шапку і вийшов за ворота.

— Савко! — гукнув він: — де ти! Савко! забув, що я тебе післав!

Попід тинню назбирало ся чимало людий.

— Ну, що отсе ви робите?! — гримнув Микита:— ні сорому, ні встиду у вас нема! Чи

яж вас не прохав, чи яж вас не благав, чи яж
вам не казав по чеськи: не збирайте ся отарою
а ви, наче навмисне, наче на ярмарку біля ятки! Гетьте зараз, розходьте ся... А ви, чого тут Вам яке діло!— гукнув Лисак на натовп хлопців, що притаїли ся в рові під плотом. — Нехай би вже старійші, а то й вони безштанки — сюдиж свого носа!... Тікайте мені зараз, а то як я почну вас пугою хвиськати, так знати мете тоді!

Хлопці, одним духом, наче зграя горобців шугнули через тин на городи.

Біля Микитового двору не стало нікого. Аж ось тим самим ментом заголосив за вербами біля ставу дзвоник:

— Пан їде, пан їде! — почуло ся всіми сторонами і за кілька хвилин вулиця проти Лисакового двору захрясла народом всякого лику.... Микита наче остовпів, наче хто його придавив, наче він стеряв ся; він не гукав вже, щоб люди розходили ся, а стоячи серед вулиці, махав шапкою і собі кричав: „Пан їде, пан їде!".

Не встиг Пригара злїсти з брички і привитати ся, як округ него залунали голоси:

— Що, паночку? Що? Кажіть швидше, що? Грабовати муть? Не пічувати муть?

— Дякуйте Богови, — ні! Нічого не буде. Управитель зглянув ся на вас, — відповів Пригара.

— Пошли йому Боже, здоровля доброго, та віку довгого! — говорили старійші хуторяни хрестячись.

А дітвора шугнула здовж вулиці і попе-
ред неї лунали тоненькі голоси:

— Не грабувати муть, не цінувати муть....

Пригара з Микитою, з Белебенем і ще з двома дідами пішли до Микити в хату.

Микита був один з заможнійших хуторян: у него був плуг, конячка, корівчина і з десяток овець. Одначе в хаті було гольцем голо... Лавки голі; стіл прикритий старенським настільником; на полу замість постелї і подушок — солома, прикрита рядном; на жердці над полом стара жіноча свитина... Пригара згадав, що років чотири назад він був у Микитиній хаті і тоді не смерділо такими злиднями. Була тоді повна жердка одежи, стіл був засланий килимом. Деж все те подівало ся? Куди діли ся ті подушки, замість яких тепер в головах на полу лежить куль соломи? Микита-ж — не пяниця; він горівки з роду і в рот не бере. Пригара висловив свою думку Микиті. Микита махнув рукою і мовив:

— Поїли, пане, усе поїли за останні роки! Усе, що було і в скрині і в хижі — все пішло на хліб... Земля не родила, хліба не давала; треба було тягти з скрині — що на хліб, що на податки... Оплат великий, росте та більшає, а тут земля не хоче родити; заробітків нема; їсти і платити треба... От і ми поїли і подушки і одежу... Все поїли....

— Навіть плахту мою материнську зїли, — озвала ся Микитиха: — ще моя мати під вінцем стояла... І я в ній вінчала ся... Як я берегла

її, хотіла, щоб і наша Гануся під вінець її
діла... Не зберегла... Мусіла Жидівці в заст
віддати; там вона й лусиула... Що я за не
паночку, сліз вилила -- і не сказати...

-- Та чи однаж ти, Насте! Усім довело
покоштувати полину з перцем. Увесь хут
знівечив ся; зашиитив ся, мабуть на віки..
Напозичали ся усі стільки, що мабуть і д
віку нашого з довгів не виїзеемо. От і у ва
пане, скільки то ми перебрали! Скільки нап
зичали ся у вас і хлїбом і грошима!... А кол
то ми з вами розплатимо ся! -- говорив зі
хаючи Белебень.

Бог дасть, колись поквітуємо! — від
повів Пригара, пильнуючи звести бесїду н
що инше.

Він сам на себе жалкував, що спитав ся
Микити так необережно про його зубожінне
раз -- що тим розвередив болячку, що ще
не заструпіла; а друге — зовсім йому не п
серцю було слухати, як Белебень напочав зга
дувати про його запомоги хуторянам. Переки
нулись ще кількома словами. Пригара каза
хуторянам порадити ся з громадою, скільки
вони бажали купити собі землї з запомогою
селянського банку, та не гаючись навідати до
него.

Їдучи до Говорухи по Варварівцї і верта-
ючи тепер, Пригарі не можна було нї про
що більше думати, як не про убожество Варва-
рівців. Хутір страшенно зубожів, чисто оголів!
Пригара перекинув ся думкою 30 лїт назад,

відколи він памятає Варварівку.... Ніколи злидні, над хутором не зяяли так нахабно, так виразно, як тепер... Тяжко було Варварівцям за крепацтва; але як порівнати тодішне житє їх з боку економічного з теперішним, так то був просто -- рай! Панувала в тому раю неволя; часом людям ніколи було й Богу помолити ся, алеж такого страшного убожества, яке панує нині, тоді не було. Старий Пацепко, хоч обтяжив селян роботами, — звичайно на тиждень давав їм на себе робити тільки два дні, а чотири на його — за се селяни не платили нічого; землї давав їм стільки, скільки хто спроможен був упорати; податки сам усї платив... „Стріхи тоді не так плакали, як тепер плачуть; хліви не були так пообдирані як тепер", думав Пригара... „Одначе нї, нї: нї защо в світї не вернулись би Варварівцї до крепацтва; хоть би їх хто озолотив, не вернулиб ся"... Якось торік Пригара зняв про се бесїду з Микитою, як приїздив на той хутір, і Микита тоді сказав: „Тепер, хоч нам як тяжко, а про те душі наші вільні, а тоді у нас і душі власної не було; вона була панською"... „Є таки, у нашого народу", думав собі Пригара, „почуте волї особистої, не викоренили його нї неволя, нї убожество!... Під грубою скориною похнюпости і приголомшености сидить десь на днї почуте чоловіка вільного!... О, дайте нашому народови світ та хлїб!.... Колиж облягла його густа темнота така, що й не проглянеш... Усякі податки, усякі оплати прида-

вляють його, а заробити — ні з чого; зе
людям бракує, а земель навкруги пустує ц
неосяжне море.... Ба, чиїж ті землї?... Колиб
ни вернули до свого прирожденного госпо
ря! Вернуть ся, певна річ, та коли то буде і
ким шляхом вертати їх? Пани банкротуют
Правда, але землї їх переходять до рук жм
крутів. От де лихо! Як спекати ся народо
отсього всього лиха? Я не економіст, не тя
лю тут нічого; одначеж і менї здаеть ся, ц
еволюція права власности на землю пови
на зійти на инший шлях. Право власности
собистої в тій формі, яка нинї панує, здає
ся, доживає свої днї; але що, які форми зм
няють його? Який у нашого народу світогля
про сю річ? Які у него на сей раз ідеали? Пр
се нїхто ще не відає... Процес аґрарного оно
леня, певна річ, іде, хоче здебільша йде незр
мо. Менї здаеть ся, що отсе загальне зубожін
нашого народу нїщо більше, як не один з ел
ментів розпаду сучасного аґрарного устрою
сподїваного неминучого оновленя. Еволюці
всего на світї йде повагом; люди зазнають з
процесу часом вельми тяжких мук; алеж по
ступовий рух іде і „за собою день веде"...

Так то воно в теорії, так!... Але доки то
день прийде, житє реальне дише слїзми т
кровію... Глянеш навкруги і народне бідоване
— так тебе стисне за серце, що забудеш ус
теорії, а тільки й думаєш про той стогін на
родний, що сьогодня ріже тобі уши, крає твое
серце!... Теорія — добра річ; але не добре те

що великезна більшість нашої інтеліґенції живе самими тільки теоріями про поліпшене народного побуту; а практично — майже не дбає про се!.... Доки ми купаємо ся в теоріях, розлітаємо ся думками по всіх усюдах, ми не впливаємо зовсім на житє практичне і воно йде своїм шляхом без нашої керми: іде або самопас або під кермою темної сили темних слуг діявола, ката народнього... Так не можна! Кохати ся в теоріях треба, але-ж треба і треба що дня реально працювати, працювати кождому по змозі, де можна і як можна, аби на користь рідному краєви і народови... Зернятко до зернятка і збереть ся на цілі пригорщі...

— Так то воно, так, — причуло ся Пригарі, що хтось шепче йому в ухо: — думки твої добрі; а чи справляв ти їх в житю? Чи не марнував і ти часу на „словоізверженіе"... Було, було і се! — зітхнув Пригара. Каю ся, каю ся і присягаю ся спокутувати свій гріх..., гріх властиво не мій тільки; гріх громадський, прищеплений і до мене!... Прогрішив і я!... Може за него отсе і карає мене Немезида, піславши на мене карою Гайченка!... Може..., та не може,— а дійсно так...

— На ваше здоровлє! На ваше здоровлє пане! — почув Пригара голоси біля себе і прокинув ся з своїх думок. Гурток Варварівців, з десять чоловіків переважно молодого віку, справляли біля шинку „свято". Один з них був учора у Пригари: він держав в одній руці фляшку з горівкою, в другій чарку.

Пригара журливо і докірливо похитав
ловою і мовив:

— І не соромно вам? Чи так же годить
добрим людям?

— Годить ся, пане! — відповів напів пян
голос з гурту. — За остатні пємо на ваше зд
ровлє! Коли-б не ви, так би з нас кров горя
пили, бодай би їх пявки пили... А то от ми
пер горівку пємо! На ваше здоровлє!

— Поганяй — мовив Пригара до кучера

VIII.

Вернувши на хутір, Пригара розповів Ве
медикови, чого він їздив до Говорухи і ш
виїздив і просив його перш за все позичит
йому 500 карб. на дорогу; а потім з усієї сил
попильнувати, щоб на перший день грудня з
платити гроші Говорусї; коли Арсен, його Пр
гарин прикажчик, не встигне до того часу п
продати тютюн, лен або пшеницю, тодї треб
за який хоч процент позичити гроші і запла
тити. Нарештї просив Пригара Ведмедика кл
потати, щоб заставити в дворянському банк
або продати кому його хутір.

— Я, — мовив він, — охотнїйше прода
би його; але-ж кому? Першому, хто трафит
ся — се значить, збути його за пів цїни;
ждати охотника на него — довгий час. Хутір
сам добре знаєш, хоч невеликий, але дорогий
яку силу я вложив в него працї, і знаня і гро
ший!... Культуру хлїборобську я довів до ви

сокого ступіня. Тим то й шкода-б була продавати хутір в невідповідні руки; ліпше заставити, доки знайдеть ся добрий купець...

— Та ти скажи мені попереду, куди ти поїдеш? — спитав ся Ведмедик.

— Куди — скажу: але скажу так, щоб опріч тебе ніхто инший про те не довідав ся... Поїду я до Петербурга; а чого? про те не питай, не скажу; колись довідаєш ся... Одного не думай, прошу тебе, не думай, щоб я погнав ся за жінкою.

— Така думка мені і в голову не приходить... — відповів Ведмедик: — куди за ними гнати ся? Тобі одна дорога — а їм десять...

— Не те тільки!.. Знаєш мою вдачу: що з воза впало — те пропало... Кохав я її.. О, ще як кохав..., але за отсї два днї в моєму серцї не лишило ся з того коханя нічого, опріч гіркої отруї... За отсї два днї буцїм переродив ся, не той став... Колись; та як — колись, позавчера ще, — менї-б страшно було і подумати про розлуку з жінкою, а тепер.. — Пригара не договорив і скривив ся... Помовчавши він сказав: „Тепер менї все одно...."

Але Ведмедик з його голосу, з його очий, з того дьорганя, що перебігало по Пригариній твари, добре бачив, що Пригара сам себе хоче дурити, що йому „не все — одно"...

— Позавчора, мовив знов Пригара — коли б менї прийшло на думку про відбіганє жінок, я був би певний, що у нас з жінкою, коли ми прожили трохи не цїлих 20 років, нї разу не

посварившись, така річ ці. ком неможлива
через ніч я вже бачив на собі повну можлив
такого діла!... Одно тямлю, що се трудна
Учора я трохи-трохи не наложив на себе р
Здурів був... Вони-б тому й раді були... Сп
біг Варварівцям — не дали; прийшли тоді с
коли я йшов на скелю, щоб отт.о, на
сосні, повісити ся. Доки вони пересиділи у
не, дурниця минула; нерви притихли і добр
Тепер я жити му; тепер я хочу жити, і ба
що треба мені жити, хоч би на те лишень, щ
спокутувати гріхи свої... Але-ж тепер усе ост
не житє моє повинно належати тим, хто від
мене від смерти: моїм сусідам Варварівцям
за ними і взагалі Варварівцям...

— У тебе доня є... — перебив Ведмедик

— Що-ж — доня?... Інночка... Вона теп
людина доросла, самостійна. Чоловік у неї
зумний, добрий, матеріяльно забезпечений.
дав її все, що батьки повинні дати дітям: ос
ту і виховане... Видав замуж — за кого вибр
ло її серце. От і все. Від мене більш їм нічо
й не треба. Інночка тямить, що вона не м
права нічого більш від мене вимагати...

— А спадщина.. — знов перебив Ведм
дик.

— Нивідь що кажеш ти!.. „Спадщина"
Спадщина се є той корінь, на якому зроста
всяка громадсько-моральна трута. Ні, хоч б
й не трафило ся того нещастя, що отсе вп
ло на мене; все одно — Інночка моя знає, щ
після мене на спадщину їй не надіяти ся і т

...ть, через що так. Тямить, що таксамо й повинно бути... Не так я гадав повернути своє добро, як тепер поверну, але все одно — нікоми-б не повернув його ні Інночці, ні нікому иншому особисто... От коли-б учора не спасли мене від петлї Варварівцї — не тямлю, як би воно було з моїм добром, бо на сором самому собі доси не списав заповіту... Спасибіг, доля ...янула ся, післала до мене саме в пору Варварівців... Чи давно се було? А як далеко тодїшні мої думки від сьогоднїшних!... Та що я кажу: „думки"... Хиба то були думки? То були рефлекси недужого мозку, ображеного самолюбства, втоптані в бруд чести покраяного серця!.., Спасибіг, спасибіг Варварівцям!... Коли-б не вони — сьогодня-б десь отам на розпутї закопалиб мене; а завтра отут би орудував Гайченко!... Тепер я не той став... Наче мене вимили Варварівцї в свіжому, радісному мителю; наче хто незримою цївкою налив менї в серце нового почутя... Я зрозумів - в мозку бач розвиднїло ся, що не повинен кінчати петлею... Се-б значило, що я страхополох, ...тік з поля боєвища, що я дурень був і ...мив, що в мене ще велика нива для працї, ...зовсїм обмаль працював, де я ...„півкопи" ...нажав... І я тепер став, дякуючи Варварівцям, на тому, що для себе годї жити. Від нинї, сказав я — жити му, і всї сили свої віддавати му єдине для нашого темного, зневоленого і зрабованого народу...

— Велика в тебе душа, Артеме! — мовив

Ведмедик обіймаючи і цілуючи Пригару.

— Не кажи сеї дурниці... „Велика" вона тим, що кругом неї такі пігмеї, що менш за них вже не може й бути!... Та ще й сліпі вони і здеморалізовані... Нема в світі, голубе мій, гірш здеморалізованої інтеліґенції, нема менших пігмеїв з горожансько-патріотичним почутєм, як наша українська інтеліґенція... Не богато треба, щоб серед таких пігмеїв зробити ся „великим" чоловіком!

Пригара замовк і широкими ступнями ходив з кутка в куток світлиці. А Ведмедик, дивлячись на него, говорив собі на думці. „Він правду каже! Де наші патріоти, де наші горожани? Де наші Українці свідомі почутя національного достоїнства? Де навіть у нас просто люди свідомі почутя людського достоїнства, почутя самоповаги?" І він згадав собі, як недавно, в одному „сугубо"-ліберальному кружку Українців один приблуда-технольоґ з Суздальщини зняв бесіду, що „жадного українського народу нема й не повинно бути; а через те і жадної української ідеї нема... а сама дурниця". Нарешті той „освічений радикал-космополіт" Іоанно Крестителевський про родовід України висловив таке, що гидко й соромно згадати!! А Українці сиділи, та слухали. Між ними не знайшлося нікого щоб"...

— Так отсе все, про що я прошу тебе, Василю, ти справиш?... — перебив Ведмедикови думку Пригара, — а за три дні я заїду до тебе, візьму гроші і на зелізницю

— Справлю! От тобі рука і слово!... Але чи знаєш що Артеме?

— Не знаю що...

— Мене дивом дивує, що в тебе гроший нема... Невжеж ти нічого не зберегав? Про тебе-ж навіть вороги твої — кажуть, що ти людина ретельна, ощадна... Довгів у тебе не було?...

— Зроду не позичав, — відповів Пригара; се в перше доводить ся... А зберігати я зберігав і зберіг був за цілий свій хуторний вік десять тисячів карбованців, але-ж...

Артем не договорив.

— І де-ж вони?

—Де?... Не питай... не питай, Василю, де вони: правду сказати мені надзвичайно тяжко, а брехати перед тобою не буду... Не питай, нема їх... От і все.

Довго ще приятелї балакали, аж доки Ведмедників кучер не нагадав йому, що час рушати, що конї довго стоять запряжені.

Минуло три днї.

Пригара встав раннїйш звичайного. Він бажав раннїйше виїхати, щоб на ніч приїхати до міста.

Ранок виняв ся якийсь похмурий, журливий. Небо було всїма сторонами охмарене. Сиві осїнні хмари висїли і над Кутком і над Днїпром. По тім боцї Днїпра за густим туманом нїчого невидно було. Осїнний холодний вітрик починав сїяти. Журливо і темно було у душі у Пригари. Глянувши у вікно і побач-

.ивши, що Кузьма порається біля тарантаса, і лаштується запрягати коний, Пригара почув, що на серце до него хлинула ціла хвиля жалю!... Шкода йому стало покидати Куток, своє люблене гніздо, де проминули найліпші літа його віку... „А хиба не тут проминули і найгірші, найтяжші твої дні" — буцім хто шепнув на ухо до Пригари „Та й не на віки-ж я його покидаю!" — думав він, і кинувши з вікна погляд навкруги, побачив, що біля рундука стоїть верховець — земський почтар. Пригара думав, чи не привіз він листа від Інночки. Дійсне почтар подав йому листа; але адреса була написана не Інночкиною рукою. Пригара глянув на почтову марку; місця не визначено, стоїть тільки „почтовий ваґон"... Пригара розпечатав і зразу пізнав жінчине писанє. Він затремтів і опустив руку з листом; не було у него спроможности зараз перечитати. „Сама не відважила ся написати адресу — подумав Пригара — мабуть думала, що я пізнавши писанє її не буду й розпечатувати! Помилила ся; тільки довела, що знає кіт, чиє мясо з'їв"...

Коли перше збентеженє трошки втихомирило ся, Пригара сів біля стола, положив лист на стіл і читав:

„Вибачте мені, Артеме Александровичу, що я поїхала з хутора вашого не попращавшись з вами, навіть не сказавши вам, що я їду. Інакше мені не можна було. Куток ваш я покинула на віки: будьте певні, що ніколи не верну ся; жаден узник, вернувшись з тюрми, не вертаєть

ся до неї з доброї волї; хиба його злапають де, та вернуть. Але я певна, що ви мене не злапаєте і не поженетесь за мною. Ви добре тямите, що в найлучшому разї се була-б марна праця!... Я покинула і Куток і вас через те, що Куток трохи що не 20 років був моєю тюрмою а ви — моїм тюремником.... Згадуєте, що я робила у вас на хуторі?... Хиба я жила, так як всї люди живуть?... и хоч раз на нашому віку ви повезли мене, коли вже не за границю, так хоч би до столицї, щоб там показати менї, як живуть люди?... Ви зробили з мене спершу мамку, потім няньку, нарештї учительку!... Опріч смердячого Харкова ви не показали менї нї одного европейського міста... А я хотїла жити... Чуєте — хотїла жити, так, щоб по всїх моїх силах чутно було житє; щоб знати було, що я живу... Доки Інночка не пішла замуж, я ради неї терпіла... Та може-б і до віку вже терпіла, коли-б Мати Божа не зглянула ся на мої муки і не післала до мене чесного чоловіка, що зрозумів моє бідованє, подав менї руку, взяв і повів мене з тюрми на світ Божий, на волю випустив мене, щоб я задовольнила потреби людського житя. Сподїю ся, ви зрозумієте мене. Живучи такий довгий час в глухому закутку, возячись тільки над вихованєм Інночки (се можна було залюбки зробити і без мене, віддавши її або в інститут або в ґімназію) нівечачи свій час і здоровлє біля науки чотирох, чи пяти мущенят, навчаючи їх читати, та голкою колупати. Знов таки се лїпше за мене зро-

била-б школа, коли-б ви її завели, та взяли у
чителькою не мене, а добру спеціялїстку. Я з
сею працею, мало користною, не бачила жизне
радісних днів житя; не зазнала їх, дійшла до і
нертности і трохи-трохи зовсїм була не одере
венїла. Знайшла ся добра, зряча людина: вона
розігнала густий туман, оброзумила мене, що
коли вже чоловік не з'умів до ладу по людськи
прожити свого віку, так нехай же він принаймі
подивить ся, побачить, як живуть инші люди...

„Се все ви повинні розуміти, ,що житє
дано людям не на те, щоб вони, як ми з вами,
червіли в глухому безлюдному закутку, а рая-
вали, упиваючись з житя... Кажу вам: я досї
не жила так, як повинна жити женщина-чоло-
вік... Я досї була тільки самкою... Годї так!
Усякий там поступ, цивілїзація і культура не
варто й мідної копійки, коли вони не стають
людинї жерелом особистого раюваня... А де-ж
моє раюванє?... В минулому — його не було,
я його не знаю... Треба-ж менї зазнати його
хоч в пришлому... Я не така вже стара, щоб
двері людського житя вільного, дійсно куль-
турного, були на віки вже зачинені про мене...
Аби воля, хіть і бажанє, вони ще відчинять ся;
а коли сама не спроможу ся, поможуть добрі
люди... Вони, спасибіг їм, показали менї, як
люди повинні жити. Я жила в хмарах; тепер
менї вияснило ся; і я тепер пилнувати му, щоб
хоч трохи вернути і зазнати того загально-люд

якого житя урівноваженої людини, якого ви ні не давали, заївши мій вік!..

„Прощайте! Дякувати мені вам ні за що; до їхати не хочу. Люди культурні і поступові повинні стояти висше всякого доріканя...

„Вибачте, що я взяла ваш револьвер. Я його верну до вас почтою. Ще взяла я з вашої шуфлядки десять тисячів: ви без них обійдетеся, а мені не можна-ж сидіти не пивши, не ївши.. Се ви зрозумієте.

„Ще раз прощайте! Ворогувати нам ні за що, властиво — не треба ворогувати; ворогування — вдача людий некультурних і ні до чого доброго не веде...

„До Іночки я те-ж пишу... **Ольга"...**

Німо сидів Пригара, дочитавши листа; а що діяло ся у него на душі, на серці — те легко було вгадати, глянувши на його твар, на його тремтіне.

- Коні готові! — промовила Марина.

Пригара підвів голову... „Коні готові!" — переговорив він і згадав, що треба їхати. Він автоматично засунув в кишеню жінчин лист; автоматично одяг ся, вийшов з дому, сів в таратас і мовив до кучера:

- Рушай!

Поїхали... Осінний дощик сіяв, наче з гуслечка сита. Пригара німо поводив очима навкруги... Туман і більш нічого...

Рука Пригари полізла в кишеню, витягла лист, Пригара вдруге перечитав його.

„Се не вона писала; вона так не вміє пи-

сати; та вона й не написала-б такої відважно брехні... Се Гайченко проказав їй... Він її зби з шляху... Кажуть — у жіноцтва майже все за лежить від того, з ким і за якими обставинами вона зустрінеть ся на шляху свого житя... Мо же й так.. .А що до Ольги... прокинула ся дру га молодість... тоді саме зустріла ся з нею „культурна" животина... От і все! Все, та не все... А на якому ґрунті зросла? Чим вигоду вала ся отся „животина"?... І знов Пригарині думки перейшли з жінки і з Гайченка на громаду взагалі, на простоване того поколїня, до якого належав Гайченко. Ґрунту у них нема; не стоять вони, не ходять по суходолу, а плавають і то не в воді, а поверх води... Легко плавають, наче пухирі; через те їм здаєть ся усе, що тільки не їх — особистим, легким чимсь перехожим!... Чужа честь, спокій [illegible] байдуже... Еґоїзм доведено до нахабности; голицем гола їде та нахабність, нікому не звер[illegible] та ще й гукає: „Геть з дороги!... Я йду!... Я [illegible] хочу, житираювати!... Цинїзм!"...

Довго-предовго міркував на сю тему Пригара, аж доки думка його не перейшла на його подорож. Тому не можна було не заїхати до міста, він би його і об'їхав, так же треба було взяти гроші у Ведмедика. А він тямив, що в місті тепер вже всї знають про те, що стало ся в Кутку: як не знати, коли про се знає земський начальник, а „знає кума — знає пів села". Знають — і на всї лади судять, пересуджують і пащикують. Тим то Пригара не хотів нї з ким

опрі Ведмедика, бачити ся в місті. Він хотів приїхати, коли не присмерком, так хоч не пізнійше 8-ої години: взяти гроші і швидше на зелізничий дворець. Поїзд на північ ішов раз тільки на день і йшов о годині 11-ій в ночи. Але-ж степова дорога так розкисла, що хоч як кузьма не налягав на „Невиволоку", що йшов в оглобшах; як він не бадьорив, часом і пугою „Чайку" і „Смоктія", а про те до міста доплентали ся вони ледви в першій годині в ночи.

Місто вже спало. Мусів Пригара не тільки ночувати, але й днювати. Тішив себе він тільки тим, що ніхто не бачив, як він приїхав; ніхто значить і не знає; завтра цілісенький день він сидіти ме у Ведмедика і нікуди не виходити ме: значить нікого з людий цікавих не буде бачити, і ніхто з них своїм жалем та вболіванням не буде вередити його болячки. Пригарі здавало ся, що він таким чином забезпечив себе і ніхто не довідаєть ся і не буде знати про його приїзд. Але-ж він вельми помилив ся...

В 10-ій годині зранку голова земської управи Яловець, йдучи до управи і переходячи через улицю, де жив Ведмедик, зустрінув Кузьму, що тоді саме вів коний до води. Яловець зрадів і зараз до него:

— Здоров був, Кузьмо! А з ким ти тут?

— З паном.

— А де ж пан? у Ведмедика?

— У Ведмедика.

— Що-ж у вас на хуторі? Всї живі, здорові?

Дякуючи Богови.

А пані ваша тут? — допитував ся Яловець.

Ні, не тут.

А де-ж тепер ваша пані?

Пані, кажете ви?

Еге, де ваша пані?

Я про те не звістен...

Як не звістен? Тут кажуть, що вона втікла, покинула пана... — додав Яловець ніби-ніби.

Не скажу... Я при тому не був і не бачив, щоб наша пані втікала... — відповів флегматично Кузьма і рушив далі до колодязя.

А Гайченко де? Його у вас на хуторі нема? — допитував ся Яловець, йдучи з Кузьмою.

Нема.

Кажуть, що пані з ним поїхала...

Не скажу, не був я при тому; то не моє діло; я собі знаю коний та стайню, а про все инше мені байдужу.

Яловець повернув ся і тюпцем збіг на рундук Ведмедикового дому. Він подзвонив. Відімкнути двері вийшов сам Ведмедик.

Добрий день! Я отсе йдучи до управи, говорив Яловець, — завернув умисне порадити ся з вами.. Завтра, як ви знаєте, у нас зібрання дворян... Є у нас одна вельми важна справа; так треба до неї порадити тямущого чоловіка. [illegible]

— Готов служити вам, — відповів Ведмедик; — сідайте!

Яловець сів на канапі, саме проти дверий в кабінет, де був Пригара. Двері були відчинені.

— Ба, ба, ба! — скрикнув Яловець, угледівши з канапи Пригару в кабінеті: — от добра несподіванка! Сам Бог послав вас, Артеме Олександровичу! — і з сим словом Яловець ввійшов в кабінет.

Пригара почув наче по шкурі у него лазить якась комаха. Він подав руку Яловцеви і кивнув головою.

— Притьмом мені вас треба, — говорив Яловець: — колиб отсе вас тут не зустрів, був би завтра або післав до вас, або сам поїхав. Скажіть, будьте ласкаві, чом ви досі не проженете з свого привабливого хутора отого лежибоку Гайченка?! Зглянь те ся ви на нас, доки він сидіти ме у вашому Едемі?

У Пригари аж піт виступив на чолї, так йому трудно було здержати, щоб не завдати Яловцеви брехнї. Не дивлячись на твар свого розмовника, Пригара, якимсь, ніби придавленим голосом відповів:

— Гайченка у мене на хуторі нема; вже з тиждень буде, як поїхав.

— Куди? — спитав ся Яловець, вдаючи з себе здивованого, будїм то він і справдї не знає, не відає, що Гайченка в Кутку нема. — Де він дів ся? І в нас його нема... Де він блу-

кає?... Отсе раз штука!.... Після Пречистої ь навідував ся в управу; випрохав виблагав з два місяці наперед платню... Звісно, не можн було дати йому стільки гроший з земської ка си; але я відважи ся... Щож тепер буде? Щ як він не вернеть ся? Документи свої він за брав, сказав, що йому притьмом треба їх, за був я, на що... Оце так! Тоді я... плати за него.

Пригара мовчав, тарабанячи пучками по столу.

— Деж нам його тепер шукати? — питав ся Яловець.

— Нігде не треба шукати, — відповів Ведмедик: — він же людина вольна, не схотів служити і годі!

— Добре! Служба його у мене за ухом не свербить; аби мовляв корито... А от гроші земські... Хиба так можна, Артеме Олександровичу?

Мабуть можна, коли так роблять — відповів Пригара.

— Можна, кажете ви? По якомуж се буде? По нашому — таки так не можна; хиба що по соціяльному, так про те не скажу; я не соціяліст і добре відаю, що ми живемо під державними законами і волею нашого любленнійшого монарха....

Ні Ведмедик, ні Пригара на те нічого не відповіли.

— Отакі то ваші ліберали! — процідив

ловець, притискуючи на слова: ваші.

— Чиї се „ваші"? — спитав ся Пригара.

— Звісно чиї?! Тих, хто рекомендує до нас таких, як Гайченко.

— А хтож його рекомендував?... Вжеж не я....

— Ні, не ви... Хто? Дай Боже памяти... Е-г згадав, згадав... Князь Осипов.. Ну. нехай а він і платить тепер за нього.

Яловець встав, взяв за портфеля і став прощати ся, говорячи:

— Треба швидше бігти в управу, ніколи, а за порадою я вже завтра вранці забіжу до вас.

— І бреше! — мовив Ведмедик, провівши Яловця: — жадної поради йому від мене не треба було.... Забіг просто, щоб побачити тебе.....

— І звідкиль він довідав ся, що я тут? — мовив Пригара.

— Тепер усе місто рушить до тебе...

— Ні вже, Василю, що хоч то й роби; де хоч сховай мене, а щоб ніхто мене не бачив.... Хто прийде — бреши, що нема мене або хорий лежу....

В 11 годині вечером Пригара сидів вже в вагоні і нетерпляче дожидав, коли рушить поїзд.

Задзвонили в трете... Ведмедик вибіг з вагона. Льокомотива свиснула; поїзд рушив; у Пригари полекшало на серці....

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

ANSI and ISO TEST CHART No 2

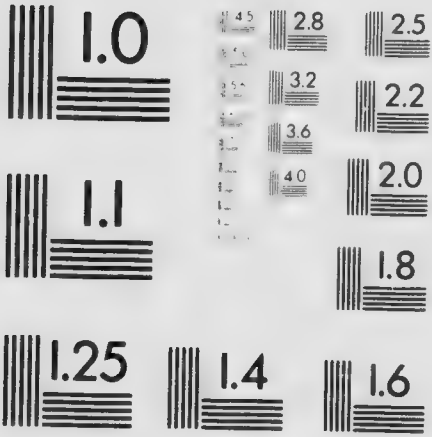

APPLIED IMAGE Inc

ЧАСТИНА ДРУГА.

I.

Було вже близько, як опівдня; але в Петербурзї в той день без годинника не можна було вгадати, яка саме пора, чи то тільки ранок похмурий осінний починаєть ся, чи то вже вечеріє присмерком і день лягає спати. Вся столиця була закутана в густу намітку сивого гуману. По невмитону небу ледви-ледви рушала ся оловяна вайловата, важка маса хмари. Часом падала водою. Сираво лїзло до людий скрізь рот, скрізь ніс; лїзло очима, ушима, пройомало поза одежою; пронизувало чоловіка попід шкірою... Бридко було; суща гидота була на дворі. Чоловік почував, ніби його обгортує щось важке, слизне, огидливе...

Під таку саме негодь прийшов в столицю московський поїзд почтовий. З вагону 2 кляси вийшов з клунками в руках знакомий наш Артем Пригара.

„Еге! — думав він, проходячи пероном в натовпі публики до салї: — а куди-ж його їхати? де закватировати? Я тут зроду вперше... От яка моя дурна голова замакітрена! Щоб

було розпитати ся у кого з пасажирів... Не гаразд..."

З такою думкою вийшов Пригара з салї. Тут його зараз обступила цїла зґрая післанців з ріжних готелїв та мебльованих покоїв. Кождий запрошував до себе; кождий вихваляв вигоди свого готелю.

— Просимо до нас, до нас! Нема й краще, як в Ольги Антонівни! З усего будете задоволені!

Немов імпетом вдарило Пригару вимовлене імя: він аж затремтїв, почувши жінчине імя. „Невже-ж таки се вона!? — мигнуло у него в голові: — Нї, нї; що се я?! Рі́ч неможлива; де-б таки так швидко... а про те!... та цур їй тій Ользї Антонівнї! Все одно: чи вона, чи не вона; досить і того, що Ольга Антонівна..."

— Хіба таким панам до твоєї Ольги Антонівни їздити? — глумливо і докірливо обізвав ся другий післанець. — Ви, пане, от до нас будь ласка, до Анфиси Асиґритівни; так, так! До віку дякувати мете! От, бий мене сило небесна, провалить ся менї на отсьому місци; коли де в світї є світлицї лїпші і дешевші, як у нас!... А сама господиня... кров з молоком!... Просимо пане вельможний, до нас, до Анфиси Асиґритівни.

Пригара нехотя усміхнув ся і мовив:

— Гаразд! Поїдемо до Анфиси Асиґритівни.

Коли вони з'упинили ся проти одного з будинків на Гороховій улицї, високий, молодий

і чепурний швайцар відчинив двері і спитав ся Пригари:

— Світличку потребуєте?

— Світличку, — відповів Пригара.

— Є, є! Просимо в контору, ось на право; там сама господиня... У нас такий вже звичай: сама господиня стрічає гостий...

В канторі на зустріч Пригарі встала з канапи, оббитої вишневим оксамітом, огрядна, тілиста молодиця, літ 30, і з привітною, ледві помітною усмішкою, мовила:

— Якої світлички потребуєте?

— Та щоб була добра і не дуже дорога.

— А вже-ж!... Вам, звичайно, з двома ліжками?

Пригара стиснув плечем і подумав собі: „Та що се-ж вона: чи кпить, чи дороги питає"; і відповів:

— На що мені з двома ліжками, коли я сам...

— А може хто з знакомих довго засидить ся та й захоче переночувати, — мовила Анфиса Асиґритівна, прядучи і очима і ушима.

— Ні, — відповів Пригара: — у мене тут знакомих нема...

— То беріть собі й з одним ліжком; звісно, дешевше буде...

Показавши світличку, Анфиса Асиґритівна спитала у Пригари:

— А „вид" ваш де? Певне-ж маєте?

— А вже-ж маю: та він у мене далеко запакований...

— Байдуже; я зараз скажу принести до

вашої світлички пакунки ваші; слуга вам розпакує, так ви й дістанете... У нас, знаете є вельми строго: аби чоловік поріг переступив — першим ділом — давай „вид"... А без „виду" й не думай приймати!... Вельми строго... та й не можна инакше. Отсих соціялїстів та нігілїстів завело ся такого їх, що вже, кажуть, повнісенькі тюрми; скоро і в Сибірі за ними тїсно буде... (вид — пашпорт).

— Так богацько?! — усміхнув ся Пригара.

Умившись з дороги і напившись чаю, Пригара ляг на канапцї і почав міркувати, з чого і як розпочати йому свою роботу в Петербурзї. А вся робота його, яку він завдав собі, була в тім, щоб прихилити Пащенківну зглянути ся на злиденний побут Варварівців. Він бажав усовістити її подарувати Варварівцям ті гроші, що правив з них Говоруха; продати їм десятин триста землї дешевою цїною і завести в Варварівців добру школу. Опріч того, він гадав клопотатись, щоби швидше заставити в банку власний хутір і з тих гроший, що візьме в позичку, запомогти Варварівцям купити землю. Коли-б Пащенківна не згодила ся продати землї Варварівцям, приходило Пригарі на думку подарувати їм свій Куток; в сьому разі одно тільки спиняло його: Варварівцї мусїли-б тодї переселити ся до него на хутір; але на се треба чимало коштів і надільні землї їх в Варварівцї занївечать ся. Взагалї переселити зразу 60 родин — річ не легка. Нарештї культура у него на хуторі така висока, що Варварівцї че-

рез свою темноту не спроможуть ся тримати и без підупадку і таким чином погибне чимало з того, що проковтнуло велику силу його праці. Одно слово, як не міркував Пригара, а виходило, що подарувавши Варварівцям свій Кутк, він не здобуде тих наслідків, на які заходжуєть ся. Геть зручнійше і користнійше купити землю у Пащенківни. Всіма сторонами таки зручнійше. Нарешті, подарувавши хутір Варварівцям, він запоможе тільки 60 родин, і вже в самого него не буде спромоги грошевої послужити голоті де инде, опріч Варварівки. А коли він запоможе Варварівцям купити у Пащенківни 300 десятин, значить двічи більше ніж у него в Кутку, тоді хутір його буде давати йому кошти на инше ще діло, на те „апостольство народа в народі", яке сплодило ся в його думці, і якому він надавав величезної ваги. „Якої користи, — думав він лежачи на канапці, — добудуть собі Варварівці з мого будинку, з мого саду? Жадної: на що їм той будинок? На школу хіба? Так доки вони спроможуть ся на школу, будинок, стоячи порожним, запустіє, знівечить ся без доброго догляду і лагодженя. На школу він придатний, та тільки з часом можна буде завести в нім не елементарну, на одну клясу, а добру хліборобську школу" І в Пригари вироїла ся нова думка — повернути Куток на школу хліборобську. Але се можна зробити з часом; а тепер не треба розпливати ся, а пильнувати кілько сил стане, щоби ублагати Пащенківну продати ху-

...нам землї і таким чином не дати їм поки-
...рідний край і рушити в світ за очи на
...ур.

...значе, як же підступити до Пащенківни?
... просто прийти до неї розповісти справу і
...ня? Добре-б! Але-ж яка у неї вдача? Я-
... на думок? Може вона така пані, що й
...пити до неї не можна? Може вона чисто
...ліла? Більш на те треба сподївати ся. Взя-
... до себе в столицю дядина-генеральша,
..., тоді, коли вона була ще підлїтком; з те-
...лесу минуло трохи пятнайцять лїт... За сей
...він нї разу не бачив ся з Пащенківною; і во-
... нї разу не навідала ся на могили батьків...
...варівку — певне й забула; або знає її тіль-
...ишень яко криницю, звідки управителї при-
...ють до неї гроші. Що вийшло з Пащенків-
... Яка людина? Якої вдачі? Пригара сього
...мив: і з якого боку не міркував собі —
... дало більш на те, що Пащенківна повин-
...ути людиною спанїлою; зовсїм байдужою
...роду і до його нужденности і до його пе-
... потреб. Столиця повинна була вигоду-
... з Пащенківни ту молоду людину нашого
..., що одно знає: „жизнерадісно раювати з
...”... Отже; думав собі далї Артем, з таки-
...людьми зразу нїчого не вдієш, а часом ще
...ушиш справу; сказано: „поспішиш — людий
...ішиш”... Треба, значить, повільно, а не
...ем; щоб рук не попекти. Треба, першим
... добре розвідати, що за людина Пащен-
...ка? Які у неї погляди, думки? З якого кінця

до неї зайти на те, щоб вийти від неї не з порожними руками, а з повними? Добре: але-ж як, від кого про се довідати ся? В столиці, думав Пригара, велика сила Українців; але-ж він нікого з них особисто не знав; не відав, що вони за люди, а скільки разів доводило ся чути, що скоро Українець переберетъ ся до столиці, там патріотизм його розїдає фінський туман; зносить його в Неву і він розпливаєть ся по „общерусскому" морю непримітними крапельками; а коли в якого Українця й лишить ся якийсь хробачок, що нагадує йому Україну, так і той хробачок прокидаєть ся тоді тільки, коли Українець уминає вареники. „Ог, коли-б були живі Данило Каменецький або Микола Костомарів, вони показали-б мені стежку, куди йти!... Я їх знав особисто; вони якось гостювали у мене на хуторі. Царство їм небесне!... Невідмінно треба піти на гробовище та поклонити ся їх кісткам... Та як його бути? З чого починати?"

Міркуючи Пригара не помітив, [illegible] го спустив ся Морфій і обгорнув його [illegible] ми крилами...

Утомлений трома добами безупинної їзди Пригара спав довго. Коли він прокинув ся, в світлици було зовсім темно: тільки через шкло, що було в дверах над гловнем*), зазирав невеличкий світ ґазового ріжка, що блимав собі в коритарі.

---

*) Гловень = перекладина над дверми, що звязує лутки.

Пригара засвітив свічку, глянув на годинник і мовив:

Отакої утни! Отсе спав, так спав!... Десята година! Славно, Артеме! Приїхав до Петербурга висипляти ся... Куди-ж мені тепер ніч ночувати? Що з нею робити му? На дворі негодь та й куди тепер йти серед ночі в чужину, та ще в такім великім місті.

Пригара подзвонив.

Прибігла вертка, чепурненька покоївка.

Пригара казав дати йому самовара і ґазети.

II.

Другого дня, коли Пригара прокинув ся, сонечко зазирало до него в світлицю. Він вельми зрадів... Три дні він не бачив сонця... Його потягло швидше на улицю. Туману не було. Хоч під ногами було мокро, але знати було, що з ночи був морозець. Петербург немов умив ся, наче причепурив ся і дивив ся, хоч і сувого, але не так понуро, як учера. На улиці стояв якийсь німий гомін, гудінне, торохкотінне колїс. Пригара рушив оглядати столицю. Перше всего кинула ся йому в вічи золочена баня „Ісакіївського собору": вона аж очи сліпила, сяючи в безхмарному, блїдо-голубому небі. Пригара підійшов до церкви; обійшов її навкруги, потім зайшов в середину і добре розглянув ся на неї. Собор не сподобав ся йому: „Тільки що здоровенний, думав він; правда —

занадто богатий, роскішний, але тьмавий, важкий, мало зграбнього в ньому, взагалї сувора, непривітна озія; не підносить вона чоловіка високо в сферу волї і щастя людського, а навпаки придавлює чоловіка до землї, пригнїтає йому духа... Так і стоять тут у тебе перед очима: Петро з своєю дубиною і Микола з своїм оловяно-холодним, бесердечним поглядом неймовірно суворого фельдфебля..."

Приголомшеним вийшов Пригара з [illegible]ру і рушив на набереже Неви. Блїдо-голубе [illegible] нескучим настільником розстелила ся [illegible]ка. Нерухомо стояла вона, але дивила ся весело. Налюбувавшись з Неви, ідучи по набережю, Пригара несподївано почув, як несподївано для нього гукнула гармата. Він здригнув, спинив ся і підвів очи в гору. Погляд його зустрів Архангела на високому шпилю Петропавлївської фортецї: одним ментом в думках Пригари воскресла історія Росії і відносини її до України і до Українців, починаючи з того часу, як цар Петро заходив ся кістками наших предків гатити фінське болото і прорубувати „вікно" Европи.

Перед очима Пригари стояла безкрая лава Українців і не-Українців, починаючи з Полуботка і кінчаючи людьми остатного часу, що коштували перебуваня під Архангелом. Спомники минулого, факти житя сучасного починали бентежити Пригарині нерви; він не хотів дати їм волї, швидше покинув Архангела і ідучи набережем Неви думав:

„Прорубав Петро „вікно" в Европу та міри не вгадав; дуже воно мале, мабуть і таке тесне, що через його ніяк не може протовпити ся світ і дух житя европейського... От, вже небавом мине дві сотні літ, а вони все по той бік „вікна"; в Росію не пролізуть... Лутки у „вікні" тісні, чи що!... Мабуть доведесь прорубувати не „вікно", а двері в Европу... Де-ж той майстер, щоб взяв ся прорубувати? Щось не видко його; а сучасним майстрам здаєть ся і те „вікно", яке є занадто для Росії широке, що треба ще звузити його І вони його потроху звужають; нові, вузші лутки вставляють.... Може небавом ще й ґратки зроблять зелїзні, щоб з „вікна" можна тільки було бачити Европу, дивити ся на неї з далека, а проскочити в Европу не можна було... Дечого такого, що нагадує залїзні ґрати тюрми, останнїми часами доволї зроблено... Не кажу вже про цензурні ґратки, а от хоч подвоєнє платнї за паспорти за границю, хиба се не ті ґратки, що спиняють дорогу до Европи? Добре ще, що тільки подвоїли, а не взяли десятерницею, як се була про се звістка по ґазетах..."

Пірнувши в такі думки, Пригара не помітив, коли дійшов до академії художеств. Тут немов з ясної Неви виринув перед ним образ Шевченка... Пригара аж зубами заскреготів.... Усе передумане ним кілька хвилин перед тим знов приском гарячим упало йому на серце...

Кріпацтво, Моринцї, Ширяєв, Енґельгардт,

Гребінка, Брюлов, „Сон", „Кавказ", „Київ", „Брацтво", Петров Юзефович, Орлов, Дубельт, Мангашлик, казарми — і все отсе оточає великомученичу постать найліпшого сина зрабованої і зневоленої вдови України...

„Свої діти гірше ката її розпинають", — промовив собі на думці Пригара; сів швидше на дорожку і поїхав до ресторану обідати.

Минуло з тиждень. Пригара що дня вештав ся по столиці; оглядував те, або инше: заходив в дворянський і в хрестянський банк; розпитував ся там про все, що йому треба було знати; розжив ся на адресу Пащенківни; але за діло ще не брав ся, бо і досі ні з ким не спізнав ся з таким, щоб можна було розпитати за Пащенківну і скласти собі певний плян, з якого боку треба починати заходи, щоб довести справу до бажаного скутку. Прикро було Пригарі, що час іде марно, а діло не рушає ся. І не счуєш ся, як стукне в двері грудень і придавить Говоруха... А ще гірше — Пащенківна виїде за границю і тоді де її шукати?

У вечері, зайшовши у контору, щоб заплатити Анфисі Асиґритівні за прожитий тиждень, Пригара, сівши біля столу, заким Анфиса зводила рахунки, перегортував адрес-календар Петербурґа. Дійшовши до міністерства внутрішних справ, Пригара машинально водив очима, почавши з міністра і низше, і очи його прочитали :„Притика"... „Знаєме прізвище", подумав Пригара і прочитав далі про

ти Притики „Василь Захарович"... Цить лишень! — мигнуло в голові Пригари: — а який се Притика? Може той самий, з яким ми росли і вчили ся? Певне, що він; я добре памятаю його і батька його... Батька його звали Захаром.... Так! він і є!... Еге! та який же він тепер великий птах!... і не підступиш до него.

Анфиса подала рахунок. Пригара, глянувши на його, подумав: „Здорово дере баба; коли вже у неї така дорожнеча, так то [illegible] робить ся по инших готелях!... Туди, зн[illegible] нашому братови і носа не показуй". Він [illegible]ачки вчняв гроші, поквітував і пішов до своеї світлички.

А Притика не йшов з Пригариної голови. „Чом мені не навідати ся до него? В усякому разі цікаво. Не прийме — Господь з ним! Страти жадної не зазнаю з того; а прийме — цікаво побачити, як фінсько-московське повітре впливае на Українців, що воно робить з тими, що колись здавали ся чесними, і розумними і палкими патріо[illegible]ми.... Я не забув, властиво тепер тільки пригадую собі, як і Притика впивав ся „Основою". Памятаю, як вона веселила [illegible]го, наче той старий та добрий спотикач... Давна то річ... Тим більш цікаво спостерегчи переміну... Піду до Притики... А що як він мене прийме так, наче цебром холодної води лине?... Дарма, нехай! Мені з ним дітий не хрестити. Піду раз — не гаразд, не відважусь в другий раз... А все таки раз піду... Цікаво, далебіг, цікаво... Се не те, що Пащенківна: там треба озирати ся на задні колеса, щоб

не попсовати діла; виграти у неї справу Варварівців; а у Притики —що! Сама цікавість... Варто вдовольнити її".

Пригара ліг спати; але думка, роздратована цікавостию, довго ще не давала йому заснути. Дума про Притику, розбудила в голові у його чимало споминок з його віку шкільного і він марне силкував ся прогнати ті споминки.... .

Діждавшись другого дня, Пригара опівдня був вже на підїзді того будинку, де в адрес-календарі була показана Притичина кватира. Величезний, роскішний будинок якось спинив Пригару: „Чи йти, чи не йти?" — подумав він. Через шкляні двері він побачив на сходах антре коштовний килим і ще більш став вагати ся, чи не вернути ся назад? Можеб воно так і стало ся, коли-б швайцар, побачивши, що перед дверми стоїть якийсь пан, не відчинив перед Пригарою дверий. Було ніяково повернути назад. Мусїв Пригара вступити в антре і не роздягаючись, почав розпитувати швайцара, чи тут живе Притика? Швайцар відповів, що „Єго Превосходительство ґенерал Василь Захарович Притикин живуть тут в белєтажі". Пригара дістав з кишенї коповика, сунув його в руку швайцарови і знов став розпитувати, коли „ґенерал" буває в господї, коли приймає, коли саме найлїпше зайти до його? Швайцар чи з природи, чи через коповика показав ся людиною вельми говіркою: розповідаючи Пригарі, він одначе не спу-

скав одного ока зі сходів: знати було, що він бажає і Пригару вдовольнити і не прогавити, коли хто йти ме з гори; бо по пухкому килимови зовсім не чутно було ступнів, коли хто йде.

Пригара знов почав міркувати: „Чи йти на гору по сходах, чи в двері назад?....

— От і вони самі, ґенерал! — перебив його думку швайцар і кинув ся до кальошів, що цілою лавою стояли попід стіною.

Пригара опинив ся, як кажуть, ні в сих, ні в тих! Біля його стояв Притика. „Що його діяти? Чи привитати ся чи що?..." Думав Пригара.

— Се вони до Вашого Превосходительства — мовив швайцар, становлячи біля Притичиних ніг кальоші.

Притика підвів голову, ніби сподіючись, що скаже незнаємий йому чоловік, гадаючи, що се певне хтось з приятелів в якій будь урядовій справі. Але глянувши пильно на Пригару, він, розводячи руки, голосно мовив:

— Пригара! Артеме! Чи се-ж ти?...

Пригара не то зрадів, не то зумів ся і відповів:

— Пізнаєш Василю?

— Щеб не пізнати! — говорив Притика, цілуючись з Пригарою: — та яб тебе і облупленого пізнав! Вже один голос твій такий, що почувши його, зараз вгадаєш, що се Пригара Артем. (Пригара дійсно говорив незвичайно мягким, ласкавим, оксамітовим барито-

ном). Яким же вітром тебе сюди занесло?

— Отак, як бачиш! Приїхав до столиці, та й до тебе отсе йшов....

— Спасибіг. спасибіг, що не забув товариша! Ти по ділу сюди?

— Та вжеж не без діла.

Притика ледво помітно скривив ся. Він страх як не любив, коли земляки приїздять до Петербурга „по ділу", та турбують його просьбами запомогти де в урядових сферах— чи протекцією, чи порадою, або що. Він злякав ся, що й Пригара отсе до його по протекцію і, надївши кальоші, мовив до Пригари:

— Невимовно рад Артеме, що бачу тебе; ще раднїйший буду побалакати з тобою... Але вибач мене, голубе, що не можна менї зараз тебе приняти... Бач! — він кивнув очима на годинник — саме половина першої години. А сьогодня менї під кінець першої треба бути з докладом у мінїстра... Іван Миколаєвич людина акуратна, наче Нїмець і не любить щоб ми пізнили ся...

Розмовники вийшли на улицю.

— Та куди тепер? — спитав ся Притика.

— Нїкуди! — відповів Пригара: — так собі вештати мусь по столицї.

— Так ходїм разом; проведеш мене до мінїстерства і розкажеш по дорозї, яке тут у тебе дїло?

— Дїло?... Якого будь урядового дїла, — відповів Пригара: — у мене Господь миловав, — нема; моє дїло до людий приватних...

Притиці полекшало на серці: значить, подумав він, сей землячок не буде мене турбувати жадною урядовою справою; і вже веселійшим голосом Притика спитав ся:

— Як же тобі наша столиця подобаєть ся? — і почувши Пригарину відповідь, мовив:

— Ти бо так голосно дуже не говори... Хиба не тямиш, що у нас не тільки біля кождої брами сидить — он ото в кожусї — глянь, — „охранитель", а навіть і нїмі стїни мають хист усе чути, усе бачити...

Коли дійшли до „Большаго театру" Притика мовив:

— Ну, так ти, Артеме, сегодня обідати меш у мене? Будь ласкав, приходь; о годинї 5-ій я звичайно вже в господї; хиба вже яка несподївана екстренна справа трафить ся, так трохи спізню ся... Приходь... Але нї, трівай; лїпше я сам зайду до тебе. Ти де закватирував?

Пригара відповів.

— Овва! — У Притики аж за ухом засвербіло. — Зараз і знати, що ти вперше в Петербурзї...

— Хиба що?

— Те, що у Анфиси тієї...

Притика договорив щось нищечком... Пригара з тих слів зупинив ся і мовив:

— Отсе так! Отсе вскочив! Утяв до гапликів! Так нехай же їй, коли так, три мірки з верхом усяких чортів. Я зараз покину її і переберуся де інде. Порадь, куди лїпше?

— Нехай вже завтра перебереш ся; у ве-

чері про се побалакаемо. От як зробимо: скоро вийду я з міністерства, зараз пішлю до тебе дві-три слові. От й знати меш, що я вже в господі; тоді на дрожки та й до мене. З Горохової до мене за десять хвилин добіжиш.

Розмовники попращали ся до вечера і розійшли ся.

III.

Під кінець години шестої Пригара сидів з Притикою в кабінеті і згадували колишні случаї і людий з свого шкільного віку.

— Час і тоді лихий був, осоружний, та люди були якось ліпші, жили приязнійше, більше по товариськи, — говорив Притика. — От згадай хоч наш невеличкий гурток: певно, здоров єси, не забув їх!... Де то вони тепер? Чи живі-здорові?... Тепер не те!...

— Не ті годи, не ті люди, — додав Пригара.

— То-то! Тепер не те! — зітхав Притика: — тепер збереть ся який гурток знаемих, так глянеш на них і не тямиш, чи се живі люди, а коли живі — так чи не німі вони? Сидять мовчки, та один на другого звірить ся... А все через те, що ні товариського духу, ні єдности думки, ні єдности бажаня нема, братіку Артеме, нема. Часом зійдемо ся і не тямимо, чого ми зійшли ся... А вже, що до молодіжи, так ліпше й не говорити про неї... Не знаю, як там у вас на провінції, а у нас...

Притика розпучливо махнув рукою і встав закурити циґаро.

— У нас просто Содома і Гомора, — договорив він далі, прилігши на отаманці: — серед молодіжи така нещирість, резеднаність, що їм мабуть ні про що й говорити!...

— Паскудний час!... — мовив Пригара: — а хто-ж тому винен? Де корінь?

— А ти-б думав як? Хто винен? Де корінь? Знаю я, що ти скажеш; усі ви провінціяли в одно: „уряд всему винен, реакція, школа, виховане... Так?

— А вже-ж так, — відповів Пригара.

— От бач, я вгадав!... Уряд!... Гм!... А з кого-ж береть ся той уряд, як не з тієї-ж самої громади, яка виноватить уряд за реакцію і нарікає на него!... Ні, Артеме!... Притика встав і почав ходити. — Не уряд, а сама громада всему корінь; уряд тільки справляє те, чому громада симпатизує... Хіба не громада постановляє земських урядників? Згадай: петиції дворян бесарабських, астраханських, самарських, катеринославських, рязанських... Ну, що?... „Яка пані, такі й сані".

— Так то-ж дворяни; не самі-ж дворяни становлять громаду... Сила не в дворянах, а в земствах.

Притика зареготав ся і мовив:

— Ой Артеме, Артеме!... Простосердна ти людина!... Земство, кажеш, а хиба не земство палило статистику?... Нарешті скрутили земство, обтяли його, зробили з него канцелярію

ґубернатора, напхали в земство самого дворянства та трошка забілили його „демосом" темним і голодним... Що-ж?...

— Знівечили земство... - перебив Пригара.

— Нехай і знівечили, але хто проти того протестував? Або хто бажав такої реформи? Самі-ж земці!... Уряд тільки вволив їх воли...

— Що ти кажеш, Василю?! — озвав ся Пригара: — де-ж се, коли і яке земство просило такої реформи?...

— Формально — не просило; але хиба Іван Миколаєвич не з земців? Хиба він не лїберальничав яко голова земства? Памятаєш?... Еге!...

— Одначе-ж режім усему дає уряд?...

— Знов ти на уряд; а я знов кажу: „Які пани, такі й слуги"... Хто пан: громада, а уряд — її слуги. Режім, режім тяжкий; я за него нї слова: але-ж колиб такий режім був не під мисли громаді, вонаб його не терпіла. Коли-б більшість інтелїґенції переняла ся думкою, що треба иншого режіму, вона-б і вимагала його і не послухати її не можна-б було...

— Вона і вимагає...

— Де, коли і як? Вимагає його жменька людий, а не більшість...

— Сього ми не відаємо; цензура та полїція усім уста замкнули....

— Нї, Артеме! „Не в тому сила, що кобила сива, а в тому, що воза не везе". Сила в тому, що серед інтелїґенції величезна більшість не має ще коріня, не має потреби свідомої иншого режіму. Інтелїґенція російська — звісно,

я кажу про більшість — не зростила, ще не виплекала такого поколїня, щоб инший режім був такою його потребою, якою є для людини їжа, питво, повітрє... Така потреба є добуток міцної, глибокої думки, а сама думка є знов продуктом не нервів, не почутя, а здобутком стількиж льоґічним, скільки і фізіольоґічним!... От що! Одначе їсти хочеть ся, час обідати.

Притика подзвонив. Прийшла вельми чепурна і вродлива дївчина.

— Вася прийшов? — спитав Притика.

— Нї, Василь Василевич ще не приходили, — відповіла слуга.

— Так доки-ж ми його ждати мемо? Давайте, Марфушо, обідати.

Марфуша пішла; а Притика знов мовив:

— Так доки-ж ми його ждати мемо? Даня; у нас на все свій сезон: був ото сезон червоного, а тепер сезон темного колїру. Тодї ми плекали, гукали; тепер нишком крекчемо; а завтра новий сезон... — знов гукати мемо... А була-б у нас суща думка, глибока... Еге-ге — не переходили-б ми так легко з одного сезона до другого... У вас там на провінції, певне, гнет сьому сезону не так почуваєть ся, а у нас... — крий Боже! Сезон розпусти моральної, підступности та шпіонства опанував в нас усїх... Усї оден другого доглядають гірше, нїж полїція... Звідкіль же уряд вербує собі таку силу усяких доглядачів? Вже-ж не звідкіль, як не з нас самих. Сторож доглядає за всїма, хто живе в

дворі, хто йде в двір і з двора; так само швайцар доглядає за домом; слуги — за панами і за гостями їх; син за батьком, батько за сином... Жінка підставляє ухо до дверий кабінету свого чоловіка; дочка стежить полюбовників матері і т. д. з низу до самого верху; нема чоловіка, щоб його не доглядали, не стежили, не підслухували...

— Ну, я певен, що на пр. тебе, а тим паче Івана Миколаєвича, ніхто не стежить, ніхто не доглядає, — мовив Пригара.

Притика знов зареготав ся.

— Івана Миколаєвича стежать — його товариші, а мене — мої помічники, моя куховарка, моя Марфуша... — Останнє слово Притика промовив голоснійше.

— Я тут, — обізвала ся Марфуша, відчиняючи двері в кабінет.

Притика глянув на Пригару і спитав:

— А що?

Пригара зрозумів питанє і мовчки похитав головою.

— Марфушо, ви під дверми стояли? — спитав Притика.

— Ні, убий мене отут хрест святий, коли я й думала... Я в салї була, квітки поливала... Чую, ви кажете: „Марфуша!" Я думала, що кличете мене, покинула поливати і швидче до вас...

— А обід?

— Готовий... Вже подала.

Притика з природи був людина говірка і

доволї щира, хоч не менш того і обережна, осторожна. За обідом чарка горівки і шклянка друга доброго вина ще більш розвязали йому язика. Він говорив:

— Чи тямиш ти, Артеме, як ти мене звеселив, порадував! Я чую, що я помолодшав; чую ніби з плечий у мене звалив ся увесь той час, що минув після нашого житя шкільного!... Ой, ой, що то за люба година була! Ну, згадай хоч Олександра Хуторного! Чи не чоловік, чи не товариш! А питуха, а їдуха який з него був! Памятаєш: Вовкова мати було на десятьох на нас поставить одну миску вареників з вишнями; ми не з'їмо всїх, а Хуторному самому дасть таку-ж миску і він один її вичистить, та ще й по грає: чи не лишило ся чого ще і в нашій миснї. Уже їв, так їв, поздоров його, Боже, коли він жив...

— Живе ще, — мовив Пригара; — але-ж спаралїжований, язик відняло йому...

— Шкода! — мовив Притика: — а Сопонини! памятаєш? От, брате, питухи були; не то що ми з тобою: сидимо, сидимо відколи вже, дивимо ся на фляшку, очи видивили на неї; а у ній все таки денце не світить ся. Ось ну, Артеме: на твоє здорове! Продовж, Боже, тобі віку! Спасибіг, спасибіг тобі, що не забув про мене!

Приятелї цокнули ся і випили. Притика знов налив. В памяти його, підбадьореній вином і споминками віку молодого, жвавого паробочого віку, встала Україна. Кора, що на-

пластовав департменський бюрократизм, десь тріснула, дала щілину і в ту щілину визирнув щирий Українець; але Українець попсований, інстинктовний тільки...

Приятелї доїдали вже остатну страву, як війшов молодий чоловік в студентській одежі з білим підбоєм. На него, хоч би в якому великому гуртї людий, не можна-б було не звернути уваги: високий зростом, широкоплечий; стан — хоч перещипни; твар клясично гарна, тонка, строга. Високе біле чоло облямоване чорними матовими кучерями; спускали ся вони так хупаво(зграбно), неначе бажали і соромили ся зазирнути в вічи, широкі, голубі очи; ніс прямий, довгий, буцїм виточений; губи червоні, тоненькі, нервові; верхню губу буцїм присипало чорним пушком. Але на тварі бракувало свіжости, твар була блїда, поношена, неначе помята. Відбивало ся на нїй, щось похоже на пригнобленість, перемішану з задирливостю. Очи дивили ся буцїм через шкло; буцїм з них визирали разом і нахабність і полохливість.

То був Притичин син Василь, парубок 25-лїтний і студент правник з перед-останнього семестру.

Молодий Притика важкими ступнями підійшов до стола і, якось наче неохоче, поцїлував ся з батьком. Батько познакомив його з Пригарою і спитав:

— Обідав, Василю, чи нї?

— Коли-ж би я обідав? Часу не було; та

сьогодня і нігде не було... Я гадав, що ти підождеш мене...

— Ми й так довго ждали, аж поки не захотіли їсти так, що аж скіра боліла.

Студент налив чарку горівки, проковтнув і взяв ся працювати біля закуски, що стояла на другому столику. З того, як жваво він працював, знати було, що він таки добре виголоднів.

— Таганцев читав? — спитав батько сина.

— Не скажу; я в університеті не був... — відповів син наливаючи собі вина.

Старий Притика трохи скривив ся і глянув на годинник, щоб Пригара в очах його не спостеріг того, що заворушило ся у його серці. Потім Притика мовив до Пригари:

— От соловій, так соловій, отой Таганцев! Не читає, а співає!... Чарує, просто чарує!... Знаєш, що читає він сухе право, а слухаєш наче яку художественно-поетичну поему! Добре читав у нас, памятаєш, Артеме, небіжчик тепер вже. Пій Никидимович, але де йому до Таганцева!... Ну, Васильку! — повернув ся Притика до сина: — ти, вибач нам: сам, на здоровле, дообідаєш; а нам не борони вставати!

З сим словом старі приятелі встали зза стола і пішли до кабінету.

— Марфушо! — обізвав ся Притиченко, коли Марфуша, стоячи біля него, переміняла йому страву; — випєте? Я наллю...

Не хочу; не видала вашого вина, — відповіла Марфуша гнівно.

— Чого-ж се ви гніваєте ся? — спитав Ва-

силь; — на мене, чи що? Так за що-ж?

— Ще й питаєть ся, наче сам не тямить! — відповіла Марфуша, беручи в руки повну шклянку вина. Випивши вино, вона мовила:

— Ви там залицяєтесь десь з своїми співачками; а ти тут — жди вас; та по два рази роби те саме діло: то-б я одним заходом видала обід, та й спочивала-б собі; а то от — подавай двічи...

Марфуша закопилила губу.

— Ну, годі, годі вам гніватись! — мовив Притиченко: — ви ліпше поцілуйте мене.

— Отсе так як раз! Зараз отсе — все покину, та заходжу ся цілувати ся!... Саме в пору, та ще коли у вас усі губи в страві!... Саме мені до смаку буде... — відповіла Марфуша і відійшла на другий край стола.

Притиченко витер губи і мовив:

— Ну, от і чисті; поцілуйте!...

— Не буде сього... Хиба я здуріла, чи що, щоб дурно цілувати — та ще тепер... На все є свій час... Он там за дверми може старий все чує, або може навіжена ота Маруся покинула піч, та отам з прихожої підглядає нас...

— А Марусі яке діло?

— Таке... їй до всего діло; вона лютує на мене, що бачила, як вона з швайцаром обнимала ся...

— Нехай собі лютує, а ви таки мене цмокніть...

Притиченко встав і подав ся до Марфуші; але Марфуша порхнула за двері говорячи:

— Нехай покортить; смачнійше буде...

— Та годі тобі жировати з паничем! — озвала ся до Марфуші куховарка Маруся, коли Марфуша вскочила в прихожу.

— Хто там жирує! — відповіла дівчина почервонівши.

— Ще й „хто"... Наче я не чула... Вже лише-б мовчала і не „хтокала"... Жду, жду, щоб давала посуду перемивати; а їй і байдуже; вона собі з паничем жирує, а ти жди, доки вони нажирують ся... Наче не тямить, що і я людина; і в мене руки і ноги не собачі, а людські, і хочуть спочинку... То-б я за одним заходом усю посуду перемила, прибрала в пекарні і беркиць собі на ліжко, а то — жди її...

— Та годі вже вам, годі Ви до всего додивитесь...

— На те Господь нам і очи дав...

— Я-ж вам нічого не кажу, коли ви...

— Що я?

— Наче самі не знаєте...

— Не знаю! Кажи що?... Се ти на догад чого?...

— Думаєш — не скажу, побою ся вас! Овва! Не з таких я; і в мене є і очи, і уши і язик!

— Ну, так що? Говори! Не злякаю ся... Мене всї знають, що я людина певна і вірна...

— А Сергій?

— Що-ж Сергій!... У всякого свій Сергій і свій клопіт.... Тай знай свого, а я — свого... Бог про всїх однаково милосердний...

IV.

Тимчасом Притика, прийшовши по обіді в кабінет з Пригарою, говорив до него:

— Приляж, Артеме, де тобі до вподоби: чи на канапі, чи на отаманці; і я приляжу, та й будемо балакати. От я досі добре не розпитав тебе, як ти живеш. Розкажи, будь ласка!

— Та нема що й розказувати, — відповів Пригара: — живу собі на хуторі, як і всі люди; всяко бувало; а про те — взагалі кажучи, гріх нарікати...

Пригара короткими словами переказав своє минуле і додав:

— От свою дочку, одиначку видав замуж, небавом дідом буду.

— Та й годі? — спитав ся Притика: — усе?

— Чого-ж тобі ще?... Усе...

— Отже й не все... Бач, який ти нещирий; не все кажеш!.. На що-ж потаїв про те лихо, що отсе недавненько спіткало тебе?...

Пригару кольнуло в саме серце; він так скривив ся, що коли-б Притика був глянув тоді йому на твар, його взяв би жаль за свого шкільного товариша, він би зрозумів, як вельми він вразив Пригарину болячку. Але-ж Притика дивив ся тоді на стелю і нічого того не бачив. А Пригара здержав свій біль і мовив, наче не зрозумівши Притичиного питаня:

— Про яке се ти лихо кажеш?

— Та от про те... про Гайченка...

— А ти звідкіль про се знаєш?

— Гм! звідкіль! Сорока на хвості принесла... Наче ти не тямиш, що ми про все знаємо, про все повинні відати...

— Нехай, але яке-ж вам діло до мого житя родинного?

— Нам, Артеме, тепер до всего, до всего діло. Ти-ж знаєш, що при нашому міністерстві є опіка над усіма недолітками; розумієш, над якими недолітками? Ну, от ми, яко опікуни запопадливі і повинні знати і відати усе і про все, що діеть ся з нашими недолітками. Знаємо навіть, яка на кого прачка пере... От-що!...

— Хіба-ж таки і я недоліток? — спитав ся здивований Пригара.

— А ти думав, ні? Ге-ге!... Простосердна-ж ти людина й досі, як бачу...

— Та слухай, Василю Чи не глум отсе людям сказати: у чоловіка волосє попілом взяло ся, він дід; а ви його в недолітки заводите...

— Чудак ти, Артеме! Яке нам діло до твого віку, до твого волося! У нас своя міра, свої метрики; по наших метриках не виходять тобі літа; ну й сиди в недолітках.

— Дивні діла твої, Господи! — мовив Пригара з усієї сили здержуючи хвильоване обурення.

— Так тобі здаєть ся, — мовив Притика; — а як добре подумати, так воно не чудно; інде воно справді булоб чудно; а у нас ні... Та ти от скажи мені по правді по щирій, по товариськи: ти таки сепаратист?

— Не без того; яб таки бажав, щоб деякі північні повіти з Чернигівщини відійшли до Курщини; а з курщини прийшли до неї ті повіти, де людність українська.

— Ні, ти не жартом, а по правді кажи, — перебив його Притика. — Далї признай ся: хиба-ж ти не соціялїст?

Пригара зареготав ся на всю хату.

— Василю! — мовив він перегодом: — чи ти-ж не забув, що я власник цїлого хутора?

— Та що з того?... Власність, певна річ, ще не ознака; головна річ — твої думки...

— А до моїх думок — яке кому дїло, доки я не висловив їх... Я нікому не сповідав ся, що я думаю про соціялїзм... Ви уважайте на мої вчинки...

— Вчинки вчинками, а думки думками... Та ну їх усїх к гаспіду... Я в сї справи не вмішую ся, се не в мене в департментї; я тільки так інколи з цікавости спитаю; або сам Петро Петрович скаже... Гидка річ отся опіка... Але-ж хто тепер не під опікою. Нехай вона скисне.

— Скисне колись, — мовив Пригара; та тільки, мабуть, не швидко ще... Тепер твоя черга, Василю, кажи про себе: як твоє житє минало?

— Не геть то добре, хоч не зовсїм вже й погано. В житю родинному і менї не поталанило. Побрав ся, кохаючи: взяв собі молоденьку Московочку з пензенської ґубернії; там у неї і маєтність чималенька є... Привела вона менї отсего сина, що ти бачив та й осиротила і йо-

го і мене... От і я вдовію двайцять четвертий рік, та на старости літах не бачу собі втіхи з сина. Кебетою його доля щедро наділила: колиб він хотів вчити ся та працювати, іги!... Так як пити дати — був би наступником Таганцева.... Та де тобі!... Жирун!... Знає одно: жировати з жіноцтвом, а за книжку й не візьметь ся... Я вже мовчу... що-ж! такий вік!... Конець, бач, девятьнайцятого віку, так все по новому... Батьки геть на узбіч! Дітям то легко сказати: „геть-те!" — та батькам не легко, стоячи з боку, дивити ся, як по наших перелогах, що поросли густим буряном, розростаєть ся блеклими квітками, модне лихо еґоїзму, занесене до нас необрозумленим галасом анархізму мисли. Тяжко, Артеме!... Ще спасибіг синови, що хоч в карти не грає... Але-ж... і Притика махнув рукою — протриндить і без карт материзну... Я вже мовчу; але що дня, що години тремчу за нього... Того й жди, що вскочить в „лабети".

Пригара не вгадав з разу, про які „лабети" говорить Притика. А як у них тільки що була бесіда про лабети „опіи", так він зовсім натурально думав, що про ті самі „лабети" говорить і тепер Притика і спитав у него:

— До яких же „ізмів" береть ся твій Василь? Певна річ — соціялістів?...

— Бери висше, — відповів Притика сміючись. — Нехай би він був соціялістом, — не такий би мене жаль брав; а то він... до всяких він „ізмів" тих обзиваєть ся, а властиво усі вони йому байдуже; опріч одного — аж гірко ви-

мовити, опріч еґоїзму... Сперш я й сам гадав, що певне він, звичаєм молодої людини, береться до того, що своїм колїром більше бере за очи... Думав: соціялїсти йому напхали голову... Але-ж перегодом — як придивив ся добре до него!... З соціялїстами він так і сипле фразами з Маркса; а дома, в господї — подавай йому комфорт! Без комфорту, каже він, нема цивілїзації... Добре; одначеж я добре бачу і тямлю, що він не вважає за річ неминуче потрібну в комфортї — свободу думати і по людськи висловлювати свої думки... Хтось з його товаришів каже якось менї: „Вася ваш страшенний атеїст"... Правда: доводило ся мені й самому чувати від него змаганя, що весь світ сотворив ся не за сїм день, а за сїм довгих періодів; одначе-ж се ще не атеїзм і я знаю, що і Вася разом зо мною говіє у піст... Хто його знає, що з него буде. Одно лишень певне для мене, що я не відаю такого слова, щоб воно йому пекло серце горячим огнем парубочим!... Молодости у него нема... Серцем, глибиною почутя він старший за мене... Правда, і більшість його ровесників — такі самісїнькі!... Нїкчемне якесь поколїнє і не довговічне воно. Ми не так жили! У нас були інтереси духові, моральні, а вони!..

Довго ще розмовляли приятелї і не помітили, як летїв вечір, а потім і ніч. Коли Пригара глянув на годинник, стрілка показувала трету годину в ночи.

— Батечку мій! — скрикнув Пригара: — Василю, що отсе ми робимо! Трета година в ночи.

— Пізненько; за те який же я радий! Давно, давно не доводило ся вже менї розмовляти отак щиро, по душі!... Спасибіг, тобі, Артеме!

і Притика поцїлував Пригару.

— Ну, де-ж то моя шапка? Память у мене, наче решето; завжди забуду, де положу.

— На що тобі шапка? Пізно ходити; воно хоч і недалеко, але-ж ти тут людина нова, ще блудити меш... Не пущу я тебе; ночуй в мене; отут на отсїй отаманцї,.. А завтра — ще балакали мемо вранцї, доки я не піду на службу... Обідати меш знов таки у мене... Ночуй, Артеме!

— Пізно, справдї, — подумав собі Пригара і не змагав ся.

V.

Другого дня в ранцї з початку 9-гої години Притика з сином і з Пригарою сидїли за чаєм.

Хтось подзвонив. Марфуша побігла відчиняти.

— Скажи, що ми ще спимо! — гукнув у слїд її Притиченко; от, не люблю таких раннїх провідачів.

Марфуша, вернувшись, подала Притиченкови якийсь пакет.

— Від кого се? — спитав Притиченко.

— Я не питала, а він не сказав; сказав тільки віддати вам і побіг назад — відповіла дївчина.

— А хто він той, що приносив? — спитав ся знов Притиченко, розпечатуючи пакет.

— Гаразд не помітила, та признати ся й не придивляла ся... Здаєть ся — або прикажчик який, або ремісинк... Треба швайцара спитати.

— Ну, добре, — мовив до неї Притиченко: — йди собі, і подаючи папір батькови, він тремтячи промовив до него:

— Подивись, тату, що воно за знак?

Притика прочитав, стиснув плечем і мовив:

— Що-ж тут чудного тобі? Звичайна оповістка від градоначальника;*) кличе, щоби ти завтра о 9-ій годині прийшов до него; от і все...

— Се я й сам тямлю, — мовив Притиченко незаспокоєним голосом; — але з якої речи він мене кличе?

— Певна річ — щось треба йому до тебе; щось таке є; а що саме — тобі ліпше відомо, ніж мені; — відповів батько сухо і кривлячись.

— Присягаю ся тобі, тату, що не тямлю жадного приводу! Ти-ж знаєш, що я нігде й ні до чого такого не мішаю ся; навіть цураю ся усього такого... я-ж не мала дитина....

— Гляди, Василю, а то коли що таке, так за тебе тай мене проженуть з служби...

Притиченко знов почав присягати ся, що він „ані до чого такого... ну, до такого, щоб хоч смердїло полїтикою — не втручаєть ся..." — і просив батька пійти в канцелярію до гра-

---

*) Градоначальник — губернатор столиці.

доначальника і розпитати ся перше, ніж пійде він, Притиченко.

— Тобі все скажуть, не потаять ся ні з чим, — додав він.

— Ні, Василю! — відповів батько, насупивши брови: — сього я ні защо і ні по вік не зроблю. Я йму тобі віри, що за тобою приводу політичного нема; хоча часом, знаєш, і сам не вгадаєш, коли бовкнеш яку дурницю. Справді воно трохи чудно... А подумай, чи не скоїли ви де якого иншого бешкету? Часом де там.. розумієш... у „Яру" або в „Тіволі"... знаєш?...

Притиченко знов почав клясти ся — що ні...

— Що-ж воно за оказія! мовив Притика і почав ходити по хаті Рухи його були неспокійні, та й з твару знати було, що якась неспокійлива думка бентежить його. І арешті він сказав синови пійти до швайцара і добре розпитати ся — хто приніс пакет?

— Се якась недобра штука, — промовив Притика до Пригари, коли син вийшов: — серце моє віщує щось паскудне!... Я певний, що кличуть його не в справах політичних; ні, — тут щось бридке, погане... Якийсь дебош...

Притиченко вернувшись, розповів, що пакет приносив молодий, чорнявий парубок; по одежі наче ремісник: а по тварі так „наче що краще, ніж ремісник".

—Гм! — мовив Притика і задерши в гору носа, ніби нюхнувши хатнього повітря, вдихнув в себе якогось просвітлення.

— А скажи-но мені, Василю, — говорив він далі. — Чи ти з ким не сварив ся остатними часами?

— Не сварив ся? себ то як? — спитав Притиченко і глянув на Пригару. Батько спостеріг той погляд і мовив:

— Ти на Артема не вважай; не варуй ся... Він своя людина...

Пригара хотів іти в другу хату.

— Не йдіть, — спинив його Притиченко; — прошу вас; а то воно вийде, наче й справді я щось таке заподіяв, що не можна мені признати ся тому при вас...

Пригара сів; а Притиченко мовив:

— Сварки, тату, власне ще не було у мене, але вона неминуче повинна бути....

— З ким і за що? — спитав ся Притика; — прошу тебе: коли говорити, говори саму правду, а не можна тобі сказати правди — мовчи.

— Таїти нічого тут; якось у Антоніни Василівни почав змагати ся зі мною Бровков; яка з балерин (акторка з балетної трупи) більше хупава?... Слово по слові, ну звісно і теє... Бровков — загониста людина, пильнує вдавати з себе великого знавця в штуці... Пащенківна потягла руку за мене... Бровков ще більше загорів ся і наговорили ми один одному по повній торбі гороху... Я-ж собі і байдуже; аж ось учора....

Притиченко спинив ся... А Пригара, почувши імя Пащенківни, аж підвів ся з свого міс-

ця, напружуючи свої слухи.

— Що-ж учора? — нервово спитав ся Притика.

— Учора я приходжу в університет; Могила бере мене під плече і каже: „Чи чув ти, яка недобра чутка про тебе ходить?" — „Яка така?" — питаю я. — „Кажуть, що ти.. маєш вельми близькі стосунки з... поліцією, з жандарами-б то..."

— Без сорома кажучи: що ти шпіон! — перебив його батько. — Славно!... Оттак, Василю, дожившись! От, до чого доводить!... Чисте самоїдство! Товариш товариша топче в найбруднійше болото... Чуєш, Артеме!.. Мій син шпіон! Та я-б його сам власною рукою убив, колиб так справді було! — не говорив, а ревів Притика, трусячи стиснутими і піднятими в гору кулаками. — Ну, а ти-ж що? — спитав ся батько у сина: — не вже проковтнув ся і не вдавив ся?

— Ти, тату, як бачу, найпаскуднійшої про мене думки... Я з Могилою і з иншими товаришами зараз кинули ся розпитувати, хто першим пустив сей гидкий покліп. Нитка довела до голки....

— Та ну вже, кажи швидше! — перебив Притика, нервово глядачи свої баки.

— Довідали ся, що автором покліпу ніхто більш, як не Мокрицький Орест, Бровків приятель. Зараз ми до него і..

— Поторощили йому ребра? — знов перебив батько.

— Як се можна, тату! Хиба-б се було достойно культурних людий!...

— А покліп... Культурна річ?... Ну, ну, що далї?.... Кажи!...

— Ми до него: докажи, який я шпіон? Він не каже, що він сього не говорив; не каже, що й чув від кого, а просто каже: „я так думаю". Думаєш, кажу я, так доведи свою думку, а то я тебе на товариський суд... „Добре, каже, підожди до неділї, а у неділю приходь до Пащенківни, там я тобі і скажу: чи будемо судити ся, чи я повиню ся в своїй думцї, чи докази на неї дам"... От і все...

Притика знов нюхнув повітря; підняв в гору пучку і мовив:

— Здаєть ся, я тепер потраплю на стежку. Сїдай, сину, і зараз напиши лист до градоначальника, що так і так: прийшла до тебе оповістка; ти уважаєш за свій обовязок вволити волю начальства і прийдеш завтра, але-ж не відаючи за собою жадного приводу — просиш, нехай би звелїв звернути увагу, чи нема тут якої помилки або непорозуміня... Іди зараз пиши і покажеш менї... Не гай ся-ж, що за годину воно було в руках у градоначальника...

Притиченко пійшов писати.

Пригару обгорнула цікавість не за Притиченка, а за Пащенківну; у него палало бажанє, швидше розпитати про неї у Притики; але він добре тямив, що тепер година на се незручна — і сидів мовчки. А Притика все ходив

зденервований по хаті і щось думав... Пригара встав, щоб попращати ся і йти до господи.

— Трівай ще трошки, Артеме; куди там бі хапати ся!... спинив його Притика; — мені ще треба з тобою побалакати, поділити ся ..., що кипить на серці... Ось нехай тільки Василь скінчить писати... Ти тямиш, яка се паскудна, підступна річ?...

— Нічого не тямлю, — відповів Пригара.

— І не диво, що не тямиш: до вас, мабуть, не дійшла ще на провінцію гидка, лиха пошесть політичного, коли можна так його назвати, покліпу; найпаскуднійшого шантажу... У нас тепер се сама модна зброя... Бач, був ти, що він казав: воювати кулаками не культурно; а покліпом, шантажем — нічого.. можна... се культурно... Гай-гай!... Я розжував то тут і до чого... і здаєть ся, не зроблю помилки, гадаючи, що ота оповістка — фальшивка, се просто сільце, щоб привабити Василя, примусити заїхати так, що ні в тин, ні в ворота....

Притиченко приніс прочитати батькови свій лист до градоначальника. Старий прочитав і мовив:

— Добре; зараз посилай, але-ж сам не неси. Крий тебе Боже!... І близько не підходь до тієї улиці, де живе градоначальник.

— Якаж твоя думка про се, тату? — спитав ся син.

— Потім довідаєш ся, тепер не гай ся; посилай швидше.

— Кажу тобі, Артеме, — мовив Притика, коли вже не було в хаті сина: — покліп і шантаж тепер у нас наймоднійша зброя проти ворога. Аби трохи розсварили ся люди, зараз і пускають гутірку: „шпіон". От ти і виправдуй ся, що ти не шпіон... Виправдати ся — річ просто неможлива. Та коли й можливо, то доки го дійде до тебе такий лихий поговір, ти довідаєш ся по його останнім, коли вже велика сила людий наслухаєть ся паскудної брехні про тебе! А ти знаєш, яка наша публика взагалї легковірна?

— О, мовив Пригара: — се я дуже добре знаю...

— Бач, нічого людям робити: і над головою болото і під ногами болото; навкруги прогноїна; ткань моральна; хочеш, не хочеш, а мусиш в сему купелю бовтати ся!... Нехай би вже бовтали ся в помиях такі органи, як „Московскія Ведомості", з своїм провінціональним товариством, а то!... Памятаєш хоч би „Нововременські" покліпи колись на „Порядок" і инші... Просто — сама проституція!.. Ну і виховали в сьому болоті велику силу людий! Звісно „по законам поступу" молодші пішли далї своїх учителїв!... Самоїдство між товаришами що дня ширшає, стає за річ трохи не зовсім звичайну... До безумя доходять!... Покліп панувати починає так, що от-от і межі йому не буде... На мою думку отсе саме лихо впало і

на Василя... Бач: є тут модна співачка, таки наша-ж землячка, Пащенківна. (Пригара насторчив уха). Біля неї, звісно, молодіж роєм... Вже-ж пак і мій Василь там.... От вони там, чуєси, за балєринку за якусь не помирили ся... і понесли свою сварку, не на базар, як ті перекупки... де-ж таки — вони люди „поступові" понесли її в університет?! Там, де повинні набирати ся світу, моральности а науки, там... діти бризкають помиями пащикованя на свою Alma Mater. Як тяжко вони її ображають!... Замість того, щоб в салях її не було иншої розмови опріч як про науку, вони не гидують пускати тут поклін на товаришів; здіймають бесіду не про науково-соціяльні і моральні pacta conventa, а про... бач, про що... вкладають поклін...

Пригара почував, що роздратовані батьківські нерви прибільшують і з кількох тих випадків виводять загальне обвиновувачене, але він не вважав зручним змагати ся з Притикою, тим паче, що в голові у него панувала думка про Пащенківну.

— На мою думку, — почав знов Притика, кажу тобі — сю „штуку" з Василем спорудив ніхто більше, як отой, як би він казав... забув я вже.... Я певен, що їм тілько того й треба, щоб якіїсь свідки бачили, що Василь в незвичайний час входив в дім градоначальства!... А чого, скажуть тоді, ти ходив туди? Коли ти не шпіон, так докажи, в якій своїй справі ти ходив туди не під такий час, коли

градоначальник усїх приймає, а тодї саме, коли збирають ся туди з своїми доносами усякі шпіони... Одначе — час менї на службу... Приходь же, Артеме, обідати.

Пригару так зацїкавила отся пригода з Притиченком; найпаче-ж кортїло його розпитати останнього про Пашенківну, що не треба було Притицї казати вдруге, щоб Пригара приходив на обід.

За обідом і батько і син були якось зовсїм не при собі; знати було, що обидва неспокійні. Знати було, що ранїшна історія стурбувала їх і що кождого з них кортить швидше довідати ся, до якого скутку доведе Притиченків лист до градоначальника.

Посеред обіду почули дзвінок. Батько з сином разом кинули ся зза столу. Притика спинив ся в салї і став на порозї прихожої; а син метнув ся відмикати двері в сїни. Прийшов пристав з поліцнї і доручив Притиченкови відповідь градоначальника. З неї довідали ся, що ґенерал Ґресер зовсїм не кликав і не було жадного приводу кликати Притиченка.

— А що, а що, Артеме! — гукав Притика до Пригари: — ось ходи сюди, послухай! Хиба не на моє вийшло?! Бач, що у нас дїєть ся! Подумай: коли з моїм сином таке коять, то чогож сподївати ся людям, що не мають жадного порадника і заступника... Покліп і ябеда опанували нас і ростуть вони з самої громади... Бач, а ти на уряд!...

Пристав забрав сфальшовану оповістку.

кажучи, що градоначальних звелів усіх сил доложити і довідати ся, хто змайстрував отсю історію.

Обід кінчив ся велело. Розмова хоч ще довго і не звертала з того шляху, на який справила чудна пригода ота, але-ж над бесідою не годили вже темні хмари сумного сподівання, а гнували жартобливі мельодії.

Тоді Пригара звернув бесіду про Пащенківну.

— Еге, Артеме! — жартував Притика: — бачу, що й тебе старого кортять столичні знаменитости.

— Вона-ж моя сусідка, — мовив Пригара.

— От як: а я сього й не відав...

— Та доки не забрали її в столицю, я трохи не що дня бачив її; на руках носив її; грав ся з нею, наче та нянька. А від того часу, як забрала її дядина, не доводило ся її бачити... Тепер цікаво-б подивити ся...

— Так за чим діло стало! — мовив весело Притиченко: — ходім до неї; сьогодня саме її день; вона зрадіє побачити ся з вами... Ходім?

— Ні, сьогодня не піду, — відповів Пригара, — сьогодня ніяково; вгорше, та просто в вечері...

— А то-ж що? За просто, по сусідськи, вона людина проста.

— Ні, сьогодня і я не пораджу, — вмішав ся Притика. — Ти не чув, значить, ніколи Артеме, як вона співає?... Ну, вже-ж і співає!...

Соловій, тай годі!... Та от що: завтра-ж її концерт? — спитав ся Притика у сина.

— Завтра.

— Значить про тебе Артеме, саме до шмиги; іди завтра на концерт.

— На завтра нема вже білетів, — мовив Притиченко.

— Ми знайдемо! — озвав ся Притика: — та-ж ти для мене взяв білета?

— Взяв!

— От і добре. Мені іти не можна; у нас завтра у вечері рада міністра; мені треба там бути; навіть не можна не бути. З мого департменту завтра на черзі дуже важна справа. Так от, щоб не пропадав мій білет, я й просити, му тебе, Артеме, взяти його. Се нічого тобі, що в першому ряду партеру?

— Саме добре, — відповів Пригара і подякував за білет.

Прощаючись, Пригара просив Притиченка, щоб він ані одним словом не згадував про него Пащенківні. Притиченко дав слово.

VI.

Було ще десять хвилин до початку концерту, коли Пригара сів на своє місце. „Чи пізнає вона мене?" — було у него на думці. „Яка вона з себе? Чи дуже вона перемінила ся?"

Почав ся концерт. Після соля на флеті виступила на естраду Пащенківна. Публика привитала її гучними оплесками, а Пригара впив

ся в неї своїми волоокими очима і не зводив їх з неї. Перед ним була свіжа, повновида, типічна з лиця Українка. Не скажеш, що вона красуня; але вона була незвичайно хупава і симпатична; а коли хочете, так се має більшу вагу, ніж краса. Зграбні рухи, дзвінкий аксамітовий голос, сміліcть орудувати, незвичайна експресія його, — чарували публику.

Скінчивши свою пісню, концертантка повела очима по першім ряді партеру. Погляд її спинив ся на Пригарі; а коли їх погляди зустрінули ся, Пащенківна аж жахнула ся і подала ся назад. Пригара помітив той рух. „Пізнала, пізнала!" — говорив він собі в думці. — „Ну, гаразд; ознака добра!" А коли Пащенківна скінчила другу пісню, Пригара бив долоню о долоню так щиро як ніхто, і ніхто в концерті не був так заінтересований концертанткою, як Пригара. До самого кінця першої половини програми, Пригара не зводив очий з Пащенківни; він силкував ся прочитати, що у неї на душі, на серці, на думці. Пащенківна чула на собі той погляд. „Та чи дійсно-ж се він, Артем Олександрович Пригара? Чи не вклепала ся я?" — думала вона і вернувшись з салі до своєї світлиці, вона прикликала Притиченка і просила його зараз довідати ся хто ото сидить на четвертім місци першого ряду?

— Се і так вам скажу, — відповів Притиченко:— то приїхавший з України Артем Олександрович Пригара...

— Значить, я не помилила ся, — мовила Пащенківна і спитала у Притиченка: де і коли він спізнав ся з Пригарою?

Притиченко відповів і додав:

— Він сусід ваш на хутору...

— Е, що там сусіда! Він мій хрещений батько; він мене на руках носив; він мене вчив! Як я любила його, як була дитиною; але-ж з того часу, як забрали мене в столицю, я й не чула нічого про него... Сором сказати: ніби забула про него... Слухайте Притиченку, підіть до него і попросіть його, щоб, скоро скінчить ся концерт, він зайшов отсюди до мене...

Пригара воскресив в Пащенківній памяти її вік дитинний: вона перелетіла думками в рідну Варварівку, в свій коханий сад. Перед нею стояли батьки її; маму вона мало памятає; вона мала семий рік, коли мама померла... А тата — добре памятає: перед нею стояв в думках трохи суворий з виду образ батенька... Здало ся її, буцім вона тепер не на концерті в Петербурзі, а з татом їдуть у двох в шарабані в Куток до Пригари... Тут її Пригари витають без краю!... Тут сад, скеля, сосна, Дніпро... Пащенківна аж очи заплющила, так її любо-мило було все те згадати.

— Зараз вам виходити! — промовив Притиченко, дивлячись, як вона, сидячи на канапці, відкинула назад голову, ніби дрімала....

— Ах! — мовила вона: — коли-б швидше кінець концерту... — і пішла на естраду.

Вона співала „Соловія". Предивно його

а! Мабуть спомини дитинного віку, спо-
про Україну, її природу, її чарівливі но-
чарівливими піснями соловіїв, надали її
вмілости, нової експресиї. Вона ще ні-
не співала „Соловія" так невимовно гар-
як божественно, як отсе тепер. Публика
віри не няла, що вона слухає людину,
справжнього соловія. Публиці здавало
вона не в салї, а десь на весні в саду:
десь в кущі незримий соловейко ллє сво-
рівну пісню; сипле свої оксамітово-голо-
ібні трелї: тьох, тьох, тьох; тьохкає все
нїше, а потім виходить повагом-пова-
га й знов затьохкає... і нота за нотою;
а гуком глибше западає в душу, силь-
бере за серце; більш а більш переймає
и чарами...

Коли замовк останнїй гук Пащенківниного
вія", в салї кільки хвилин стояла мер-
ина могилок. Уся публика як один немов
, замерла. Потім зразу, немов силою
вини так заляскали долонї і так загуло:
! bravo! bis! bis! що в салї аж шибки
ли по вікнах. А навкруги співачки зі-
ся ціла купа букетів з квіток.

Bis! bis! — гукала публика.

Bis! bis! ревів своїм баритоном Приг а-
до сили було ляскав в долонї.

Пащенківна знов на естрадї.

В салї знов нїма тишина. Публика налаго-
ся вдруге слухати „Соловія". Соловій
ійно заспівав, та тільки не ту пісню:

„Ой вийду я на шпилечок,
Та гляну я на долину"...

співала Пащенківна. Публику ще більще причарувала несподівана для неї українська пісня. Більшість публики не розуміла слів; але мельодія, голос співачки, експресія, що йшла з прирожденного ключа, нарешті настрій Пащенківни, зхвильованої споминами з минулого, все отсе надало концертантці якоїсь незвичайної вдачі і вмілости разом з словами пісні вилити і її зміст кождого слова, одухотворити кожде слово; вложити в його душу, вилити той високий ліризм і ту глубоку журбу, яким перенята пісня з початку і до самого кінця! Здавало ся, що над салею пролетіла сама журба і якимсь чарівним махальцем примусила всю публику переняти ся тим журливим чутєм, яким тхнуло кожде слово української пісні, кождий гук української співачки...

Пригара сидів зачарований і не помічав, як з очий його текли йому по твари на срібні вуси його буйні самоцвіти...

Скоро скінчив ся концерт, Притиченко взяв Пригару під плечі і повів до Пащенківни в світлицю.

Ледво переступив Пригара за поріг, як з під холодної північної кори, що ніби облягала личенько Пащенківни, прокинула ся палка щирість Українки. Пащенківна кинула ся на зустріч до Пригари, обвила його шию і мовила:

— Татуню мій, дорогий татуню!

Пригара палко цілував її говорячи:

— Тосю! Тосю!... Антоніно Василівно...

— Я вас зразу пізнала; трошки тільки спиняла мене ваша сивина: не вже, думаю, гато так швидко постарів...

— Швидко, вельми швидко! Довго — попіл часу цурав ся мене, чи може я не піддавав ся йому, — а отсе в сім таки місяци за одну ніч побілів.

— А деж ваша родина? Де Ольга Антонівна? Де Інночка? Живі, здорові?

Пригара подякував і відповів: „Інночка за мужем в Севастополї...

— „Вже й за мужем! От як швидко час іде. Щалива вона?

— Мабуть; бо не нарікае...

Перекинувшись ще кількома словами, Пащенківна стала просити Пригару зараз їхати до неї вечеряти. Пригара подякував і мовив:

— Раз, що вже пізно, перша година; а я не звик так пізно лягати; а друге — вельми я утомлений; хочу спочити; нехай втихомирять ся швидше нерви, так глибоко зхвильовані вражінями з вашого концерту. Я занадто вже вельми раював, слухаючи вас.

Пригара промовчав, що щира зустріч його з Пащенківною, згадка про минуле і надії, які сплодила йому щира Тосина приязнь, збентежили йому нерви не менш концерту.

Пащенківна попращала ся з ним, взявши слово, що він обідати ме завтра у неї.

Не гаразд добре сеї ночи спало ся Пригарі. Довго не вгамовували ся його нерви; довго

стояв перед ним хупавий образ Тосї; довго бренїв у його ушах її голос; довго чуло ся йому „Ой вийду я на шпилечок" — і сим разом все отсе здіймало в голові його цїлий рій питань про духовий і моральний образ Тосї та про ті надії, що покладав він на свою місію. То йому здавало ся, що Пащенківна — свідома Українка, людина демократична, зглянеть ся на тяжкий побут Варварівців і поможе їм. А перегодом йому здавало ся супротилежне: що нема жадного певного приводу сподївати ся на Тосю, яко на свідому Українку, демократку; що вона людина спанїла і нїчого не захоче зробити Варварівцям, з того, про що мріяв собі Пригара. Такі думки довго розганяли сон і довго Пригара ворочав ся з одного боку на другий.

О 12-ій годинї, ще не встав Пригара з ліжка, як забіг до него Притиченко сказати, що Пащенківна вчера наказала йому ще раз сьогодня зайти і попросити до неї на обід Артема Олексадровича.

— Вона як звичайно обідає, — мовив Притиченко, — о годинї 6-тій, але просила, щоб ви приїхали ранше: от о другій, або з початком третої.

— Добре! — відповів Пригара, дякуючи.

VII.

Прибравшись і причепурившись Пригара о другій годинї вже був у Пащенківни. Ра-

до : весело витала його Тося. Кватира і обстанови були у Пащенківни такі роскішні, що хуторянина Пригару роскіш та якось придавила і запевняла його в думці про аристократичні примхи і звичаї Пащенківни. — „Де-ж їй було набрати ся того демократизму? думав собі Пригара. Найбільше перевиший вік вона прожила у своєї дядини, і дальші, а певна річ, там і духу демократизму не було".

— Говоріть же, татуню, розказуйте — мовила Пащенківна, — що там у нас на хуторі... Про все, про все розкажіть... Ми стільки не бачили ся, є про що говорити....

— А знаєте, — мовив Пригара: — коли ми довго не бачать ся, то здаєть ся яка сила-силних того, що треба говорити; а зустрінуть ся — й не знають, про що їм говорити, чого почати...

— Та се правда ваша, татусю. Ну, одначе... Почнемо перше за все з того... я, бачите, велика еґоїстка, і хотіла-б яко мога довше смакувати з тієї втіхи, що надає мені ваш приїзд... хотіла-б яко мога довше бачити ся з вами... Тим то перше за все спитаю вас: чи довго в столицю...

— Отсего саме й не скажу вам; бо сам не знаю, чи скоро я оборудую, тай чи оборудую своє діло....

— А у вас де діло? Певно в сенаті?

— Ні, Бог крив; в судах у мене з роду не було і нема діла; але чи на лихо мені, чи на та-

лан — сього не скажу — моє діло у такого „судиї", що на присуд його нема ні апеляциї, ні касациї...

— Деж се? Може в царя?

— Ні! близше... потім скажу... Тай діло властиво не моє, а чуже; а про те воно бере мене за серце так близько і чутливо, як ніколи-б своє не взяло...

— Ви давно з хутора?

— На тім тижни...

Мабуть справді ваше діло вельми важне, коли ви поїхали під таку непогоду. Страх сказати, яка паскудна осінь, що дня холод, дощ, слота.... бррр!

— Я властиво поспішив, щоб застати ще вас в столиці... у нас була чутка, що з початком грудня ви поїдете за границю....

— Я? — зуміла ся Пащенківна: — за границю? І думки не було... Хто вам се сказав?

— Говоруха!

— Чудно... не тямлю, з якої речи він пустив сю чутку. Я цілу зиму, до самого посту великого нікуди з Петербурга не рушаю...

„Бач який брехун Говоруха, подумав Пригара: тепер я тямлю, до чого вела його брехня: щоб не дати Варварівцям жадної пільги на оплат гроший... Добре-ж...

— Я того Говорухи,—мовила далі Пащенківна, — зовсім не знаю, ніколи його й не бачила. Скажіть, татуню, як він там веде діло?

— Хозяїн з него добрий, тямущий; про

вас він дбає; з людьми тільки, з хуторянами трохи того; хуторяни нарікають....

Пригара замовк і дивив ся на Пащенківну, спостерігаючи, який вплив на неї зробить згадка про хуторян..? Розмовниця мовчала, ніби того не чула. Пригару така байдужність вколола: „Чи говорити ще про хуторян, чи годі? подумав він: може лишити; нехай може другим разом?" Думку Пригарину перебила Пащенківна, мовивши:

— Давно не була я в Варварівці; з того часу, як дядина взяла мене....

— Ви-б навідали туди... ви тепер би й не пізнали свого хутора....

— Так перемінив ся?...

— Скрізь селяни живуть убого...

— Убого, се правда, але-ж не так як у нас на Україні, найпаче в Варварівці... Страх бере, як глянеш на їх убожество...

— Глядіть чи ліпше вони живуть і де инде. От доводило ся мені жити на селах і в Нормандиї, і в Британії; трафляло ся і в Італії, скрізь те саме: тяжка праця селянина і убожество...

— Несправедливість економічна панує по цілому світу, — мовив Пригара, обводячи поглядом роскішні обставини кватири Пащенківни. — Мені не трафляло ся спостерігати власними очима побут селян західної Европи. Чи вони й там босоніж? — спитав ся Пригара, ніби він і справді того не знав.

— Де-ж таки! — відповіла дивуючись Па-

щенківна. — Не скажу, як там взагалї; але мені нї нї разу не трафляло ся стрічати селян босоніж. А в Нормандиї, на пр. селянки носять н. тільки черевики і стрільчаті панчохи, а ще й рукавички....

- Еге! От, бачите, як воно там!... а у на — зимою на цїлу родину одні чоботи, а в ї ку жіноцтво йдучи в поле на роботу, обв ноги ганчірками, щоб не колоте стерня... Н пріють просто.... Еге! А як там, скажіть бу ласкаві, хоч би от в тій Нормандії.. які ха селян? Так як і в наших хуторян: тїсні, без підлоги? Вкупі з людьми в зимі і ягнята і те та і поросята?

Пащенківна засміяла ся — не вгадати чого: чи з порівнаня, чи з питаня, ймучи віри, що Пригара справдї не знає про побут і житє нормандських селян.

- Там, — мовила вона — трохи чи не кожда родина має дві хатки; гарненькі, чепурненькі, підлога з цегли... денеде ліжко з оріхового дерева; стрільчі... денеде ліжко з оріходнїйші; але там незвичайно неохайні селяни... часом — аж бридко дивити ся...

— Що-ж би ви сказали, коли-б побачили житє і убожество Варварівців!...

— Чогож вони такі бідні?

— Того, що землї їм бракує... треба найняти, а цїни на землю такі високі, що не кожного року хрестяни спроможуть ся заплатити з урожаю за аренду землї... Безземеле таке, що й не сказати....

— На сю недугу хорує, — мовила Пащенківна, здаєть ся, селяньство по всій Европі... От ви жили в Німеччині, так певно помітили, які і там мікроскопічні нивки у селян.

— Правда; але в німецькім селї є школа, є освіта, є хліборобська культура; у нас сього нічогісінько нема... Там німецький хлібороб на своїм морґу збере три рази більше, ніж наш хуторянин з своєї десятини; хоч наша десятина два рази більша як морґ!.. Тяжко нашому селянинови! Ви жахнулиб ся, колиб бачили його сучасне житє... На превеликий жаль бачу, що ви не відаєте, не знаєте, як бідує наш мужик...

— Ваша правда; але звідкіль менї знати? На Україні — я дорослою не жила, а з столиці — далеко; не видко....

— Не гріх би навідати ся на Україну, та подивити ся з близька...

— Не тільки не гріх, але й треба-б... Одначе, що діяти! признаю ся: грішна в сьому разї перед Україною...

— Що з того, що признаєтесь...

— Не я одна така!...

— На превелике наше лихо і жаль — се правда! Усї ми великі грішники перед рідним краєм, перед рідним народом!... В гріхах батьки родили і зростили нас. Одначе-ж час би вже самим нам дійти до свідомости своїх гріхів національно-народних; та покаяти ся за них; пильнувати спокутувати їх... От що, Антонїно Василївно!

Говорячи Пригара пильно приглядав ся личеньку Антоніни Василівни і запевнив ся, що розмова про сел..., про Україну не нудить її. Він став на тім, щоб не сходити з сього шляху і познакомити Пащенківну з побутом Варварівців в подробицях; познакомити її з Україною взагалі; принаймі — допитати ся, чи вона хоч трохи свідома Українка? Чи знає хоч трохи справу розвитку національно-народної ідеї?

Тимчасом стемніло. Подали світло. Пащенківна казала запалити дрова в комині і покликала Пригару перейти до кабінету.

— Тут, — мовила вона — і теплійше і захистнійше... Та швидшеб давати обідати! — обернула ся вона до слуги. — Ви, татуню, певна річ, не звикли так пізно обідати?

— Про мене байдуже, Антоніно Василівно; не турбуйте ся!

— Та що, отсе, татуню?! Ви на мене „викаєте" та величаєте „Антоніною Василівною"? Хиба я не та сама Тося, що ви на руках носили? — говорила вона стоячи проти Пригари і палко дивлячись йому в вічи. — Хиба серце ваше не те саме, що було тоді, як я була дитиною? Чи я не Тося вам?...

І вона всміхнула ся так приязно, так весело... а потім додала:

— Час не перемінив вашої Тосі... Я та-ж сама Тося... А от ви вельми до мене перемінили ся: я до вас з першого слова: „татуню!" а ви, так ні... ви все: „Антонівно Василівно"... Годі

так; нехай буде як було: я вам — Тося, тай годі... Добре?...

— Аби ви того хотіли...

— Знов — „ви".... не гріх вам?

— Ну, не сердь ся, не сердь ся! Більш не буду.

Тося взяла Пригарину руку і міцно стиснула Пригара, кинувши очима по кабінеті помітив, що й тут ті-ж роскоші; але й тут, як в салї, анї одної книжки не видко. „Не вже вона нїчого не читає?" — мовив він собі на думцї.

Коли вони сїли проти огню, Пригара знов зняв бесїду про Варварівку, про свій Куток. Ярким кольором він малював подробицї побуту хуторян і вельми вдатно, до речі натякав на ті утиски, яких зазнають хрестяни з побільшуваня Говорухою цїн на землю. Тося слухала уважно і помічала, що якась незрима сила все більш, та більш зацїкавлює її Варварівкою, Кутком, Україною. Трохи по трохи перед нею яснїйшали сущі причини убожества Варварівцїв, хоч Пригара нї разу просто не висловив тих причин. Обідали у трох. Прийшла ще одна дївчина Олександра Павлїна Стрілківна. Тося звала її просто Лесею і рекомендувала її Пригарі яко „свою щиру подругу і вірного секретаря-порадника."

Леся була також Українка; скінчила десь гімназію саме під кінець рр. 70-их. Була тодї великою загонистою „радикалкою" космополїткою; вскочила була в якусь халепу і трохи-трохи не опинила ся „або в Швайцарії, або в

Акмолинську". Спасла її єдине несподівана смерт Стрельникова, що знав якісь її вчинки, намотував їх собі на вуса і от-от би був „проковтнув" її; та смерть його відвела його тяжку руку від Лесиної голови... Леся перекинула ся спершу до Москви, потім до Петербурга; додумала ся до того, „що всякі ізми просто дурниця"; що і її не минула та „дурниця", але то була тільки пошесть; то був „заразливий, але неминучий недуг, який повинна перебути кожда освічена людина"... Недуг той „взяв ся скоро струпом; струп присох, опав", Леся „видужала", зрозуміла, „що значить жити"... спізнала ся з Пащенківною і яко людина практична, побачила, що Тося зовсім не тямить житя практичного. Вона порадила їй давати концерти і взяти до себе за секретаря таку людину, щоб добре вміла кермувати практичною стороною концертів. Тося бачила, що Леся радить їй добре, послухала її та взяла її до себе за „секретаря". І от кільки вже років колишня радикалка Стрілківна зробила ся Стрелкиною; стала людиною „уравновѣшенною" (зрівноваженою), як вона сама про себе казала, і [illegible]ве собі гадки не маючи, у Пащенківни, нач[illegible]а за пазухою...

VIII.

Лишившись самотою в своєму роскішному будуарі, де блимав під рожевим мягким абажуром ясно-голубоватий світ громовини, Тося

пірнула в думки про те, що чула сьогодня від Пригари і рівняла до того, що трафляло ся їй часто-густо остатними роками чути від своєї подруги-секретаря. Ріжниця була вельми велика. Але за ким з них правда? Тося не вміла дати собі відповіди: до Стрілчиних думок вона так призвичаїла ся, що ніби й сама переняла ся ними. Думки Пригарині здавали ся їй геть більш симпатичними, але вони були для неї нові... Вона не могла була зрозуміти: чи симпатія до Пригариних думок — самостійна; чи вона є добутком особистої симпатії до Пригари?... Міркуючи собі Тося не тямила, де правда? Думка перенесла її в Варварівку, в Куток. Тося почула на душі і в серці у себе якесь тепле почутє, огрійливе; воно нагадувало їй те тепло, яке гріло її тоді, як вона було бігає по саду в Варварівці або качаєть ся по свіжих запашних покосах по степу; або стоячи на березі Перебендівки, кидає в воду камінчиками; або пливе на човні з Пригарами по Дніпру!... І от тепер таке тепло мягке, пестливе обгорнуло Тосю, і так ніжно голубило її, що вона не хотіла встати з фотелю і роздягати ся, хоч час вже був і до ліжка. Вона бояла ся рушити: їй здавало ся, скоро вона рушить, зараз зникне кудись те тепло, яке тепер пестило їй серце...

Світом вже роздягла ся Тося і заснула...

Пригара, повештавшись ранком по Невському, сидів в своїй світлиці та перечитував часописи.

— Вітрячок, чистий вітрячок! — промовив

він кладучи на стіл „Недѣлю"; — по вітру ходить, за якимись „новими словами" все женеть ся!... Нові слова, нова термінольоґія — се-ж не значить новий тямок!... Ат!... „Мели Іване, доки вітер не стане".

Він взяв „Новое Время", перебіг по нім і кинув.

— І се ніщо більш, як вітряк; тільки се вже вітряк здоровенний, машина на дві осади!...

Тоді саме відчинили ся двері і перед Пригарою стояла Тося... Такої гості, та ще з такою швидкою візитою Пригара ніколи не сподівав ся. Він без міри радісно повитав Тосю і дякуючи їй, поцілував в руку. Тося чула, що їй дякує щира душа, повна щирого почутя.

— Я, татуню, приїхала забрати вас до себе на цілий день: пообідаємо, а потім у вечері у мене гості будуть!... Сьогодня мій день; у мене звичайно збирають ся по середам... Я-б дуже, рада, коли-б ви побачили моїх гостий. Добре?

— Дякую тобі, серце... Богато буде; я людина стара; мені спочинку треба... до того-ж я собі вайловатий провінціял; а в тебе аристократія буде.

— Яка там у мене аристократія!... Я з нею не знаю ся... Так поїдемо, татуню?

Від обіду Пригара відпросив ся, приобіцявши невідмінно бути у Тосі на вечері. Йому й самому цікаво було подивити ся на те товариство, в якому перебуває Пащенківна.

— А що се за книжка у вас? — спитала

Тося присуваючи до себе золото-обрізану книжку, що лежала на столї. Тося відгорнула палїтурку і мовила:

— „Кобзар"...

Вона почала перечитувати наголовок.

— Я, коли тільки їду куди з дому, — мовив Пригара, — без „Кобзаря" не їду... Ти, певна річ, читала його?

Тося почервонїла і відповіла:

— Сором признати ся, що не всего... і то давно-предавно читала, ще як була в ґімназії... А що се тут за „Марія"?

— Мати Ісусова!... Найлїпша Шевченкова поема.

— Татуню! Я візьму у вас „Кобзаря"... Дасте?

— Добре, бери; тільки читай не гаючись.

Коли Пригара прибув до Пащенківни, він застав там тільки трох гостий; але небавом стали вони приходити: прийшов Притиченко з двома студентами, з урядниками з якогось банку і з учителем з одної ґімназії Кононом Семиділкою. Семиділка не що давно скінчив унїверситет і написав якусь розправу: за ню унїверситет нагородив його срібною медалею, а журнальна критика зганьбила. Небавом якась прикра товариська історія примусила Семиділку перебрати ся до Петербурга. Тут чиясь протекція запомогла йому примостити ся на учительство. Семиділку природа надїлила добрим голосом і не абиякою кебетою і вродливостію. Він співав в унїверситетському хорі; голос йо-

го визначав ся. Семиділку за голос хвалили занадто. Яко співаку, доброго танцюриста, веселого і розумного розмовника, Семиділку витали скрізь, де збирала ся молодіж погуляти; найпаче радо приймали його по тих родинах, де були дівчата, що вабило їх швидче послухати коли-б їм заспівали „Ісаія ликуй!" Матери таких дівчат вважали Семиділку яко будучого професора. А яка-ж мати не воліла-б затя-професора?

Все отсе сплодило в Семиділчиній голові самолюбство і себелюбство такої міри, що їх навіть і про наш час не можна вважати здоровими, нехоробливими. Семиділка дійшов до думки, що він не тільки добрий актор і співака, але й певний знавець і критик штуки; що він не тільки драматурґ, бо написав якийсь жарт; не тільки поет, бо писав вірші; не тільки повістяр, бо зложив плян якогось оповіданя; але що він певний учений, педаґоґ і публицист. Яко людина вюнка, Семиділка небавом познакомив ся з людьми, що тоді саме в штуці чи в літературі були героями дня. Таким чином він він спізнав ся з Пащенківною. Безкрає Семиділчине самолюбство тяжко хорувало на бажанє зажити популярности, слави, але-ж поруч з тим воно хорувало і на пострах і на полохливість. Семиділка тямив, що округ голови його ще не було німбу слави, а мигнув лишень звідкись промінь єдиний, та й то чи промінь же? Може то тільки блеск, що мигнув над його чолом сьогодня, а завтра може зникне, коли йо-

го не підтримувати новими працями і вчинками? Отут то й починав ся саме вплив остраху: добре, коли критика обізветь ся прихильно; а що, як зганьбить?... Семиділка славу любив і бажав її більш за все на світі, але бояв ся, не хотів, щоб люди говорили про його вчинки; а направляв розмову на ті „світила", з якими він або приятелював або ворогував. Йому здавало ся, що в такій бесіді розмовники його, не говорячи про него голосно, впевняють ся, що він людина занадто видатна. У Пащенківни не було симпатії до Семиділки, хоч він і залицяв ся до неї; за те Стрілківна листочком липла до него, хоч і бачила, що він більш горнеть ся до Пащенківни.

— А чом ви не були? — спитала Тося Семиділку, на остатному моїому концерті?

— Вибачте! М е н ї самому велика шкода; жаль мене брав великий, коли я читав рецензії про ваш остатний концерт: „Жаден соловій не зрівняєть ся з тим „соловієм", якого ми чули!" — читав я і думав: а я то? я? Менї не можна було, менї не дали пораювати!.... Ви знав саме якийсь візитний день: спершу зайшов до мене відомий учений Чиркин; ледво він пішов, у слід його професор Луганський; за ним професор Кобцев; за ним — відомий педаґоґ Квітка; на решті — наш відомий учений князь Мухин. Та отак до 12-ої години...

Стрілківна сїла проти Семиділки і зняла бесїду про якийсь вечір з танцями. Потім про спектакль, де йшла „Медея"; розпитувала вона

переважно про убране публики і актрис. Семиділка, знати, що добре придивив ся.

О годині 10-ій зійшло ся чимало гостий; переважно молодіж. Пригара був певний, що тут то наслухаєть ся він розмови про те, що саме інтересує молодіж; почує ідеали її в штуці і т. д. слово одно: що тут то він довідаєть ся про той духовий насушний хліб, яким живе молодіж. Він обібрав собі такий захисток, де йому можна було, сидячи майже ні для кого непомітно, чути усі розмо .. .

Минуло більш години. Загальної бесіди не заходило ні про що; гості гуртували ся купками. Кожда купка розмовляла про щось своє: Семиділка з Пащенківною перебігали з драми на пісню; з одної актриси на другу... Стрілківна розмовляла з якоюсь молодою вдовою ґенерала; округи них сиділо кілька студентів; бесіда тут була про сподівані зимою „катання на тройках." Там знов, в третій купці, розмовляли про сподівані на Різдвяні Свята балї і т. и. Нарештї Пащенківна помітила, що Пригара просто куняє. Вона встала, підійшла до рояля, розгорнула ноти і почала співати 'дому народню пісню:

„Не жаль менї на галоньку, а жаль на ворононьку;
Занесла-ж я на чужину свою головоньку:
В чужій дальній сторононцї зовуть мене заволокою"...

З першого гуку усї приникли, усї були і зачаровані і здивовані. Нїколи у себе Пащенківна не співала українських пісень! Більше за

всїх дивував ся Пригара; дивував ся тому, що Пащенківна заспівала ту пісню, яку чула вона ще дитиною, коли ту пісню співали хуторні дївчата... „Значить — думав він радїючи — у неї прокинула ся любов до рідного; значить — чуте любови до рідного не виявовіло"... Експресия кождого слова пісні надавала на серце до Пригари ще більше, ніж в концерті. Скоро Тося скінчила пісню, Пригара взяв її руку, міцно стис і палко поцїлував. Тося почула, що той поцїлунок ніжним теплом розлив ся у неї по всїх жилах. Личенько Тосине і очи горіли, може від Пригариної подяки, а може й з того почутя, яким переняла її пісня.

— Зараз знати провінціяла, — промовила генеральша до Притиченка.

— Вона його хрещениця... — відповів Притиченко.

— Ну, все-ж таки...

А Семидїлка, глянувши на Тосю, кинув з неї на Пригару очима; в них блищали іскри чогось лютого, озьвіреного..,

— Тепер ваша черга? — обернула ся Стрілківна до Семидїлки.

— Ви шутками, чи справдї? — спитав ся він голосом неприязним.

— Ви так гарно співаєте: „Ти ходи, ходи Ванюша"...

— Нехай же колись, тільки не тепер...

За вечерою розмова трохи повеселїйшала, набрала ся якогось характеру загального: говорили про золоту позичку у Французів; якось

згадали про голод, перейшли на споруджене концерта на користь голодних; потім Стрілківна розпитувала банкового урядника і директора одного невеличкоого банку, який тепер курс; які папери „на ходу"; які в „пониженіи"; якими нині найкористнійше-б було оперувати.

Пригара помітив, що Тося в усіх розмовах брала так мало участи; взгалї до всего була якась млява і така байдужа, що наче її ніщо з того, про що розмовляли її гості, зовсім не інтересувало. „Чи у неї є які инші, висші інтереси? — питав ся він сам себе: — Чи вже житє так їй проїло ся, що вона до всего байдужа і починає переходити до апатії?... Рано-б ще?... А про те!... У всякого своє!... Може у неї є яке велике затаєне горе? Може вона зазнала якої зради в коханю? Зневірила ся в людях?" І не вмів Пригара дати собі відповіди. „Чудно — подумав він— що вона доси не одружила ся"... Духове і моральне житє Тосї, найпаче її минуле вельми заінтересувало Пригару.

Гості розійшли ся о 3-ій годині в ночи.

Хоч як було вже не рано, а про те Пащенківна не могла спати, а взяла „Кобзаря" і стала читати „Марію".

Вранці скоро Стрілківна встала, Тося покликала її до себе:

— Чи знаєш Лесю, яка отсе прийшла до мене думка: у нас одна світлиця, зовсім непотрібна нам, стоїть порожньою. Чом би не запросити тата мого хрещеного, щоб перебрав ся до нас? Як ти про се?

Леся повела густими бровами, наче вона мізковала, а потім відповіла:

— А чи до ладу воно буде? Коли-б не почали люди язиків чесати? А тобі треба вельми берегти свою славу...

— Пащиковане мені байдуже... „На чужий роток не накинеш платок"... Пригара — мій хрещений батько... Дуже, дуже хотіла-б я перекликати його. І йому булоб веселійше...

— А головна річ — видатків грошевих побув ся-б: що дня в готелї коштує його не менше 5 карбованців...

— Е, се дурниця! А от в чому річ: чи захоче він?... Я на те й покликала тебе, щоб порадитись, просити тебе, Лесю! — і Тося обвила її шию, пригорнула до себе і поцїлувала. Поїдь до него, серце, та коли він буде змагати ся, так ти його усовісти; ти се з'умієш; а я нї.. Я не вмію упрошувати: раз скажу, та й годї; а ти, Лесю, такий дипльоматист, ти вмієш примусити чоловіка, щоб послухав тебе... Добре? Поїдеш?

Леся не зразу відповіла; вона щось думала, спостерігала.

— Що-ж, ти мовчиш, Лесю?

— Та що-ж, коли ти хочеш, я повинна... Добре... Поїду...

Небавом Стрілківна була у Пригари.

Вона була певна, що Пригара зразу згодить ся. А Пригара похитав головою і подякувавши її і Тоси, мовив, що для него се питане не так то просте. Леся чомусь зрадїла, одначе вона вимало і з'уміла ся і спитала, що за причина,

що Пригара не хоче зробити ласки своїй доні.

Пригара таки й сам добре не розібрав ще, що йому чинити? Не послухати Тосі — не гаразд; се ще образить її і може пошкодить в справі Варв[illegible]рівців?... Вволити Тосі[illegible]у волю — те-ж йому не легко; його лякали її роскішні [illegible]б[illegible]авини: вони його варова[illegible]муть; а в го[illegible] — він волен козак.. Од[illegible]е ж живучи у [illegible]сі йому зручнійше буде впливат[illegible]ню, щоб [illegible]ога більше прихилити її на їх [illegible]; а се[illegible]а мета його поїздки [illegible] столицю.

— Лякають мене ваші роскоші, коли сказати в[illegible] правду, — відпо[illegible]в в[illegible]: — Я до таких роскош[illegible] не звик!... Я хуторянин; не вмію з ними й пов[illegible]дити ся... У нас усе просте, само[illegible]ково, а [illegible] вас [illegible]лото бр[illegible]зи, оксаміти.. Знат[illegible] що Антоніна Вас[illegible]вна любить кохати ся роскошах.

— А чому їй [illegible] не кохати [illegible]я в них? Одна однісенька [illegible] як [illegible]ка та; а добра того [illegible] не[illegible] і на десять[illegible]х би стало!... Один-два кон[illegible] могли-б [illegible]бе [illegible]ечи[illegible] жите на рік... Про[illegible]ог[illegible]-ж їй берегт[illegible] та дбати? Сама для [illegible]бе[illegible] нехай на здоровл[illegible] роскошує... Тільк[illegible] наш[illegible]о! Ча те Бог чоловіка і на світ сотвор[illegible], щоб [illegible] в р[illegible]скошах та рад[illegible]ню з житя [illegible] По[illegible]мремо — нічого з собою не [illegible] світ... Жите лю[illegible]ське короть[illegible] чоло[illegible] пов[illegible] користати ся з усего, щоб яко[illegible] мога [illegible]кити свій вік короткий...

Мусимо й на других н[illegible] забувати, памятати про убо[illegible]х; запо[illegible]агати [illegible]х...

— Найліпше, коли чоловік сам собі запо-
гає, ні на кого не сподіваючись... Та в Тосі
нікого запомагати; близьких таких у неї не-
кажу вам: одна як пучка; а на далеких...
ва! Скільки тих убогих: на всіх не вистарчиш

Пригарі защеміло на серці... „Невже і в
неї таке зіскоринілеє егоїстичне серце? — по-
в н: — Коли так, тоді, Артеме, піймаєш
ня

— А м н не запомагати потроху своїх
Варв рівн — овив Пригара, ильно спо-
стер ає с твар

— Ти м поможе?! Та ще чи й
рес їм з и; чи арто їм запомагати?
Муж наш — просто животина, та ще й не-
животина, зрадлива!... Хоч як ви запопа-
про них не клопочіть ся, душу свою за
положіть, а він і подякуват н вдатен...
о говорити про подяку! Р продасть,
крутить вам руки назад з нікловане
в ведe вас в острог... Зна ших му-
ків! Сама колись дурна була арила в
зах соціялістів, хорувала на на долюбство
ходила в народ!... А народ той!...

Пригару так запекло на серці, що він не
міг дальше провадити бесіди на сю тему; та й
чив, що розмов я з Стрілківною ні до чого.
н спитав:

— Чи правда, що Тося хоче продати Вар-
варівку?

— Писав про се до неї Говоруха: Німці

захочують купити. Я раджу Тосї продати. На що її Варварівка? Тільки лишний клопіт! А схотїла-б про всяк случай заповіт на Варварівку списати —і того не можна! Варварівка — родова маєтність „завѣщанію не подлежить"... А коли вона її продасть, так з грішми жадного клопоту не буде мати, що захоче, те зробить з ними...

— З вас добрий знавець законів, — не стерпів Пригара з іронїєю.

— Я Тосин секретар... Повинна знати закони... За те-ж вона менї гроші платить...

— Так, так... Значить, як на вашу думку: продасть Тося Варварівку?

— Коли Нїмцї згодять ся накинути на десятину ще по 10 карб. на ту цїну, що дають, так — певна річ — продасть...

— А тепер вони що дають?

— По шістьдесять пять...

— Цїна мала. В нашому Кутку землї дорогі: менше сотнї — не купите... А ще от що: яка ваша думка і рада: чи не згодилась би Тося продати окремо шматок землї — десятин триста?

— Кому се?

— Все одно — кому: на пр. хрестянам...

— Вони-ж, кажете, такі убогі... Де-ж вони візьмуть гроший?... Хіба-б, правда, хрестянський банк; так ледво, чи варто воловодити ся з банком тим! Та на мою думку — не рука, некористно, навіть шкода для Тосї шматувати землю і продавати частками... Лїпше дешевше,

та всю разом.

— Ви, бачу, людина тямуща в таких справах, — мовив Пригара. — А добре, на віки-б добре було, коли-б ви доложили рук та умомили Тосю заномогти хуторянам... Вона вас послухає...

Леся всміхнула ся і встала прощати ся.

— Що-ж сказати Тосї? Переберетесь до нас? — спитала вона Пригару.

Він ще раз подякував, сказав, що подумає і коли не сегодня, так завтра вечером зайде до них і скаже свою відповідь.

Стрілківна йдучи до дому, думала собі, що треба якось відрадити Тосю, щоби вона не дуже налягала на переїзд Пригари до неї. Леся була певна, що Пригара підверне Пащенківну під свій вплив і буде експльоатувати її, граючи на струні народолюбства. „Знаємо ми добре і народолюбство те і народолюбців — думала Леся. Обдерти тільки, вимантити гроші!... Мало чиба вже Тося і не попередавали!... Нї, годї! Не я буду, коли я дам Пригарі обдерти Тосю!... Він людина хитра, лукава; я його на скрізь бачу!... Але-ж Тося — людина без волї... Побачимо, чий верх буде"...

— Добрий день вам! — перебив її думки Семиділка.

Леся не сподївала ся, щоб Семиділка в такий час вештав ся по Невському і висловила про те.

— У мене отсї саме години гулящі.... В 11-ій годинї скінчив лекції ґімназії, а в корпус

треба мені йти під конець першої; так от я отсї дві годинї і споживаю на те, що забіжу в ресторан, напю ся кофе, перечитаю ґазети, погуляю по Невському. А ви де се були і про що так загадали ся?

Леся замість відповіди, спитала Семиділку, як йому сподобав ся Пригара?

— Зовсїм не сподобав ся; — відповів Семиділка: просто якась антипатична людина; але... — і він покрутив головою, — кому-кому, а вам він — людина небезпечна... Тося... Антоніна Василївна здаєть ся підлягає під його вплив...

— Хіба їй довго... Людина без волї, без характеру... Я й сама бачу... Коли-б ви знали, що вона вигадала: перекликає Пригару до себе на кватиру. Отсе за тим вона й посилала мене до него.

— І ви ходили?... до... него?

— А то-ж.... Хиба можна не піти?.... Я — наймичка, повинна слухати, — іронїзувала Леся.

Вони пішли здовж Невського тихою ходою. Стрілківна розповіла Семиділцї, як Пригара заходжуєть ся „іменем народа" обдерти Пащенківну; хоче видурити від неї 300 десятин землї.

— Треба, — додала вона, — щоб і ви зайшли, та перестерегли Антоніну Василївну...

— Я те-ж не йму віри Пригарі... Він собі на умі... — мовив Семиділка.

— А менї — він просто здаєть ся гадюкою, що ще й з дупла не встигла вилїзти, а вже см-

чить на нас.

— І може вкусити, найпаче вас, — перебив Семиділка, — коли ви заздалегідь не ужиєте заходів, щоб Антоніна Василівна не попала в те сільце, на яке вабить її Пригара, користуючись тою дурницею, що, бачте, він їй хрещений батько... Стережіть ся... Настрійте заздалегідь Тосю...

— Говоріть же! „Татуню, та й татуню"..., а того й не тямить, що під отсим гарним покривалом — ховаєть ся вовк-хижак.... гірше... гадюка люта.

— А ваше діло, ваш обовязок — зірвати те покривало і показати, що лежить під ним... Умілости вам не позичати... Тося вам пійме віри...

Семиділчиною вдачою було — під'юджувати людий: ніколи він сам не робив нічого такого, щоб його можна було обвиновувати; сказати, що він „дрова носив": він тільки „під пал підкладав". В кождій інтризї починаючи ще в ґімназії, він умів ховати ся за плечі других: він тільки нишком з ока на око давав поради; напучував на інтриґу других: сам же активно він не виступав до остатної хвилї сеї чи другої інтриґи. Лишень на сам конець її виринав непомітно, немов з води і кидав ся, наче кіт на миш, на той бік, де добачував більше користним для себе... Він, як кажуть, звик загрібати жар чужими руками. Так він чинив і тепер. Учора йому здавало ся, що Пащенківна так мало уважала на него, лише через Пригару.

що остатний став йому на дорозі... І Семиділка з першого разу зненавидів Пригару: тому то й радів він з нагоди настроїти проти него Стрілківну, гадаючи, що вона, ради власного інтересу настроїть проти Пригари Тосю.

IX.

Пригара також був не від тої думки, що в Тосї бракує характеру і сили волї. Він знав, що нею орудує Стрілківна, що Тося жиє волею Лесї. Нинї з розмови з Лесею він запевнив ся, що „секретар в спідници" не симпатизує з його думками про запомогу Варварівцям і може настроїти Тосю так, що та не схоче нїчого зробити на користь хуторянам. Пригара почав жалкувати сам на себе, що він почав з Лесею бесїду про Варварівцїв.

„Тепер вже годї менї відкладати — думав він — навпаки, треба поспішати". І став він на тому, щоб перебрати ся до Пащенківни на кватиру не гаючись. „Але-ж перше треба — думав він — піти сегодня вечером до неї, та побалакати про се".

Не стало ся одначе по Пригариному.

Смерком так його заболїла голова, що він не міг рушити з господи. В ночи напав на него сильний кашель; все тїло болїло; обгорнула горячка; він не міг вийти за поріг. Видно було що він занепав на інфлюенцу. В Петербурзї тодї саме панувала велика пошесть на сю заразливу недугу.

Минуло три дні. Пащенківна не тямила, чому нема до неї татуня. Нарешті вона так занудила ся за ним, що взявши Лесю, сама пішла до него.

— Ну, тепер вже, татуню, — мовила вона до недужого, — я не буду питати ся, чи ви хочете, чи не хочете, а порадившись з лікарем, перевезу вас до себе. Вам треба доброго, пильного догляду; а хто тут догляне вас?.... І як ще вам не гріх, не сором: занедужали і жадної звістки не подали!...

На другий день хорий Пригара був вже на Пащенківниній кватирі.

Подужуванє йшло поволи. Минуло два тиждні. Пащенківна доглядала Пригару справді, наче вірна дитина доглядає рідного батька. Вона майже не виходила з дому і нікого з гостий не приймала. За те кілько книжок за сей час перечитали! Та все або українські, або про Україну! Розмова її з Пригарою майже не сходила ні на що більше, опріч України... Тося за отсї два тиждні довідала ся, почула від Пригари і прочитала з книжок те, про що доси й не знала і не чула. Перед нею зросло і виросло народно-національне питанє.

Раз якось, ще з початку недуги вона зняла бесїду про „Марію".

— Чудово-гарна річ! — мовила вона: — мені здаєть ся, я нічого кращого за неї не читала. Яка глибиня почутя! Який високий, ясний і принадливий образ матері... А деякі місця такі, що я їх просто повиучувала. От

хоч би отсе: „Своїми плечима молодими старії плечі підопру"!... Невимовно чудово...

А ще-б ліпше було, — сказав Пригара, коли-б поширити сей образ: коли-б чиї, ну хоч би твої, Тосю, плечі, підперли старії, знесили лені плечі, якого будь велитня і запомогли йому набрати сили і потужности...

— О, татоньку, яка-б я рада була справді підперти такі плечі! — мовила Тося і вся твар її аж сіяла; очи блищали, аж горіли.

— Так і підопри....

— Де-ж то" велетень? — спитала ся Тося, дивлячись на Пригару і ясно-весело осміхаючись.

— Де?... Я скажу: от хоч би Варварівці.

Не такої відповіди мабуть сподівала ся Тося: вона закопилила трошки губу і сказала:

— Варварівці! От який велетень! Ви все про Варварівців!... Та як же я їх „підопру"? Леся мені говорила, що ви бажаєте, аби я продала їм триста десятин землї. Але-ж де вони візьмуть таку силу гроший? Та ще й те: Говоруха і Леся радять менї продати усю Варварівку; Німцї купують; так не до діла буде шматувати її.

Пригара мовчав... „Значить би то пропала моя справа?... Значить би то — або Стрілківнин верх буде, або Тося ще не дуже то знає про великий інтерес і вагу народа. Будемо ще пробувати... „стуцпте і отверзеть ся".

Від того вечера Пригара почав так систематично зясовувати Пащенківні українську ідею,

український народно-національний ідеал і стежки до него. А про Варварівців не згадував вже навіть і тоді, коли Тося зводила бесіду на Варварівку, на Куток, на своє бажанє, поїхати туди на весні. Раз тільки Пригара, коли зайшла розмова про Варварівку, довго-довго довод[illegible] їй, щоб вона не слухала нікого і не продав[illegible] варварівської землї Німцям.

— Ви, татуню, — німцеїд! — жартувала Тося.

— В сему разї ще й великий.

„Якіж добутки моеї пропаганди?" питав сам себе Пригара під кінець своеї недуги. Здаєть ся жадних нема!... Байдужність до всего так обросла коло Тосї, що не менї вже обшкребти з її душі отсю луску! Не менї вже розворушити патріотично-демократичне почутє там, де серце зачерствіло на такі речі! Шкода!.. Нехай же: ще кілки день підожду, доки зовсїм одужаю; тодї поспитаю ще раз в остатне!... Коли нї... — шож! з здавленим серцем приїхав сюди, з таким і відїду... А там вже дїяти му шось инше... Куток по боку!... Шкода за Тосю... Але й се сказати: чим вона винна, що отсе кляте болото та атмосфера егоїзму затягли її?... Не в моїх силах витягти еї з сеї тванї... Бач: секретарі в спідницях — міцнїйші за мене... Вона і ласкава й добра, але без волї... без характеру. Вже-ж в її лїтах й не зробиш з неї нїчого... От який час, а й ознаки на переміну нема!...

Так думав собі Пригара. А Стрілківна спостерігаючи Тосю, думала навпаки: їй здавало

ся, що з того часу, як спізнала ся Тося з Пригарою, „вона зовсім не та стає" „Заходила ся коло українських книжок, говорила собі на думці Стрілківна: то було жадної книжки в руки не візьме, а тепер „Кобзаря" з рук не випускає; приросла до него.. Українські ідеї править... народ з язика не сходить... Ох, тямити меш ти „татуня" свого. Чудно мені ще от-що: чому вона при нім нічого не говорить ні про український ідеал, ні про народ? А коли ми вдвох з нею — тільки й речи, що про се. Чи не напутав він її, щоб і мене до українства привертала? Певно що так: [illegible], яка його лукава душа; так би то [illegible] про те ні сном, ні духом, не знає й не відає.. Шкода заходу! Мене не проведеш; я старий воробець"...

Стрілківна бояла ся сама собі признати ся, що за остатні дні вона спостерегла ще дещо иншого, більш важного для неї: вона помітила, що Тося перестала слухати її, почала поводити ся з нею не так як було з приятелькою, а наче справді з наймичкою. То було все і про все радить ся з нею, просить: а тепер — от і вчера і сегодня так тоном начальника: „Та робіть як я кажу! я так хочу"... Кудиж пак!...

І довго ще Леся в думках ганьбила Пригару і Тосю. Леся вважала себе занадто ображеною; була певна, що Тося зневажає вже її і нехтує з Пригариного підговору. Сього вона не могла перенести і простити. Роздратоване самолюбство вдатне завше прибільшувати і в чому небудь дрібненькому бачити щось здоровен-

не; бачити як раз те саме, що хоче вбачати хоробливе самолюбство. Добутком такого роздратованя в Лесї, яко людини занадто самолюбної, егоїстичної, сплодило ся, як се звичайно буває в таких людий, бажанє пімстити ся. За що пімстити ся? Що дійсно лихого заподіяла їй Тося і Пригара? Обміркувати се питанє розважно, розсудливо — не давало Лесї почутє образи! Якої образи? Вона не хотїла вияснювати сього: властиво била її не образа, бо образи и не було, а страх, щоб Тося „з підговору Пригари" не відправила її від себе з „посади" секретаря... А такого легкобитного хлїба чи знайде де вона?

Пімстою заклекотїло серце колишньої „радикалки" і той клекіт парував трутиною... А хто-ж не знає, що отрута ображеної женщини — гірше отрути змиї лютої? До того лихого огню, що заняв ся в Стрільчиному серцї, додав олїю і Семиділка.

Раз якось підчас Пригариної недуги Семиділка зайшов вечером до Пащенківни. Його приняла Стрілківна. Цїлий вечер він не бачив Тосї: вона велїла сказати, що не зовсїм здорова і не вийде. Тим часом Семиділка чув, що вона балакала в другій світлицї з Пригарою і навіть голосно реготала... „Так вона нехтує, зневажає", подумав Семиділка. І тут знов образа і тут спонуканя властиво ті-ж самісенькі, що і в Стрілківни, — спонуканя перш за все матеріялїстичні. Семиділка залицяючись до Тосї, сподївав ся пібрати ся з нею. Дарма, що вона старша трохи за него, — байдуже! Вона

знаменитість; вона з своїх концертів гроші загрібає; у неї на Україні три тисячі десятин землї! І от ображений Семиділка почав болїти над Стрілківною, коли вона розповіла йому, як перемінила ся до неї Тося, як почала зневажно поводити ся з нею; командувати як простою наймичкою; загадувати справляти своє: „я так хочу"... Семиділка майстер був підбурювати і він з'умів підбурити Стрілківну. Вони пійшли одним шляхом, що веде до пімсти...

Лікар, що лїчив Пригару, дуже старав ся, щоб в недужого не прокинула ся інфлюенца вдруге: тим то він радив, щоб Пригара, як можна, беріг ся і ще з десять день не виходив з хати. До того-ж і погода була погана, а кашель у Пригари ще не зник. Через се Пригара знов відложив свою остатну бесїду з Тосею про Варварівнїв. Він міркував собі так: скоро Тося відмовить йому, так треба того-ж дня і виїхати йому з столиці: бо після відмови ніяково-б було зіставати ся в Тосї; а перебирати ся до готелю вже зовсїм не личило.

X.

Несподївані умови прискорили бажану бесїду Пригари з Тосею.

Заманило ся Тосї справити собі українське національне убранє. Вона хотїла в той день, коли Пригара визволить ся „з під арешту", покликати вечером гостий, вийти до них в національнім убраню і вже в той вечер ніяких пі-

сень не співати крім українських. Вона була певна, що така несподіванка порадує „татуся".

Вернувшись від швачки, що шила те убранє, Тося мовила до Пригари:

— От, татуню, коли-б ви знали, як я була трохи не вклепала ся!... бодай його!.. Приходжу я в маґазин, де жіночі моди... Дивлю ся — дама якась під таким густим воалем... мене наче що торкнуло придивити ся... Придивляю ся, як дві каплї води Ольга Антонівна. Я хотіла вже обізвати ся до неї, підійти, привитати ся, коли вона пішла в другу світлицю, приміряти собі сукню; а я тим часом подумала: ну, де-ж таки! як се можна, щоб се була Ольга Антонівна? Як би-ж вона приїхала, не написавши до вас? Вона-ж не писала до вас?

—. Нї, — відповів Пригара, силкуючись бути байдужим; а в самого серце, забило ся, мало не вискочить. — Певна річ, що хтось подібний до неї (двойник) — додав він.

Коли Тося пішла, Пригара замислив ся: „Вона — думав він— так і є, що вона... Погано! Погано не те, що вона в столицю приїхала; а те, що як вона згадає про Тосю, схоче оновити з нею знакомість, прийде сюди, побачить мене, що я тут! Введ з сього таку історію, що бридко й подумати... Гайченко в сїй справі її навчить. Т нехай вона сього й не зробить, але яким я тодї брехуном буду перед Тосею?! Доси я їй нїчого не збрехав: коли вона спитала мене про Ольгу, я змовчав, а вона на те не завважала. Далї так не можна Треба, щоб Тося

все знала по правді. Годі таїти ся. Зараз про все її розповісти.

Збентежений Пригара пішов в кабінет до Тосї; сїв проти неї і, знявши бесїду про Куток, розповів їй все, що вчинили Ольга з Гайченком; як він м[illegible] ся, як спасли його від смерти Варварівцї; як він заприсяг ся віддячити їм; і отсе єдине і примусило його приїхати в столицю.

— От яке у мене тут дїло! — додав Пригара: — а судія той, до якого моє дїло, нїхто більш як ти, Тосю! Що скажеш? Менї, здаєть ся, що ти не помилила ся, що ти зустріла дійсно Ольгу.

Коли Пригара скінчив своє журливе оповіданє і глянув на Тосю, він помітив, що личенько її мінить ся; сутїнь суму і обуреня чергують ся з ясним світом радощів; а очи її вохкі і дивлять ся на Пригару так приязно, так нїжно, голубливо...

Кілька хвилин Тося мовчала, потім глибоко зітхнула і сказала до Пригари:

— Так от як: зроду-віку на таке я не сподївала ся!... Ви, татуню, і приїхали отсе єдине ради Варварівців?

— Єдине для них.

— Чом же ви не висловили менї сього раннїйше, щиро, просто. Я все зроблю, що ви скажете... Ви, татуню, великий чоловік...

— Великий, доню, та тільки грішник! І за гріхи мої проти рідної України Немезида покарала мене... Тепер єдина мета мого житя спокутувати свої гріхи — говорив Пригара, а в

голосі в него було чути велике хвилюване.

— Я все зроблю, все... — мовила Тося в друге:— Спасибіг вам, тату! Ви і мені очи відкрили; досі я була і дурна і сліпа... Ви помогли мені зрозуміти свої обовязки яко Українки; ви довели мене до свідомости моїх гріхів... Поможіть і спокутувати їх... Навчіть мене, як їх спокутувати?

Тося не всиділа, не спроможна була всидіти. Її обгорнуло і збентежило почуте доси їй невідоме, почуте любови до рідного краю, хоча до того почутя примішало ся ще і инше... Тося обвила своїми рученятами Пригарину шию і цілуючи його дякувала, що вивів її з темного гаю на шлях.

— Досі я була людиною зовсім темною, а через те й нікчемною егоїсткою, — говорила вона: — досі я думнувала єдине про себе саму: щоб смачно зїсти, солодко випити, гарно одягнись, зарабити гроші, та розпускати їх безбач, на [illegible] округ себе цілої зграї лицемірних [illegible]... О, Боже мій! яка-ж я була дурна! Тепер у мене полуда з очий упала; я чую, що серце моє повне; а то від його тхло пусткою, цьвіллю порожньої пустки.... Спасибіг вам, татуню, я тепер зовсім, зовсім не та!... Ви провели мене на шлях. Не кидайте-ж мене саму, поможіть мені...

Саме в отсю хвилину покоївка подала Тосі листа з мійської почти. Тося перечитала його, опустила руки і зблідла. Губи у неї тремтіли; на тварі ходило обурене....

— Що таке, Тосю? — спитав ся Пригара, дивлячись на неї.

— Нічого... нічого... дурничка.... се в справі мого концерту — річ звичайна.

Пригара покрутив вуса і сказав собі на на думці: „Дурниш! неправда; тут щось не зовсім звичайне".

Тося пхнула того листа в кишеню і уживши усеї сили, щоб здержати своє обурене, почала розпитувати у Пригари, як і що мусить вона зробити, щоб з Барварівців не правив Говоруха тих гроший, що вони не оплатили і якого акту їм треба на землю.

— Ту землю — триста десятин — я їм дарую — мовила Тося.

— До віку вічного дякувати муть тобі за те і Варварівці і внуки і правнуки їх. Одначе доню, дарувати не годить ся. Варварівці — люди вельми темні; їм треба сзіту і проводиря; а як на нашого з них, так не завадить інколи і здержати. Народ наш зневолений, зрабований, повитий темнотою і злиднями; се правда; але не ідеалізуймо ми його: дивімо ся проте в вічи житю реальному! Не ховаймо ся з народними вадами. Деморалізації в народі чимало; замісць християнської релігії — ідопоклоньство... до сього довела темнота. Народ не тямить — хто він: спитай про се у його. Скаже: „тутешній" та й годі... Злидні — і сила усяких податків довели його трохи не до розпуки; одурити самого себе; та хоч в хмелю зазнати веселої години... Чар-

ка довела до жидівської і всякої жмикруцької експльоатації. Усього отсего лиха не можна спекати ся одним заходом; треба повагом йти... Коли Варварівці знатимуть, що за землю їм треба заплатити....

— Татуню, я не візьму з них гроший.... земля то не моя, а народня...— перебила Тося.

— Ось цить бо, не перебивай! Кажеж ти добре; свята правда правда, що земля — добро народне; але-ж що діяло ся віками, того не переробиш за один день. Так я і кажу: що знаючи, що за землю треба заплатити, — вони берегти муть всяку копійку, не марнувати муть гроший; а ти брати меш від них ті гроші, та й вертати меш їм те, тільки не грішми, а в якій иншій формі; ну там в формі школи, шпиталю, чи що... форму приберемо...

— Татуню, се-ж виходити ме, що я робити му їм добро їх же власним коштом?

— От ти знов перебила... А вжеж так! Але щож діяти, коли того вимагає боротьба з хижими силами темноти. Се, доню, дурниця: коли хто каже, що народ наш сам вже спроможен вийти на певний шлях: проводирів йому не треба... Треба, так ще як треба! Тільки проводирів — не „земських" і всяких инших таких опікунів, а проводирів — сьвіту, знаня, морального вихованя і волї. Так ти й роби такий акт, що буцїм би продала їм землю з оплатою на рати. От се так! Але-ж не треба сього благовістити; нехай про се знає тільки Бог.

— Добре, добре. Нехай так воно і буде, — мовила Тося.

Ще якийсь час балакали вони і нарешті бесіда зійшла знов на Ольгу Антонівну.

— Я завтра через Притику довідаю ся запевне: чи то вона, чи не вона — мовив Пригара.

По Тосиному личеньку пробігла хмарка.

— На що се, татуню?

— На те, серце, що коли то дійсно вона, так треба попіклувати ся, щоб часом не вскочила вона в халепу. Свого паспорту в неї нема; значить або вона сама зовсім без паспорту, або, чого я вельми бою ся, розжили ся вони на який небудь чужий... ну, а за се,— по голові не погладять...Думка у мене така коли я не помиляю ся, так треба швидше дати їй законний паспорт?

— І ви будете бачити ся з нею? — тривожно спитала Тося.

— Ні!.... Побачимо ся ми з нею хиба на тім світі. Перешлю паспорт до неї, та й годі....

„Який він добрий і гуманний чоловік..." — подумала Тося.

Бесіду їм перебили гості.

Не рада була Тося гостям: вона не хотіла-б тепер нікого бачити, опріч Пригари. Вона хотіла-б тепер раз у раз сидіти тільки з ним одним і говорити без краю.

За чаєм бесіда йшла якось мляво.

Коли гості почали розходити ся, Пригара й собі попрощав ся і пішов до свого покою. Він чув себе вельми утомленим; чув, що радощі схвилювали йому весь організм. Він чув потребу лишити ся самотою, — заспокоїти ся.

Не пішов тільки Семиділка. Тося не рада була, що він лишив ся; одначе, яко ввічлива господиня, вона й виду того не подавала. Тимчасом почувала, що притомність гостя дратує її і без того схвильовані нерви. А Семиділка наче навмисне дратував її, розпитуючи про Пригару: яке у него діло в Петербурзі? чи довго ще буде тут? з ким він запізнав ся з Українців в столиці? Таке розпитування здавало ся Тосі нетактовним. Вона не могла більш здержувати себе і подаючи Семиділці анонімного листа, мовила:

— Гляньте, що роблять люди!

В тому листі анонім остерігав Пашенківну від експльоатації Пригари.

— Гидота! — промовив Семиділка, прочитавши листа.

Взяла і Стрілківна і перечитала.

— От, — мовила вона, — колиб довідати ся, хто се писав....

— То що з того? — спитала Тося.

— Такого-б чоловіка і до дверий би не пускати.

— А мало хиба у нас таких! — мовив Семиділка. — Моральне чутє у нас стоїть так низько, що люди не тямлять того, що анонімний лист гірше, огидливійше за все.... Се той

самий донос...

Ніхто нічого не додав.

Перегодом Тося глянула на годинник: була тільки 12 година з початку. Звичайно у Тосї сиділи часом і до 3 години: Петербург живе в ночи. Тим то і Семиділка не хапав ся прощати ся. Він знов зняв бесїду про Пригару і спитав у Тосї:

— Що-ж? Виторгував землю селянам?

Тося мовчки кивнула головою.

— У таких старих народолюбців, як Артем Олександрович і нам не вадить учити ся, як треба піклувати ся про народ.

Тося глянула веселїйше; їй подобало ся, що Семиділка так поважно говорить про її „татуня".

— Велике і добре ви дїло зробили, Антонїно Василївно! — мовив Семиділка

— Нїчого там нї доброго, нї великого нема, продала — як всякий продає, тай годї..

І повернувшись до Лесї, стали її прохати, щоб вона ранком вдала ся до нотаря, щоб написати від неї „довіренність"*) Ведмедикови, щоб зробив з Варварівцями купчу на землю і написав квіток їм на ті гроші, що не заплатили вони Говорусї.

Леся здивовала ся, довідавшись, що Тося скінчила всю отсю справу з Пригарою, не порадившись добре з нею. „На моє вийшло! — подумала вона; одурив він її, забив їй памороки лїбералїзмом". Вона зрозуміла, що

*) Довіренність — повнопоміч, повновласть.

під ногами у неї земля хитаєть ся; що повідде — вискакує у неї з рук і злякала ся, щоб часом не порвала ся її нитка. Памятаючи, як ще недавно Тося жила її думками, її волею, Стрілківна хотіла спробувати ще раз, чи не можна полагодити ту щербину, яку заподіяв Пригара, чи не можна зажити проти него впливу, такого на примір, щоби відтягнути сю продаж землї, доки Пригара виїде з столицї, а тодї, певна річ, Тося, думала Стрілківна, знов слухати меть ся мене.

— Добре, — мовила леся: — я піду до нотара, але чи не лїпше-б було не спішити з сією справою? По чому ви продали землю?

Тося не тямила, що відповідати; бо про цїну на землю у неї й речі не було з Пригарою.

— По чому банк дасть, — відповіла вона навманя.

— Гм! Як же ви продешевили! а тим часом продаж 300 десятин вельми понизить цїну на всю останю землю в Варварівцї...

— Твар у Пащенківни почала потроху окмарувати ся; одначе Леся того не спостерегла і говорила далї:

— Се величезна шкоду! страшні страти... а для кого? хрестяни не подумають і подякувати.

Тося встала і почала ходити по світлицї.

— Я радила-б не хватати ся, доки Говоруха так чи сяк не скінчить справи з Нїмцями, а тодїб воно виднїйше було....

Робіть те, що я вам кажу! перебила Пащен

ківна нервово Лесю: — така моя воля... я так хочу.

Леся прикусила язика, принишкла і сціпила зуби. Тося глянувши на се, зрозуміла лиский вплив свого неввічливого вчинку і скільки ій можна було, ласкаво мовила до Лесї:

— Вибач менї Лесю!... Я така збентежена і стомлена; нерви не слухають ся мене... Не змагай ся! нехай вже так буде... поклопочи завтра.

— Менї що! Твоя воля! що скажеш я і мушу те зробити, — процїдила Леся.

Семиділка попращав ся і пішов.

XI.

Пригара лежачи на ліжку, невимовно радів свому успіхови. Він почував, що дух його такий спокійний, яким давно вже не був. Він був свідомий, що зробив для Варварівців корисне діло і сподївав ся, що на сьому не стане. В голові його вже лїтав рій нових думок про „апостольство" і міркуючи над ним, він заснув спокійним глубоким сном.

А Тосю била з радощів пропасниця. Чудні були у неї радощі: вона радїла не тому, що кільки сотень злидарів визволила з лабетів голоду і злиднів; про се вона майже не згадала, лягли спати. Тося радїла тому, що Пригара в її очах був таким великим патріотом, таким щирим народолюбцем: таким вірним слугою народа! Тося чула, що на серцї у неї повно до верху нового для неї почутя і почуте те грів

її ніжним теплом, надає її охоти [illegible] йти за Пригарою, працювати для Україн[illegible] і там, де він скаже і покаже! Образ „тат[illegible] здавав ся їй неосяжно високим, ясним, м[illegible], моральним... він став її ідеалом. І біл[illegible] а все раділа вона тому, що отсей ідеал [illegible] покинула розцурала ся з ним, утікла нач[illegible]ий, ота „недостойна й дивити ся на нього", [illegible]ка його!...

„А якого-ж лиха накоїла [illegible]ому дорогому татови ота осоружна Ольга! Скільки він зазнав горя!..." подумала Тося. „Одначе-ж, Господи! що отсе зо мною діеть ся!... Я радію з чужого лиха!" Тосі здавало ся, що усе личенько її запилось великим соромом і вона сховала лице в подушку... А трохи згодом знов вона думала: „Не я-ж винна, що те лихо скоїло ся! Без мене воно стало ся; так вже судило ся і я радію не тому, що те лихо стало ся; а тому що тато покав ся без своєї волї і на перекір його волї [illegible]ини, яка не здатна була зрозуміти його і оцінити... вона без жалю кинула ся на його і [illegible] мене, щоб я... що-ж я?... щоб і я зазнала щастя?... Досї доля і не показувала менї [illegible] Не вжеж я не стою щастя!... Яке досї [illegible] моє житє?"

І Тося перелетїла думкою в те житє своє, що промину́ло від часу, як привезено її в столицю з вільних степів України, з під блакітного неба, з берегів Дніпра, з під не геть добре обставленої і зовсїм вже не розкішної батьківської стріхи, її — сирітку-підлїтка перекинула доля в столицю, в роскішні обставини

дядиного будинку. Тут все її дивувало, але не відтручувало від себе; і хоча вона довго не вміла призвичаїти ся до аристократичних звичаїв, і любила по колишньому, по хуторному, по просту розмовляти з слугами; хоча дядина її за те й ганьбила, але Тосю вабили до себе роскішні обставини... Віддали її до аристократичної ґімназії: вона вчила ся добре, та не можна було її скінчити. Раз якось до її дядини зайшла з якимсь листом Перовська. Тоді й вона спізнала ся з нею; раз заходила до неї; вдруге Перовська була у неї і вона дала їй „на діло" щось там гроший... На гроші вона ніколи не знала нужди. Скоїла ся катастрофа 1 марта. Перовську повісили. Дядина від когось прочула, що жандарі довідали ся, шо Перовська приходила до неї. Вона перелякала ся Одним духом чоловік добув їй паспорта і провів її і Тосю на „води". Дядину чисто обгорнула паніка. Та паніка перейшла і на Тосю і вони безбеч цілих три роки тиняли ся по Европі з придбанними наймсними. На четвертий переїхали до Італії. Паніка потроха зникла. Тося стала вчити ся співати. Минуло кілька літ: вони вернули ся. Ніхто в Петербурзі їх не займав; ніхто їм і не згадував нічого. Пішло знов колишнє панське житє, день крізь день. Тося часто співала перед гостями дядини. Гості непомірно хвалили її голос і дивували ся, що вона ховає від людий такий величезний талан. Дехто радив виступити в опері. Хвали сгуманили її; її обгорнуло жадане

зажити слави. Вона заняла ся загарливим бажанем співати в опері. Дядина про те й слухати не хотіла. Пішли змаганя; змаганя дозели до такої сварки, що Тося мусіла покинути дядину. Опера не йшли її з думки: вона вже вибрала й ролю про перший дебют, вже й на репетиції почала була ходити; але як побачила жите за кулісами, зразу так воно відвернуло її від опери, що вона й не виступала вже. Тоді саме спізнала ся вона і небавом сприятелювала ся з Лесею. Леся сиділа без хліба... вона взяла її до себе. Леся стала притьмом радити давати концерти. Послухала ся і виступила з найменнем „Басіліні". Публика добре приняла її і з того часу слава її і успіх в концертах не кидали її. Та що з того? Ні слава, ні гроші не дали їй щастя і серце було порожне, а небавом вона зробила ся байдужою і до слави і до гроший. Вона була закохала ся в одного письменника романіста. Покохала його загарливо, та не на довго. Письменник той заходив ся був видати свій вістник. На се треба було гроший. Нова слава спокусила Тосю: вона зібрала з трох концертів кілька тисяч карбованців і віддала їх свому любленникови на вістник. А той як взяв гроші, так і очий більше не показав. Збіг не то на південь кудись, не то до Ташкенту... „Якеж се жите людське, про яке говорить „тато". Годі так жити мені! Я хочу жити житем женщини-господинки, а не співачки, що знає тільки співати за гроші, та вислухувати влесників! Годі так!

Я певна, що „т[illegible]" відчинив мені двері до нового жита"... Тося заснула в мріях про те нове жите, де маячило й щастє особисте, яко частина щастя людського.

XII.

Минуло ще три дні.

Поквітоване і довіренність Пашенківни пішли до Ведмедика. Пригара написав до нього, щоб зараз же не гаючись „ніже єдиної години" спорудив з Варварівцями купчу.

— Тепер, — мовив Пригара до Тосі, — справі моїй тут і увесь край. Нічого мені тут довше сидіти... час і до господи.

У Тосі затьохкало серце так, що вона аж руку до нього притулила, наче хотіла придержати його, щоб воно не відірвало ся, та не вискочило.

Вона глянула на Пригару і мовила:

— Тепер, татуню, я вас про щось прохати му... Зробите?

— Кажи, серце, що?

— А зробите?

— Та кажи-ж що?

— Ні, ви спершу скажіть: чи зробите?

— Як ке його так?... Обіцяти, не відаючи що! Кажи що?

Тося взяла Пригару за руки і вставивши йому в очи свій погляд, добрий і ясний, сказала:

— Бачте, тату, який ви не добрий!... Я

думала — ви не такий...

Пригара не тямив, до чого річ веде? Чи вона жартує, чи справді що серіозне має. Більш здавало ся йому, що Тося пустує....

Ти-ж гадала, який я, коли „не такий" — кома питав він.

— Я гадала: тато — добрий, послухає мене, порадує мене, а він...

На очах Тосї блиснула вогкість. Пригара спітив її і мовив:

— Кажи, Тосю, що тобі треба: все роблю.

— Зробите? — зраділа Тося, не випускаючи його рук.

— Зроблю...

— Не їдьте ви в свій Куток до самої весни, а на весні і я з вами поїду...

— Отсе і все? — спитав ся Пригара, всміхнучись широкою осмішкою. — Більш нічого?

— З мене на сьогодня досить...

— Еге! гм! так, серце, не можна....

Личенько Пащенківни знов охмарило ся.

— Тут я байдикувати-му та обідати му тобі; а в Кутку я знайду собі сяку-таку робітчину....

Тося трохи-трохи що не заплакала.

— Хиба от як, — говорив далї Пригара: нехай не по твоєму, не по моєму: перебудемо ще два тижні...

— Мало! — трохи не плачучи промовила Тося....

— Ну, нехай до Різдва...

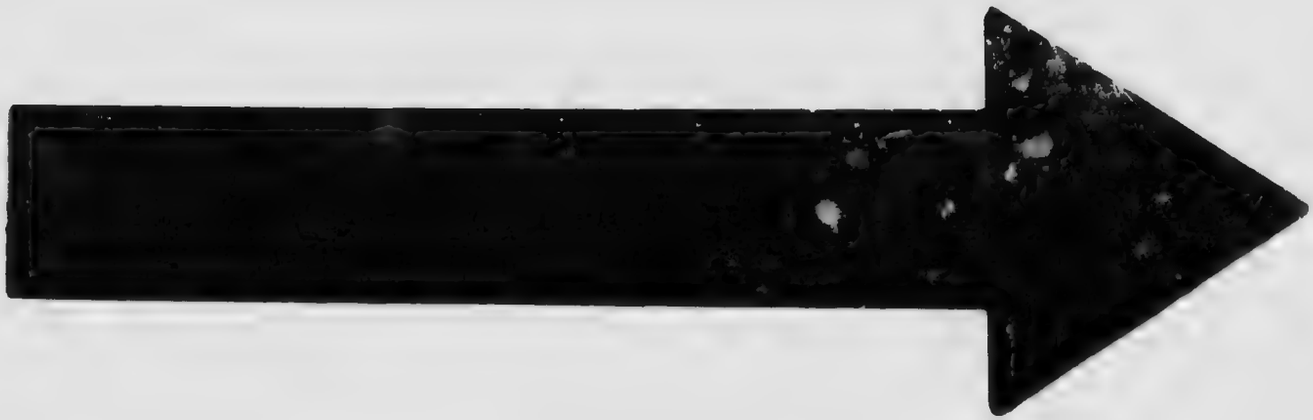

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No 2

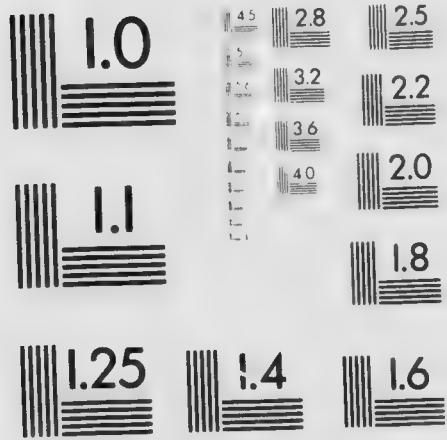

APPLIED IMAGE Inc

— Мало, татуню...

— Яка-ж бо ти!... Ну, нехай і через Різдво... до половини січня нехай.

Добре!

Тося з радощів почала, наче підліток той танцювати, приспівуючи: „Нехай! нехай! нехай!"

А Пригара, дивлячись на неї, думав собі: „Дитина! Далебіг — суща дитина!.. значить непопсоване у неї серце..."

Зробивши кільки турів, Тося підбігла до рояла, відчинила його, сіла і з уст покотили ся срібно-оксамітові гуки:

„Люблю, мамо, Петруся,
Та признати бою ся.
Ой лихо не Петрусь"...

„Чи вона не здуріла?... З чого се вона так радіє?" думала Стрілківна дивлячись з другої світлиці як Тося танцювала.

— Якої вам, татусю, ще заспівати? — спитала ся Тося, скінчивши Петруся.

Вона рада була співати без краю: вона чула, що почуте ллєть ся на серці у неї через край і раділа перелити його в пісню.

— Якої заспіваєш, за всяку подякую...

— Ба, стрівайте, татуню! Що я згадала?

— Кажи що?

— Памятаєте, ви ще в хуторі навчили мене і ми було з вами співаємо дует з „Наталки".

— А ти й не забула?... — мовив Пригара і знов широка, ясна осмішка покрила йому твар.

— Так от давайте згадаймо минуле: нехай

я буду знов підліток, а ви — добре? Нуте?

Пригара оживив ся, наче справді помолодів.

— Починай! — мовив він весело: — тільки не гнівай ся, коли я що не так...

Тося виела:

„Підеш, Петре, до тієї, яку тепер любиш,
Перед нею мене бідну за любов осудиш..."

Широкий, степовий і доволї свіжий барітон відповів:

„Я другої не любив і любить не буду...."

Стрілківна слухала, роззявивши рота.

— Зроду-віку не сказала-б я, що се ви, Артеме Олексадровичу, співаєте, коли-б не сама чула і бачила, — промовила вона до Пригари, коли голос його, злившись з Тосиним голосом, скінчили вкупі останні слова дуету:

„Душі наші зєднались, зєднять ся й руки..."

То був веселий день для Тосї; скінчив ся він про неї ясним вечером; але ранок судив ся їй сумний-хмарний! Вранці покликали Пригару в поліцію. Не спроможен був Пригара вияснити собі на що, про що, з якої причини кличуть його? Він був певен, що за ним нема жадного вчинку, щоб став приводом кликати його в поліцію. А про те серце чуло щось лихе; чимсь зловіщим віяло йому з того покликання. Скільки Пригара не міркував, не можна було вгадати, що спричинило ся тому покликанню? „Хиба, думав він: чи не Ольга скочила в хлепу? Може вона з чужим паспортом... поліція довідала ся... ну і пішла історія... Так ні!..,

щось не похоже... щось инше. А що саме? Здаєть ся і сама Пітия не вгадає".

Пригара чув себе в якійсь темній пустці, де так темно... що й помацки не можна йому нічого знайти круг себе.

Досі він нікого не скривдив, нічого „неблагонаміренного" не зробив; так і з якої речі отся напасть якась. „Вже коли тебе кличе поліція — добра не сподівай ся! В Англії поліція вчосить в господу до чоловіка спокій, а у нас... душу твою стурбує..."

З такими думками Пригара прийшов до того, до кого його кликали.

— В яких справах ви приїхали в столицю? — спитали його.

Пригара відповів так як воно дійсне було.

„Ну, значить, подумав слідчий той: як воно і є! Соціяліст! Який добродій! За саме „здорово живешь"*), єдине з філянтропії-б то, їде він за 2000 верстов, купувати землю мужикам, наче сього не можна зробити, не їздивши: листами"...

—А з якої речі ви перебрали ся до Пащенківни на кватиру?

— Вона моя сусідка по хутору: до неї у мене справа за землю... вона моя хрещениця...

— Договоруйте до краю... відома соціялістка, українофілка...

Пригара стиснув плечима...

*) Се московська приказка, значить: „за ні що, за спасибіг".

— Не дивуйтесь!... Ми все знаємо.. А з кими ви тут знайомі?

Пригара не знав, що робити, чи назвати йому Притику, чи ні? „Ні, подумав він: ліпше промовчати, а то ще й його тягати муть". Він відповів:

— Опріч Пащенківни та тих людий, що ставав у неї, нікого тут не знаю...

— А ми знаємо...

Обидва замовкли. За кілька хвилин слідчий знов питає Пригару:

— Справу за землю ви скінчили?

— Скінчив.

— А довго ще гадаєте перебути в столиці?

— Через Різдво... до половини січня.

— Довгенько! Щож тут робити мете за такий довгий час?

— Діла у мене нема... роздивлю столицю. я тут вперше, цікаво...

— Нехай собі й цікаво, а про те, ми будемо прохати вас, щоб ви вертали до господи і за тиждень виїхали з столиці.

Пригару взяло таке гидоване, що він не спроможен був нічого сказати.

Авдієнція скінчила ся на тому, що він підписав обовязок за тиждень виїхати з столиці і рушив до Притики.

— Щож отсе таке! думав він, йдучи до Притики: відкіль се лихо взяло ся? Який оце біс заздрить, що на мому охраменому обрію мигнула мені зіронька ясна? Хто тут є мій ворог?"

Тай трудно йому було дійти до голки, не маючи в руках нитки!... Не вважав він себе ніколи нічим більш, як людиною звичайною, тому й на думку не приходила та причина, яка дійсне стала в головах покликаня його на поліцію. Він був певен, що канцелярія „Петра Петровича" одержавши донос з ґубернії про вчинок його жінки і довідавшись, що він під доглядом... а поліція вже, як звичайно, переборщила. „От і все! Иншої причини, думав він і не може бути! Ворогів тут у мене нема й не може бути"... Пригара забув, чи може й не знав, що у людий, хоч трохи видатнійших, у таких як він, ворогів завжди велика сила, і вороговане викликає незрима заздрість. Люди звичайні, або як кажуть — люди натовпу, скоро наближать ся до людий видатнійших, скоро доля в чому небудь зведе їх в стосунку з людьми, що таланом своїм або енерґією стоять висше за них, — вони — отся еґоїстична дрібнота, зараз стає ворогом до видатнійшого чоловіка за те єдине, що він підносить ся з натовпу! Їм заздро, що вони не доросли до його: їм прикро, що вони ніколи і не доростуть; їх бере жадоба порівняти ся з ним... Заздрість, заскорнює їм серце, робить його сухим, вузким. І вони голосячи прилюдно про любов до чоловіка, на самоті, нишком стають лютими ворогами сього святого і великого почутя.

Притика сидів дома; того дня він не ходив на службу. Коли Пригара розповів йому свою пригоду, він спитав ся:

— Що ти думаєш робити?

— Нічого! мушу їхати...

— Не треба! Не їдь! Плюнь!

— Як то плюнь? — зумів ся Пригара.

— Як звичайно! „дунь і плюнь"... А я ось зараз піду до Петра Івановича, побалакаю з ним і тебе ніхто й пучкою не торкне.

— Ні сього я не хочу! Почутє самоповаги не дає мені прохати, щоб мене — „горожанина Росії" ні за що, ні про що взяли та й виганяли з столиці Росії! Я поїду. А тебе я прохати му тільки, щоб ти, коли можна, довідав ся, з якої речі отся напасть на мене?

— Тут і нічого довідувати ся! Донос, та й годі! Я тобі казав, що у нас тепер модною зброєю боротьби з ворогом стало: коли не найстидливійший поклеп, так донос...

— „З ворогом", — кажеш ти: алеж звідкіль тут у мене вороги? — дивував ся Пригара: — я-ж тут нікого не знаю....

— Говори!... Досить того, що Пащенківну опанував твій вплив... Васюк мій і той спостеріг се і помітив, що Пащенківна тепер, опріч тебе, нікого й знати не хоче. Кажуть: на твою просьбу вона подарувала хрестянам усі свої землї.

— Геть не всї, тільки три сотні десятин. Так кому-ж се шкодить?

— Ба, кому!... Кому саме — я не відаю, а комусь воно то шкодить!... Васюк каже, що доволї людий ремствують на тебе за Пащенківну.

Пригара замислив ся.

— От люди! от жите! — промовив він перегодом.

— Еге, а ти все на уряд!... Ні Артеме, моя правда: „со беззаконними беззаконен будеш". Не слухав ти мене! Памятаєш — давно — предлагав я радив тобі: покинь ти своє українство, та йди на службу! Не послухав ся! А чим би ти досі був! Досі ти-б віддавав людий під уряд, а тепер сам сидиш під доглядом.... Хиба не правда?

Притика засміяв ся гірким усміхом і мовив:

— Що ти заробив з свого українства?... Та тобі за него ніхто й на руку не сплюне! Крий Господи! Не мало-б у тебе що їсти, — жаден з отих твоїх „щирих" Українців і пообідати не дасть! Та правду сказати і яке там те твоє „українство"? „Дилетантизм" — більш нічого! Де твоя українська інтелігенція, свідома національної ідеї? Нема її. А без інтелігенції, — яка-ж нація?! Мало хиба і отут у нас в столиці Українців, та що з них? Ни[illegible] бавляють ся, грають ся в „ідею", а при[illegible] — вони обі учителі... Інтелігенція, що й мови рідної не знає! Славна інтелігенція! От коли-б на мене, коли-б моя воля, я-б тобі зараз довів, яка українська ота інтелігенція: я не боронив би нічого нічого українського! Видавайте, сказав би я, ґазети, вістники, книжки; споружуйте свої театри, концерти і, я не певен, чи знайшлись би серед „щирих" Українців і люди і кошти... Де скажи: отих „щирих" Українців — щира, позитивна українська робота? А ну, скажи? Еге! мо-

вчиш? То-то! Про мене що! Мені українство байдуже, а не люблю я двоїстоти!... Чим хоч будь, та тільки одним. А то „щирі Українці"... а що-ж ви робите? В чому ваше українство? Що ви зробили для українського народу? Аж нудно, Артеме, коли знаєш, що у людини в одній кишені марка або инший „чек" на лібералізм, без ужитку реального, а в другій „Положенє од усиленной охрані"... Годі Артеме, гурити і себе і людий. Годі й тобі на старости літ хлюпостати ся в отій українській ідеї! Ідея — річ добра; та де-ж її заступники? Нехай колись може! Може з самого народу вийде інтелігенція, що візьме на свої плечі українську ідею.... А ми..

Притика похитав головою.

— Моя ідея, сам ти знаєш, в департменті; але чую, що десь у мене, на самому денці моєї душі, сидить щось таке, що нагадує мені, що я Українець і тягне щось мене на Україну... Але згадаю собі, що там аж кишать потомки Забіл, Кочубеїв, Адамовичів, Филиповичів..., і стане мені нудно за Україну і соромно за „щирих" Українців... і за те, на що ти, Артеме, покладаєш надію...

— Се! — перебив його Пригара; — моя надія тільки на народ...

— Кажу-ж тобі: без інтелігенції нема нації; а сучасна українська інтелігенція сама розпинає Україну... бо сама вона занадто переняла ся рабством, лакейством... звістно як той сказав: „сьміте з постола"...

Давши Притиці волю висловити свої думки, Пригара хотів доводити йому, що він вельми помиляєсь; але Притика глянувши на годинник, мовив:

— Саме тепер йти до Петра Петровича: так вибирай Артеме, що хоч: бо отут дзвонимо мемо язиками, або я піду.

— Лїпше йди, — відповів Пригара, — бо вельми мене кортить знати, чим я прогрішив ся перед вашими „архангелами", а бесіду свою ми скінчимо і потім.

— Гаразд! У вечері я зайду сам до тебе. Але попильнуй, щоб ми були тільки в двох.

Вони попращали ся. Пригара пішов до Пащенківни а Притика на фонтанк до „зданія у Ціпнаго мота".

Притика не помилив ся. До Петра Петровича прийшов з мійської почти анонїмний донос, що до столиці приїхав з України „відомий соціялїст-українофіл" Пригара; закватирував у Пащенківни, де збираєть ся сила Українців і „Пригара ширить між ними соціялїстичні і сепаратистичні революційні ідеї".

— Але се все дурниця! — мовив Притика до Пригари: — жахати ся тобі нїчого. Я розповів Петру Петровичу хто ти, чого сюди властиво приїхав... додав дещо і з своїх спостережень і з того, що знаю де про кого з провідувачів і поклонників Пащенківни. Петро Петрович все се добре розжовав і сказав не займати тебе. Піти тільки в свій „участок" та скажи, що тобі через недуг, чи що не мож-

на виїхати; от і все —і живи собі тут хоч і до самої смерти!

— Не піду я в „участок", — відповів Пригара, а поїду... Я тепер т[illegible]лю, звідкиль воно смердить.....

Звістки про все отсе вельми вразили Тосю. Вона спершу заняла ся їхати до Петра Петровича прохати слідства, щоб вистежити автора доносу і т. д. Але потім згодила ся з Пригарою, що ліпше покинути всї заходи.

— Нїчого добродійного з того не вийде, — говорив Пригара, — тільки собак роздратуємо! А от як завтра поїду, то вони й вгамують ся.

— І торжествувати муть! — сказала Тося: — я бачу, що їм сього саме й треба, щоб вас тут не було. Але помилять ся! Не така я тепер стала. Тепер полуди на очах нема у мене. А все таки шкода... шкода... Та не на довго-ж! — скрикнула вона, тупнувши ногою.... — На першому тиждню посту я буду в Варварівцї.

Сумно минув останнїй вечір.

Раньше нїм звичайно Тося пішла спати... Довго одначе вона не заснула. Що вона робила, що думала, що не давало її заснути, про те відала тільки подушка її, зрошена сльозами...

Другого дня під вечір в другій клясї поспішного поїзду, що йшов на Москву, сидїв Пригара, а біля його Тося. В обох по твари ходила журба.

— Пишіть же, татоньку, — мовила Тося: — не забувайте про мене.

— Писати му, аби здоровле...

— Не сумуйте, то й здоровле буде...

— День то байдуже, — мовив Пригара; — роботу я собі знайду; а робота і праця не дадуть помічати самотности... Але ніч... тепер зима; ночі довгі!... От коли тяжко буде!... Знаєш, Тосю, як тяжко одинокому, коли прийде „нудьга в гості, та на ніч засяде?"

— Отоді мене, мій тату, зови на пораду... — відповіла Тося, зазираючи у вічи Пригари.

— Не прийдеш, доню!

— Прийду, тату! — і з сим словом вона стиснула йому руку.

А Пригара, поцілувавши її в чоло, мовив:

— Памятай же, доню, отсе слово!

— До віку не забуду його.

Подзвонили в трете. Тося вискочила на плятформу... Поїзд рушив!..

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I.

Смеркало.

Варварівський староста Прокіп Савура, поправши товар, напоївши його, позаносивши на ніч поживи, стояв собі в дворі, схилившись на ворота і дивив ся на улицю. На улици нікого не видно й не чутно.

— Бач, вся улиця грудою взяла ся! — думав собі Прокіп. — Значить би то вже на зиму заносилось; а воно-б ще й рано; завтра ще тільки святої Катерини, а мороз, дивись ти, який ушкварив! Наче на голодну кутю!... Рано!... Нехай би ще скотинка по степу походила; не щоб вона й пасла ся на голій землї, та все-б таки не нудила ся біля порожних ясел і то-б чий не нудила своїми ребрами... Он і в нашої „Машки" ребра аж світять с[illegible]аб була з неї корова, коли-б її подержав на доброму кормі!... Зовсїм охляла... Не дає Господь нам урожаю ні на хлїб, ні на трави... Та й те сказати: на чому йому родити?... Сокирою перекинеш усї наші землї!... Дурні були, не послухали Пригари! Добре радив... Говори-ж!.. Все сподївали ся слушного часу від царя... А воно!... Ой Боже, Боже! Сподїванка та за хмарою поплила і його вбито!... Царство йому небесне!... А ми очима міряємо панськи й степ!... Еге, та ще того й жди, що знов забіжать сїпаки грабувати та цїнувати... Наума не за горами, а за плечима... Платить треба. Говоруха не помилує... Та й хоч б його своє подарував!... Не оплатили ся... Де йому взяти: назбирали 500; а більше хоч ти тараном дави — не видавиш!... Вже-ж і я не поможу людям; сам знаю, що треба, — коли-ж ні з чого... Ох, лихо, лихо, а ще більше буде!... Час би й вечеряти вже! Та щось Параска не кличе; мабуть не впорала ся ще коло печи.

Прокіп подивив ся на бовдур.

— Так і є, — знов говорив він сам до себе: — дим ще йде; а їсти — пробіг хочеть ся. Та вже не що робити; треба ждати.

Савура побачив, що на тім боці улиці хтось іде попід тином.

— А се хто? Кого Бог несе? — голосно мовив Савура.

— Се я! — відповів чоловік і спинив ся.

— Чобітько?

— Еге-ж, — добрий вечір вам!

— Добрий вечір і тобі!... Де се бував?

— Та бігав же по людях, як ви казали...

— Гм, добре!... Що-ж?

— Гукав...

— Як же ти казав?

— А так, як ви мені казали...

— Щоб завтра, зараз по обіді?

— Еге-ж...

— Добре... Усі будуть?

— Повинно — усі; на всіх гукав....

—Добре...

Чобітько — сторож з громадської хати і хуторний розсильчик — йти хотів собі далі, але Савура спинив його, говорячи:

— Трівай трохи!... Так кажеш: усі будуть?

— Я на всіх гукав, щоб були; а про те може хто й не прийде...

— Хиба що?... До церкви богато людий збираєть ся? — спитав староста.

— Не чув, щоб хто з людий збирав ся, а от з бабів так і Катря Прищиха піде; і Маруся Вюниха казала, що йде...

— Нехай ідуть, на здорове їм; нехай молять ся...

Чобітко знов хотів іти; та Савура знов спинив його, кажучи:

— Гляди мені, щоб у хаті в тебе не було, наче в тій вовковні! Ти сьогодня топив?

— Вранці трохи прокинув...

— Тепло?

— Одубіти не можна...

— Чом же до ладу не протопиш?

— Чим там його топити? Отим оберемком віднів, що даєте на тиждень...

— Мало, чи що тобі?... Кабана можна осмалити, а тобі мало... І де ти діваєш те топливо?

— Де-ж я його діваю?... Вже-ж не їм!...

— Їсти не їш, а за горівку до Лейби може й віднесеш...

— Нехай того на марах понесуть, хто носить громадське добро!... На що мені та горівка; не видав я її!

Чобітька очевидно вразили старостині слова. Помовчавши з хвилину він мовив:

— Наче справді Прокопе Трохимовичу, ви й не знаєте, що я до Лейби не ходжу?... А заманеть ся на чарку коли-не-коли, я до двора: Говоруха — спасибіг йому, пан добрий і почастує!...

Савура на те тільки й промовив, що:

— Гм!...

— Добра ніч вам! — мовив Чобітько, здіймаючи шапку.

— А цить лишень!... Слухай!... Чуєш?... —

питав староста.

— Чую; дзвонить щось!...

Обидва насторчили уши.

— Якого се біса серед ночи чорт несе? — промовив Савура.

— Може станового...

— Ледві чи він; не його дзвоник; у него голоснійший... Ні, не він... А слухай, слухай: куди верне?

— Сюди...

— Сюди... Значить — хтось инший... Становий побіг би до Говорухи, або до збірні, а сей чуєш, н[illegible]...

— Так [illegible]

— Хтось [illegible] Муїр...

— Нехай, побачимо.

Савура і Чобітько стали до. идати, щоб побачити, хто їде.

— Прокопе, де ти? — гукнула в кватирку Савуриха.

— Я тут, осьде... А що? — відповів Савура.

— Іди вечеряти, затірка на столі...

— Нехай трошки постоїть, я зараз; я не забару ся... Ось тільки нехай пробіжить оте з дзвінком; подивлю ся, що воно таке...

— Так швидше-ж! — промовила Савуриха і засунула кватирку.

Дзвінок все зближав ся. Нарешті проти Савуриних воріт припинив ся добрий шарабан парокінь.

— Добрий вечер вам! — озвав ся панок, що сидів на шарабані.

— І вам, пане, — відповів Савура.

То був Ведмедик. Коли до него прийшов квіток та довіренність Пащенківни і Пригарин лист, він не гаючись поїхав в Варварівку. Тепер прийшовши в хату, він розповів Савурі всю справу і казав завтра скликати громаду, щоби вибрала собі заступника і припоручила йому зробити купчий акт на землю.

Савура слухав і ушам своїм не няв віри.

— Та де-ж наш кутівський пан? — спитав ся Савура.

— В Петербурзї, — відповів Ведмедик.

— Коли-ж він вернеть ся?

— Не пише.

— Так він се, чи хто инший заплатив за нас гроші? — питав ся Савура.

— Не скажу, — відповів Ведмедик.

— Добре... Громада буде; я отсе саме на завтра і казав скликати людий; думав радити ся, що нам діяти?... Наума от-от, а у нас гроший Біг ма! Ледві-ледві на пять сот збили ся; а останні?... Аж ось вас Бог приніс!... Спаси вас, Господи; а вже отому кутівському панови пішли, чого він сам хоче!...

Савура став перед образом і побожно тричи перехрестив ся.

Потім зачав розпитувати Ведмедика, як се стало ся так, що Пащенківна згодила ся продати їм землю, коли Говоруха руками й ногами проти.

— Він притьмом зарубив собі: або нічого не продовати, або продати усю Варварівку ра-

зом Німцям. Хто-ж отсе їх приневолив зглянути ся на нас? Розкажіть, як воно стало ся?

Ведмедик розказав, що знав; але-ж небогато він відав і не відав саме того, що кортіло Савурі. Пригара не написав про се до него. Нарешті Ведмедик ще раз сказав, щоб завтра була громада в зборі і вибрала відпоручника; а він візьме з собою того відпоручника до міста і зробить там купчу. Ведмедик поїхав ночувати до Говорухи; а Чобітько пішов до своєї збірні, але по дорозі, йдучи попри хату Кирила Наумчука, одного на цілий хутір письменного чоловіка, що був в хуторі за громадського писаря, зайшов до него. Вельми кортіло Чобітькови поділити ся з ним новиною, що почув від Ведмедика. Наумчук був вислужений салдат. Чобітько переказав йому новину, додавши дещо подробиць з власної голови. Наумчук задумав ся.

— І як воно так зробило ся? — питав ся Чобітько. — Староста каже: се вона не по своїй волї і я так думаю, що не по своїй; а ви як пане писарю?

Писар глибокодушно повів навкруги очима; немов він по стінах шукав відповіди на Чобітькове питанє.

— Гм! — мовив він: — коли-б ви були по світах так як я, то-б ви й розуміли діло; а то ви... — і писар зневажно махнув рукою.

— Ми, звістно, ми... — мовив сторож: — дозвольте Кирило Павловичу, присїсти, спочити:— на день набігав ся, а ноги у мене не собачі;

хочуть спочинку... Цілий хутір оббігав; а хутір наш не на одні гони. Чобітько сів на лаві проти печи.

Наумчук гладив свою густу темно-русяву бороду і щось думав, ходячи по хаті. Чобітько знов говорив:

— Тут воно без чогось не обійшлось... І гроші заплачено і землю беріть... Напишемо, каже, в одній бумазї, що гроші за землю заплатили; а в другій знов, що не платили... Не тямлю...

— Еге! А про мене так тут і тямити нічого...

— Про вас!... Чому не воно!... Про вас!... Коли-б же у всїх голови були такі, як у вас, поздоров Боже вас! Ваша голова до верху розумом напхана, а наші що? Порожний горщик, та ще в иншого й щербатий!...

Наумчук всміхнув ся широким ротом. Йому вельми подобала ся Чобітькова веселість.

— Темнота, ви, Опанасе... — говорив він. — Подумай: хто кого може приневолити?...

— Звістно, хто!!...

— От то воно і є... Оден він, більш нїхто... Як я був в ґвардії, так зараз і бачу, де тут саме вузлик; а ти його й не бачиш...

— Куди менї!...

— Ну-да!... — писар почав обома руками гладити бороду. — Його слово — сила; закон значить... Він каже — а ти роби; хоч-нехоч, а перескоч... Приміром скаже менї: „Рубай голову Чобітькови!" — повинен рубати, а Чобі-

тько повинен слухати... Розумієш?

— Як не розуміти!... Коли я вас не послухаю, так ви, значить, мене й проженете...

— А вже-ж!...

Писар трохи помовчав. Потім і каже:

—От тепер ти і розкинь головою, чия тут воля?

— Його свята воля... Сказано: без його волї і волосина з голови не впаде...

— Так... Одначе ти не все второпав?

— Може й не все! Де менї! та й засидів ся-ж я! Час би давно... Бувайте здорові!...

Чобітько одначе не пішов ще до господи, а повернув до двору. „Може там ще що почую..." — думав він. Його більш за все кортїло знати, як се так: „в одній бумазї стояти ме: усї гроші заплатили; а в другій — платити гроші ратами?" Щось та не так! Тут би треба добре розжувати... Кутівський пан — добра душа; але-ж його нема, а веде справу Ведмедик; і Ведмедик людина, буцїм би й добряча, та хто його знає!... Брехунець він; через те й правди від него не сподїй ся... Така вже в них служба, щоб брехати.

Говоруха був вельми здивований з того, що почув від Ведмедика. Але нї одним словом не подавав того й знаку: тільки за вечерою так якось до слова мовив, що Пащенківна не розуміє своїх інтересів.

— А про те, — додав він, — з трьох сотень десятин вона не збіднїє... Звісно, лучше булоб одним заходом з Нїмцями на всю Варварівку!...

Та що-ж — її воля... А Німці й так куплять...

Зараз по вечері Ведмедик пішов спати, а Говоруха казав зараз покликати до него Наумчука і довго ще зводив з ним рахунки про те, які є дрібні довги і відбутки за хуторянами, що вони поодиноко не справили.

II.

Як за одну ніч виростають отруйливі грибки гадючки, так за одну ніч в головах Варварівців зросла чудна казка, що Пащенківну приневолив цар дати Варварівцям землю. Пригара, бачте, доступив до самого царя і розказав йому, як бідують Варварівці через те, що землї в них мало, а мало її через те, що не дали Варварівцям повного наділу. Не дали-ж через те, що тоді, як давали хрестянам землї, „так Варварівців хтось обдурив"... Цар почувши те від Пригари, зглянув ся на Варварівців, покликав зараз Пащенківну і каже до неї: Так а так!.. Давай Варварівцям повні наділи землею... Змагати ся тут нікуди. Та, як почула, так у неї душа похолола... „Добре, — каже: — нехай беруть! Але-ж премудрий царю! Ти, каже, по правді по щирій живеш: береш у мене, бери і в других; нехай і всї пани дають: щоб не я одна плакала ся; нехай вже кождій свашці по ковбасці".. Цар глянув на неї, тупнув ногою і каже: „Цить! Не твоє діло!... Яка довгоязика! Я й без тебе знаю, що треба... Йди собі і роби, як я кажу". Вона й пішла. А цар тоді і схаменув

ся. Думає собі: „Справді так не до речі буде... Піде поголоска, що Вавварівцям дали новий наділ, тоді і з усіх усюд полізуть мужики, скажуть: І нам подавай нові наділи... А де тієї землї взяти, опріч панів? Нігде... Або в панів бери, або що хоч роби; хоч на голос кричи... Пани дурно не дадуть, скажуть: купи... А купила на всіх не вистарчиш!... Погано!... Як не погано... Пани озвіірять ся, як дочують ся; т лер вони за мене, а тоді станутъ проти мене... Та й мене, коли-б не так, як батька... „Специялїсти" зараз знайдуть ся; тільки кивни".. От хтось і порадив цареви, щоб списати бабі бумаги, що наче то не наділ, а купно; що Пащенківна-б то продала землю Варварівцям і всї гроші дістала... Так цар звелїв; але брехунцї приміркували по свойому, щоб у другій бумазї списати, що Пащенківна гроший з Варварвців ще не брала; і повинні їй платити ратами... От про се остатне нї цар, нї Пригара не знають; до них і в голову така думка не прийшла... Тим то Пащенківна прислала нікого більш, як брехунця Ведмедика. А коли-б вона діяла так, як цар їй наказав, то вона-б припоручила сю справу Пригарі.

Отся чудна казка, немов громовиною, облетїла усю Варварівку. Коли Ведмедик прийшов на збори, не тільки хата була повна людий, а і в сїнях трудно було протовпити ся. Громадяни повитали Ведмедика приязно. Почувши від него, що Пащенківна поквітувала їм недоплат їх і квіток доручила Пригарі, а Пригара переслав до него, громада подякувала. Хтось з гро-

мадян спитав ся:

— Аде-ж той квіток?

— Ось він є у мене, — відповів Ведмедик і подав його старості. Савура розгорнув, подивив ся на него, знов згорнув і заховав за пазуху.

— Треба прочитати перед громадою, — озвав ся хтось.

— Треба прочитати перед громадою — озвав ся хтось.

— А вже-ж треба! — каже другий голос: — треба, щоб усі чули, а він його за пазуху гиче... Може то й не квіток? Може там що инше написано...

— Читайте! Де Научук? Де писар?

— Читай, Кирило! Де ти?

Наумчук перечитав і показав, що на квітку і печатка є.

— Царська печатка?

— Яка там царська? Хиба се царське діло? — мовив Наумчук: — Се діло наше. Ми брали, вона поквітувала, от і все! З чим тут до царя!

Громадяни ще раз щиро подякували.

Тоді Ведмедик зняв річ про землю і казав вибрати кого, щоб їхав з ним до міста зробити купчу.

Громада мовчала.

— Чого-ж мовчите? Кажіть, кого? — питав ся Савура. — Може Микиту Лисака, та ще до нею Кирило нехай?

Громада мовчала. Перегодом озвав ся хтось:

— Де-ж у нас гроші за ту землю? Кажуть

купчу робити... Значить ми купим... У людий воно так: хто купує, то гроші платить, а ми не платили....

— Може хто за нас заплатив?

— Може, та хто? Хиба той з під купини?

— Придержи свого язика! — гримнув Савура.

— Та чим ми й заплатимо стільки гроший?

— Се-ж ціла ковбаня... Три сотні десятин... Скільки се гроший?

— Кирило! Кажи, скільки?

Замість Наумчука відповів Ведмедик:

— Вісімнайцять тисяч!

— І ги! Мати Божа! — гукнула вся громада: — та такої сили ми й не вимовимо!

Ведмедик розповів, що гроший тілько зараз не треба; а сплачувати муть вони ратами —десять років. В купчій запишуть, бо так треба, що всї гроші заплачені...

— Хто-ж їх заплатив, коли ми не платили? — питав ся знов Клим Патьоха.

Ведмедик розповів, як се робить ся. Громада замовчала. Знов Савура ознав ся:

— Чого-ж мовчите? Кажіть, кого?

— Та нехай же так і буде: Лисак та Наумчук, — промовив старий Белебень.

— Трівай, діду! Не хапайсь з Лисаком, поспіємо ще, — мовив Клим.

— А кого-ж по твойому? — питав ся Савура.

— По мойому?... По мойому — так нікого! От, кого...

— Як нікого?

— Так, нікого не треба! Підождемо...

— Чого?

— Я вже знаю чого...

— Отакої! Кажи, щоб всї ми знали! — мовив Лисак.

— Що тут казати! Самі знаєте, як се воно так. Купили — гроший не платили; а там знов: купили і заплатили — і вдруге плати ратами... Чудно! — говорив Мирон Трашко.

— Справдї чудно! — озвалось кілька голосів.

Ведмедик знов взяв ся товмачити справу.

— Се ви так, кажете, пане! — мовив Наумчук; — о от, як скаже нам кутівський пан; а його ми й не чули... Де він у Бога?

— Хиба ти, Кирило, оглух; не чуєш, що він в Петербурзї! — відповів Белебень.

— Хто його знає, де він? — озвав ся Мирон: одні кажуть в Петербурзї, а другі, що пішов ся жінку доганяти... Треба підождати...

— Ой, глядіть, люди, добрі! — научав Лисак, — щоб те жданє з нашадком нам не випало. Ти, Мироне, ще без штанів тодї бігав, як ми так само стояли не брати повних наділів; підождати царського слушного часу, та от і дождали ся, що й стріхи пообідали. Ждати!.. А чого ждати?... Самі не знаємо...

— Знаємо, чого ждати! Приїде Пригара, почуємо, яке там було царське слово: чи се надїли, чи купівля... От що...

— Ге! А як вона візьме, та й згедзгаєть

ся? — радив Белебень.

— Не можна їй згедзгати ся.. Велено їй, що вона вдіє!... Наше не втече... Повременити треба... Пригара радив нам банк, чи так, діду Ігнате?

— Та се правда... Пригара казав: банк поможе...

Тут громада ще більше стала гомоніти з ростіч: даремно і Ведмедик і Лисак і Савура доводили, що люди дурницю плетуть. Їх не слухали; стояли на тому, що треба повременити і що „тепер вже не втече".

Ведмедик дивував ся; але не тямив, з якої причини громада противить ся і не хоче вибрати відпоручника, щоб зробити купчу?

Нарешті инші стали годити ся, щоб зробити купчу, а контракту про оплат ратами: „Не треба робити".

Тим часом прийшов Говоруха і він дивував ся.

— Земля від нас не втече, — гомонів більш за всіх низенький рудий чоловік Мирон Трашко. — Се я запевне знаю, що не втече! Чого нам спішити ся? На озиму землю ми побрали, поорали, засіяли і половину гроший за неї заплатили... Як же тепер з нею буде?... Хто нам за те гроші верне?...

— Які гроші? — спитали в оден голос Лисак, Савура, Дзюба і Белебень. — Чи ти, Мироне, не здурів отсе справді?!... Що ти верзеш? Які гроші?

— Не „які"; а ті, що ми заплатили!... Зем-

ля значить наша і була; тільки що її нам не давали... Тепер значить велено нам вернути нашу землю... Ну, верніть і гроші, та ще з процентом?... От воно як...

— А вже-ж так! Мирон правду каже... — озвало ся кілька голосів.

— Дурницю ти верзеш, Мироне! — суворо промовив староста: — людий баламутиш...

— Я правду кажу. Коли-б земля не наша, то-б її не велено нам вертати! Пащенківна не згодила ся-б так з доброго дива за спасиб... віддати таку силу землї... Чому вона досу не зробила? Еге, та ще шкури з нас дер... ; а тепер — бач!.. Ні, так не можна!... Велено землю вернути і вертай, а вона, бач, лукава душа, контракт вигадала, рати...

— Не вона вигадала, а брехунцї... — відповіли голоси Трашкови.

— Контракту не робити, кажу я і за аренду не платити, — радив Трашко.

— Як то т...? Не платили за аренду? Се ще що? — озвав ся Говоруха.

— Не плати, та й годї!

— Не платити, не платити...

— Люди добрі, ви бунтуєте? Біда буде! — озвав ся знов Говоруха, побачивши, що казка про царський приказ перейшла вже за ті межі на яких, по думцї Говорухи, повинна була спинити ся.

Громада більш та більш переймала ... гацією, що „земля наша" і що цар зве... вернути Варварівцям землю, а Пащенків... може

їх обдурити і прислала брехуща, щоб спутав їх контрактом.

— Коли-б се неправда була, то-б вона припоручила діло Пригарі... — гомоніла громада.

Ведмедик бачив, що тут вже нічого йому не вдіяти. На лихо він вельми мало знав Варварівців; вони його ще менше знали. Воно очевидно було, що хтось то кинув іскру баламутства; та не вгадати, хто і яку саме іскру. Бачив Ведмедик, що нічого далї усовіщувати громаду, а треба якихсь таких заходів ужити, щоб хоч не розгоріла ся та дурна іскра, та не накоїла великої пожежі. Він вхопив ся за те, що громада встоює, щоб підождати, заким приїде Пригара... З тим він і поїхав... І Говорусї здавало ся, що громада, „поганим духом почала дихати".

Говоруха покрутив носом. Казав Наумчукови, щоб вечером прийшов до него „кінчити рахунки" і поїхав до двора. А громада довго ще не розходила ся. Довго гомоніли люди; довго сварили ся: одні раділи, що Пригара заступав ся за них, доступив ся до самого царя, розказував йому все по правдї і „втер Пащенківнї носа".

— Похоже воно на те, що тепер і не однїй Пащенківнї утруть носа! — просторікував Мирон.

— А кому-ж ще?

— Гм, кому! — промовив він, насовуючи на чоло шапку. — Хиба мало таких, як вона! Ними хоч греблю гати! — і пішов з хати.

Старійші люди не приставали [illegible] такі речі; журливо хитали вони головами [illegible] міркували: „Яка отсе чортяка збаламутила [illegible]ий? Добре, коли воно справді так, як Т[illegible]ко плеще, а як ні? Тоді що? Пащенківна р[illegible]ївається ся і пропаде вся справа! Лихо, мор[illegible]та й годі! [illegible] сюди горяче і туди воляче"...

Вже приємерком розійшла ся громада, перейнявшись тою думкою, що „якось воно буде!" Земля не втече; цінувати і грабувати вже не будуть за недоплат в економію. Пащенківна те, спасибіг Пригарі, поквітувала... Значить: можна з землею повременити... Тепер зима; все одно: ні орати, ні сіяти до весни не можна... До весни земля нігде не дінеть ся... А там — якось воно буде...

III.

Журливі думки обгорнули Пригару, коли він, сидячи в вагоні, почув серед проїзших свою самітність. „Не радощі ждуть мене в хуторі, — думав він; — потягнеть ся житє сумне, тяжке; скорботне житє самотою!... Робота!... Ба, робота займе руки, голову; а яку роботу дасн серцю, душі, — таку роботу, щоб розігнала тугу самітности? Добре було в столиці: там стільки нового, не виданого; воно займало [illegible] не давало йому думати про свою самітність. Тут Тося розважила його; вона розганяла його тугу, а що буде в хуторі?

Хутір... не тільки хутір, а душа й серце

його опустіли... Перед очима у Пригари знов встало усе минуле його житє. Перед ним стояла його Ольга; та Ольга, що кохав він більш за все на світі і що більш за всіх на світі скривдила його, зневажила, зрадила... Гайченко... Гайченко спустив велику завісу, що розєднала їх душі... Пригарі знов стало гірко прегірко на серці... Він аж очи заплющив і став силувати ся підняти в думках ту завісу... Він її підняв... Що-ж? Перед ним стояла Тосина душа і йому здало ся, що вона прожогом лине до його душі... От вона прилетіла... От обидві їх душі зєднали ся, злили ся так, як огонь зливаєть ся з тихим полумям!...

Пригара закрив очи рукою і зітхнув. Його почав брати гіркий жаль, що він поїхав з столиці, що не послухав Тосі і не лишив ся в неї „хоч через Різдво".

„Що я робити му там в хуторі зимою?... Там і без мене усе буде гаразд... Дурень я... А Тося!... Там її знов зібють з стежки!... Стрілківна, Семиділка знов обплуждають її павутинем дрібного житя еґоїстичного..."

Так думав Пригара до самого хутора і не хотів признати ся, властиво не хотів сам себе спитати: чи нема ще иншої якої причини, що тягне його до Пащенківни?...

В хуторі у Пригари дійсно все було гаразд. Але-ж в день приїзду Пригару звентежила вістка про Варварівців, коли приказчик його Арсен Дратва розповів йому про те, як Варварварівці не схотіли робити купчої і контра-

кту.

Арсен Дратва був парубок літ 25, сирота з сусідного села Чугаївки. Пригара взяв його і другого сироту безбатьченка Трохима Шляху ще підлітками. Що сам, а що помогли йому жінка і доня, навчив їх читати, писати; давав їм читати чи мало книжок; ще більш того зимою, довгими вечерами сам читав з ними книжки і балакав. І от за кілька літ доброї праці його коло освіти і розвитку Арсена і Трохима, він зробив їх людьми стільки тямущими, що вони стали не тільки помічниками його в хазяйстві, але й добрими бесідниками. Арсен і Трохим стали свідомими Українцями; вони думали Пригариними думками в справах громадських; вони жили його бажанем в справах народно-національних; вони тужили про народню темноту і вбожество; вони тямили, де і що болить в народа і чим можна, коли не зовсім, вигоїти недугу маси, так хоч швидше вгамувати болячку.

І от тепер, коли Арсен висловив Пригарі свої думки про змаганя Варварівців, Пригара зовсім повірив йому, що причинив ся тут ніхто инший, як Говоруха. Потайно поза плечима, через Трашка та через Наумченка пустив він між людьми баламутну колотнечу.

— Та не зважив, бачте, Говоруха добре, — говорив Арсен, — що вийде з тої колотнечі: він гадав, що доки збаламучені селяни будуть воловодити ся, він тим часом настренчить проти них Пащенківну, намовить її продати землю

Німцям; заробить за те собі в Німців пятьнайцять тисяч, та тоді й бувай здоров... Він, бачите, вже приготовив собі земельку десь там біля Дону; там, кажуть, добра залежа камінного вугля... От, куди він квапить ся... А тим часом з Варварівки, покотила ся й по инших людях чутка, що цар приказав панам, щоби давали з доброї волї селянам нові наділи; а коли не дадуть, так буде нова різка землї. От вже вчора цїлий день бігав тут земський начальник, та розпитував ся: хто пустив отсю баламутню поговірку?

Пригара слухав і чухав ся за ухом.

— Погано, Арсене!... З сего може вийти якась колотнеча! Приклич завтра до мене Савуру, та ще декого з Варварівців...

Арсен трохи скривив ся, і подумавши сказав:

— На мою думку не треба-б їх сюди кликати... Знаєте: не вгадати, на чому спинить ся отся колотнеча!... Вона може розрости ся, а Говоруха тямить, що ви не сприяєте його заходам продати Варварівку Німцям... От, коли-б він не пустив ще иншої чутки: що ви, приїхавши, кликали до себе Варварівців, тай побаламутили їх, розказавши, що ви справдї були в царя і благали його за селян.

Пригара замислив ся.

На такі здобутки з своїх заходів про хуторіян, він ніколи не [illegible] на Варварівців; він знав, що серед страшенно темного і зубожілого люду дуже легко прий-

мається всяка нісенітниця, аби вона хоч на макове зернятко блиснула хоч на єдину хвилиночку чимсь похожим на промінь полекшаня тяжкого житя. Не дивувало Пригару тепер і те недовіре, що показали Варварівці до Ведмедика, раз під впливом казки, а вдруге те, що Ведмедик, яко адвокат, вже і через те „брехунець", а брехунцям не можна вірити: „бо вони з панами одним духом дишуть". Пригара зрозумів, що й він зробив невеличку помилку: ліпше-б було, коли-б довіренність на продаж землї Пащенківна післала Говорусї або Дратві... Але-ж головну причину сеї зовсїм несподїваної причти, Пригара бачив нї в чому більш, як в тій роботї, що за остатні десять років справляла реакція усїма заходами, щоб розєднати народ з інтелїґенцією. Народ нїколи не вірив нї „панам", уважаючи за „пана" кождого, хто не в свитцї, нї начальству. Начальства він бояв ся, „панів" — стеріг ся. По скасованю кріпацтва та безодня, що лежала між народом і інтелїґенцією, почала була потрохи меншати: засипали її потроха земська автономія, нові суди; більше ті мирові судії, що вживали з народом народньої мови; а більше за все сприяла поменшаню безоднї недовіря книжка, писана народною мовою і уживане хоч невеличкою частию інтелїґентних людий народної мови. Все те реакція або знївечила або перекрутила. Ще з кінця 70-их років українська книжка стала зникати, замість доброї книжки української, опанувало „дозволене цензурою" сміте;

шкільні учителї, залякані своїм начальством, стали жахати ся української книжки часом більше, ніж того вимагало начальство. Вони стали цурати ся народньої мови, навіть в розмові, не в школї, Знайшла ся між ними велика сила таких страхопудів, що взяли ся мордувати по школах дітий, щоби „не чутно було у них хахлацького акценту". Народови не можна було через те переняти ся довірєм до такого шкільного учителя... А потім нова реформа вигнала із судів і з земства і мужика гласного і мужика присяжного засїдателя. Нарештї — мирових судіїв скасовано; народив ся земський начальник, отсей властивий сїяч ростічі і недовіря між інтелїґенцією і народом... Він, вкупі з попом, з страхополохливим шкільним учителем, вкупі з тою „інтелїґенцією", що цураєть ся рідної народної мови, вони гуртом, непомітно помагаючи оден другому, збили мужика з стежки і загнали його в такі нетри непроглядної темноти, що він цїлком не тямить, кому вірити; не повірить нікому, хто не в свитї, та більше того, що й сам не йме віри.

Згадуючи отсе все, Пригара не дивував ся, а тілько тужив над пригодою в Варварівцїв з Ведмедиком. „Мене, — думав він, — от який вже довгий час знають Варварівцї; знають, що я зроду-віку нічого лихого не заподіяв нікому з них; а про те і на мене часом озирають ся! Дивувати ся тут нема чого... Однак треба вельми обережно...

Порадившись ще з Артемом, він став на

тим, щоб не кликати до себе Варварівців і самому до них не їздити, а побачити ся перше всего з земським начальником; розпитати ся в него, навіть порадити ся з ним і ужити всїх заходів, щоби знївечити дурну чутку, пущену про те, що цар звелїв Пащенківні надїлити Варварівцям землю. Нарештї, всїма силами пильнувати, щоби Варварівцї образумили ся; кинули дурну думку і вибрали відпоручників зробити купчу і контракт. Пригара знав, що Пащенківна згодилась би не робити контракту, бо все одно — землю подарувала вона; але тепер сего не можна; контракт хоч для форми, а неминуче треба; бо инакше і Варварівцї і инші селяни цїлком будуть певні, що дїйсно цар приказав панам давати селянам нові землї, „нїби то продавати і задля такої „омани робити не уставні грамоти, як було за першого надїлу, а купчі..."

Під впливом отаких звісток про Варварівців, під впливом думок пережитих в дорозї, в Пригари знов прокинув ся скептицизм; знов заговорила непевність про вдачу в його заходах; знов почала його гризти стара думка, „що йому так вже на роду написано: не знати нї в чому вдачі до самого краю; завжди тобі на дорозї зустрінеть ся якась пригода, що не дасть так, як ти задумав, так, як треба довести дїло до кінця... Просто фатум якесь висить над моїми вчинками", — думав Пригара. А тим часом лагодив ся їхати до земського начальника; бо гаятись було нїколи. Земський розповів

йому майже те саме, що й Арсен і додав, що хоч як він не пильнував, а доси йому не вдало ся дійти: хто першим пустив гутірку, хто збаламутив людий?

— Та в сьому разї, — мовив він, — я маю надію, що менї допоможе Говоруха; він то по витцї добереть ся до голки.

Пригара на те нїчого не відповів, тільки подумав собі: чи не вийде з сеї запомоги щось похоже на те, як лисиця стерегла, щоб нїхто не крав курий. А коли земський почав ганьбити варварівських мужиків, Пригара почав:

— Не такі вони лиходії, як ви кажете; все тихо робить темнота, а через те в них недовіре. Нікому вони не вірять.

— Як нікому? На вашу думку, так і менї вони не повірять?

— Вони вас боять ся...

Земський зрадів і мовив:

— Ото добре, що боять ся! Так і треба, щоби мужик і духу начальника бояв ся!... Де страх, там і Бог!... Я завтра поїду знов до Варварівки і прикажу, щоби вони при менї вибрали повірених і післали зробити купчу і контракт. Вони дурні; так не можна ж їм потурати. Яко земський начальник я повинен дбати про їх користь.

Пригара злякав ся висловленої земським думки приневолити Варварівців і він бояв ся, що приневолюване попсує і справу і добрі стосунки його з хуторянами; кине на него тїнь; Варварівцї можуть зневірити ся до него, а се

буде саме те, чого треба Говорусї. Але не висловлюючи перед земським своїх думок, він став радити ся з ним; чи не лїпше буде, щоб перше він, Пригара, покликав до себе декого з Варварівців, перебалакав з ними, а там через день, чи що — сам поїде до них в хутір і коли вже не встигне намовити їх, так просто або покинути справу зовсїм або спинити ся з нею до слушного часу.

— Добре, — відповів земський; — але нового не можна дїла володовити; бо гутірка пішла вже по околици... Треба швидше, треба безпремінно, щоби Варварівцї підписали контракт.

— А я гадаю, — мовив Пригара, — коли не підпишуть з доброї волї, розуміючи свою користь, так лїпше не неволити їх. Я тим часом зайду з другого боку: чи не лїпше їх привернути до позички з банку...

Земський подумав: в голові його була одна думка: ужити всїх заходів, щоб швидше „вибити з дурної голови мужика дурні думки", що цар приказав Пащенківнї подарувати землю селянам. Коли-б, думав він, дїло йшло про саму тілько Варварівку, так би байдуже; ще-б і добре було, що селяни такої думки, а то-ж — покотить ся гутірка скрізь!...

І в голові земського зросла цїла соціялїтична ворохобня; селяни по цїлій Росії іменем царя приневолюють панів віддавати їм землї! Піде нова Пугачівщина!...

В земського волосє на голові дубом стало.

Умовили ся ждати десять день, а тоді побачимо...

— Треба доложити усіх сил, щоби швидше вийсти осю кашу, що ви наварили, — додав він прощаючись з Пригарою.

— Я? — спитав ся Пригара голосом і здивованим і стревоженим.

— Більш ніхто! Через вас Варварівці стали неслухняні!... Управителя нехтують!... Хто, як не ви, підводили їх, не давши поцінувати то в осени?... Го? Ну, от вам і є!... Тепер самі бачите: мужик ще не доріс до того, щоби тямити добродійні вчинки! Та коли хочете... Чіяково було дворянину заступати ся за мужика проти свого-ж таки брата дворянина...

Пригара став говорити, що заступництво його викликала сама тільки гуманність...

— Ба, наче я сього сам не розумію! — перебив його земський: — алеж инші люди не так подивили ся на ваше заступництво... Побачили тут антідворянську, навіть соціялістичну тенденцію... Коли б знаєте, не я... А то так і ґубернатор мені написав, що в основі вашого заступництва, опріч гуманности, жадної тенденції не було...

Огидливість, якої налила в душу до Пригари отся розповідка земського, зробила його неспроможним дальше розмовляти; він бояв ся за себе, часом не стане здержливости... Він скорше попращав ся і рушив до дому.

IV.

Сумні думки обгорнули і охмарили Пригару.

„От і роби і працюй! — думав він: — ти побиваєш ся, як лучше, а виходить!... Сказано так тобі на роду написано?... Мабуть, чи не покинути мені отсю справу?... Тепер мені ясно, наче в день, який купець рве ту греблю, що взяв ся я насипати... Ясно, та що з того! Він тебе рве, а ти його не вгнеш. Арсен правду каже, що доки Говоруха буде в Варварівці, доти Варварівцям добра не знати... Хиба написати до Тосї?... Вона послухає, прожене його; але-ж він відлива людина, листом прилипне до мене і гризти буде всякими доносами, і... загризе... хиба в нас довго?... Ми „в положеніи усиленной охраны...", — скаже губернатор, щоб я зиїхав „с пределов вверенной ему губерніи" і світ...— нічого не вдієш... А тут ще й отся, як каже земський, „каша", і я-б то її заварив... Як з неї вискочити? Прямо не тямлю... Покинути... У Пригари аж комахи забігали під сорочкою з її думки.

„Як же можна! — говорив він перегодом сам собі на думці: — викликав „духа" та й злякав ся! Утікати, ховати ся тоді саме, коли виступили воювати тебе ті темні сили, що гноблять народ!... Ні, се недостойно чесного чоловіка!..."

„А ти-ж хиба не кляв ся, не присягав ся служити за народови, спокутувати свої гріхи, душу свою положити за народ? — шептав

хтось незримий Пригарі в ухо. Чого-ж тепер вагаєш ся?! Боротьби злякав ся? Хиба без боротьби зникне дух тьми і неволї?... Борись до краю; борись, доки сили є!..."

А в друге ухо хтось другий незримий нагадував йому доноси, „положеніе об усиленной охранї", тюрму, заслане...

„Овва!.. Не страшно — аби було за що!... Хиба неоднаково, чи тут полягти, чи де в Сибірі: чи на рік раньше, чи пізнїйше; все одно!... Мого віку на одні гони!..."

„Брехня! — говорив хтось третий. — Для тебе, нехай і все одно; але для дїла не одно!... Живучи в рідному краю нехай за остатний свій вік ти зробиш що для загального дїла хоч на одну краплю, так на що-ж кидати і ту краплю? З крапель складеть ся маса води і в хмарах і в океанї.. Годї кольонїзувати Українцями чужину!... Українцї для України. Кождий Українець повинен пильнувати про те, щоби жити на Українї і працювати задля України... Хиба не сором, хиба не гріх, хиба не злочин дїють тї Українцї, що кидають рідний край і йдуть в чужину служити?... Сором, великий сором всїм отим свідомим і несвідомим зрадникам, що порозлазили ся з України на всякі посади в Петербурзї, в Москві, в Варшаві, В Ризї, в Тифлїсї, в Ташкентї... Не вже їм не було-б роботи і заробітку на рідній землї?... Гидко!..."

Пригара підбадьорувавсь. Надія на велику силу світу, правди, поступу; на силу вихованя морального „хоч не тепер, так в четвер", розігнала його хмарні думки. Ще більше почув він

себе жвавим і бадьорим, коли, вернувшись на хутір, застав кілька чоловіків з Варварівців.

Варварівці, скоро прочули, що Пригара вернув ся з подорожі, зараз вирядили до него людий подякувати ся його опіку над ними.

— Іте, дякуєте! — мовив Пригара до них. — Спасибі вам! Добре полякували! Колотнечу розвели на цій околицю... Чи не подуріли ви?

— Говоріть же, пане: прямо — подуріли...

— І який вас ґедз укусив?

Хуторяни мовчали.

— Кажіть, що спричинило ся, що ви цураєтесь землї? Гольцем голі, босі, злиденні тому, що землї мало; дають вам землю, а ви цураєтесь її, наче чорт ладану. Чисто подуріли!... — дорікав Пригара.

— Ми землї не цураємось; а так воно вийшло...

— Як?

— Так, що нам виходить, не треба платити за землю...

— Чому?

Хутряни по правдї щиро признали ся.

— Хто-ж се вас напутив так?

Варварівці мовчали.

Перегодом озвав ся Мартин Орлюк:

— Ніхто нас ненаучував; так самі ми...

Пригара пильно глянув йому в вічи і сказав:

— І тобі, Мартине, не сором брехати?

Мартин почервонів і мовчки дивив ся на підлогу.

— Гай, гай! — мовив Пригара, докірливо хитаючи головою.

Усім хуторянам стало ніяково.

— Справді, Мартине, — озвав ся Микита Лисак: — не гаразд робиш!... Пан, поздоров його Боже, до нас по щирости; все-ж не те, що земський; йому треба правду казати!... Бачте, пане, отсе якось прибігав до нас земський; весь хутір стягнув, все те допитував ся: з кого першого почала ся гутірка! Ну, люди наші наче затяли ся, не признали ся; а вам мусимо правду сказати. Наумчук з Трашком та з Чобітьком збаламутили людий...

— А їх же хто збаламутив?

— Їх?... Гм!... Хтось таки так збаламутив.

— Та вже-ж ніхто більше, як не чарка панської горівки... — додав Дзюба.

— Та вже доводьте до краю, коли почали, — мовив Орлюк: — звісно, хто... Чобітько признав ся, як воно було... Говоруха, каже....

Пригара розповів їм, як воно дійсне було і дивував ся, що хуторяни вважають Пащенківну неприхильною до них.

Стали пити чай. Випили по чарці, по другій; бесіда пішла ще щирійше. Нарешті старий Микита подивив ся пильно на Пригару і спитав

— А скажіть таки, паночку, по правді: страшно пред царем?

Пригара зареготав ся.

— Я-ж перед ним не був...

— Не були-б то?...

— От вам хрестъ святий!...

— Годі, годі!... Ми й без хреста ймемо вам

віри... Люди, значить, брешуть... Коли так, так значить Пащенківна з власної волї продає нам землю?...

— А то-ж як? Хиба можна кого на се примусити? — питав ся Пригара.

— Хто його знає!... Звісно, коли моя земля, так не можна... Я їй хазяїн, більш нїхто...

— То то-ж... Так і Пащенківна, — мовив Пригара і знов почав доводити, що він у царя й не думав бути, що Пащенківна до них не ворог і жичить їм добра. На сам кінець Пригара додав:

— Ото-ж вернувшись до господи, перекажіть своїм хуторянам все, що чули тут; та й поміркуйте собі: чи купувати землю вам, чи й без неї обійдетесь. На се воля ваша: силувати нїхто не силує. Коли ваша згода, виберіть кого підписати купчу і контракт. А не хочете — й не треба: я так і напишу до Пащенківни... Але-ж не жалуйте потім, коли вона продасть Варварівку кому иншому...

— Не продасть вона її, пане, — мовив Дзюба.

— Чому не продасть?

— Наче ви не знаєте, чому?... Нікому купити.

—Нїмцї зараз куплять...

— Нїмцям не можна купувати...

— Чому? — зумив ся Пригара.

— Буцїм ви й не чули? Цар заборонив.. Сказав: не смій! То землї моїх мужиків!...

— Так Жиди куплять! — жартував вже Пригара.

— Жиди!! Жидам і поготів не купити! Жидам давно заборонено; ще з того часу, я їх били! А тепер є знов чутка, що велено усім Жидам переселяти ся від нас аж на другий край світа... Так на що жидам у нас купувати землї?...

— Хто-ж до вас отсї брехнї позаносив? — допитував ся Пригара.

— Скрізь, пане, така чутка кружає! Он знов якийсь Романча в Таганрозї, так закликає людий на якїсь нові землї... Каже, що цар припоручив йому роздавати мужикам дурно ті землї... З Нехворощі пішли вже три головіки до того Романчи, щоб показав, де саме ті землї.. А колї добра земля, то й благослови Господи!...

—Так, значить, — мовив Пригара, — і вам не треба землї в Варварівцї? Романча дасть?

— Нї, нї, ми сього не кажемо; ми на Романчу не вповаємо...

— Ваша воля, люди добрі, а я ждати мусїлий тиждень, що ви скажете... Думайте, міркуйте! От тодї, як були надїли, ви не послухали мене; не взяли новиих надїлів, та й зазнали з того лиха... Глядїть же, щоб вдруге не зробили ще гірше. Я щиро раджу вам; а про те ваша воля!... Памятайте: є каяане, та нема відвороту...

V.

Минуло два тижнї. Справа з Варварівцями йшла до краю. Пригара радів.

„От таки поталанило мені, — думав він: — хоч одно діло довести до доброго кінця... Тепер Бог на поміч далі..."

І він міркумав, сидячи самотою в довгі ночи зимові в свойому кабінеті, що діяти далі? З чого починати? Думка: спорядити в свойому хуторі добру хліборобську школу на три, чи на чотири кляси, не виходила в него з голови. Але коли він списав статут школи і зрахував потрібні на ню видатки, він запевнив ся, що коштами з самого його хутора не можна удержати школу: до них треба ще додавати річно кілька тисячів. Де-ж їх взяти? Одинока надія на земство. Але чи пристане земство до його думок? Чи захоче воно, щоб доки він жити буде, школа була під його доглядом і кермою яко фундатора і куратора?

„В земстві нашому — думав Пригара — і перше не було щирої прихильности до діла; більш того, що тілько язиками клепали та устами вболівали про темноту і вбожество мужика. Позитивної роботи на сій ниві завжди бракувало. А тепер після реформи в земстві буяє дух пансько-бюрократичний. А про те треба попробувати! Коли не буде вдачі з земством, вдам ся тоді до міністерства „Государственних Имуществ", отак, як Майнова зробила в Щаснівці... Попробую... Але-ж зібранє земства ще вельми далеко; поки що буду бачити ся і балакати про сю справу де з ким з виданійших земців..."

Пригара сховав в шуфлядку свої проєкти школи хліборобської в Кутку.

Він взяв ся до думки про „місионарів".

„Школа — школою, — думав він, — але живе слово, приклад і привід мають ще більшу вагу. Треба, щоб з народа виходили народні „апостоли". Треба, щоб се були люди освічені, розвинені, свідомі свого національно-народного я; але щоб вони не відріжняли ся нічим иншим від маси. Жили з нею, працювали з нею, заохочували її до ліпшого ладу і власним прикладом показували, в чому і як треба робити поліпшення. Треба, щоб вони були такими-ж самими хліборобами; інтелігентними хліборобами в світах. От приміром таких би людий, як Арсен та Іван Шляга: хоч би по одному з село. Посадити би Арсена в Варварівці, а Івана в Нахворощі, вони-б там і апостолували... Що-ж, купити їм там землї, оселити, тай нехай з Богом!... На се знов треба гроший... Де-ж їх взяти тих гроший, коли я віддам хутір на школу?..."

І в Пригариній голові заходили ся бороти думи та рахунки, коли і де буде більше користи з його хутора: чи тоді, коли хутір його піде під школу? Чи тоді, як він доходи з свого хутора повертати буде на запомогу „апостолам"?

„Ба, а де-ж наберемо тих людий на місионерство? Паничів, отих з голосним піднебінєм, та з рожевими пухлявими долонями менї не треба... Арсен та Іван... От і всї!... Ну, ще от на ту весну вернуть ся з салдатів ще два моїх годованців Мусій Верба та Гордій Лагун; вони також не гірші від Арсена; та поки можна

х ще подержати з рік на хуторі, порозумнійшають, міцнійше загартують ся... Але-ж, як тоці з школою? На першу запомогу „апостолови", щоб його охазяйнувати та окукобити де на сели, треба, що найменше 1,000 карбованців... Гроші великі... Хиба коли-б ще хто з людий заможнійших пристав до мене та гуртом би!... Ну, тоді инша річ!... Так от і не пригадаєш собі такої людини.... Мало у нас людий, а ще менше віри в нестеменну силу нашої ідеї!... Ділєтантизм тільки!... Чом би на прим. кождій з видатнійших наших труп, от як Кропивницького, Садовського з Занковецькою і ин., чом би м не можна річно давати по одному спектаклю от на такі справи?!... Гроший з двох спектаклів в Одесі або в Харкові, чи що досить було би ви рядити і охазяйнувати одного „місионара"... Га де!... Се мрія, мрія!... Лїпше про се й не гадати; а то тілько сам собі жалю завдаси..." Пригара розпучливо махнув рукою і промовив:

— Треба миром, громадою обух спалити... Га де-ж та громада??... Де вона?...

Минуло ще кілька день Прийшли Різдвяні Свята.

Раз якось вечером Пригара, сидячи з Арсеном та Іваном, зняв бесїду про „місионарство", про Варварівку — яко перший ступінь, з якого треба і зручнійш за все починати.

— Се все добре, — мовив Арсен: — але мені здаєть ся, що-б лїпше було, коли-б в селї посадовити таких людий шкільними учителями та надїлити їх землею, щоб вони були ямущі в хлїборобстві, самі орали і сїяли. От

би вони в школї вчили дїтвору з книжок; а за школою і дорослі люди вчили ся-б з їх приклату...

- Добре кажеш, Арсене; але-ж учителю, бач, річ небезпечна: набіжить інспектор...

- Дарма, нехай набігає. Тямущий учитель знати ме, де слизько... А вже коли бояти ся інспектора, так ще гірше треба бояти ся мужикови урядника, станового, земського... Набіжить, скаже: чого в тебе люди збирають ся? Зараз піде приздра...

— Нехай собі йде, відповів Шляга; — а що він менї вдїє? Нїчого; а вчителя інспектор зараз, аби прочув яку найдурнїйшу гутірку про него — або прожене зовсїм або переведе куди в инше село. Нї, мужикови безпечнїйше. Он чули ви, шо стало ся в Лелїївцї перед пущенем? Жила там учительчина сестра: люди її любили; молодїж збирала ся до неї недїлями. Вона їм читала книжки; такі цензурні книжки; нїколи нї одного слова не промовила нецензурного... Хтось взяв та й пустив гутірку, що вона штундова і розводить штунду... Прибігає туди якийсь попівський місионар розводить скликати бабів та випитувати: „Яку штунду розводить Гаманівна?" Баби дивують ся: ми, кажуть, з роду й не чули про се. Він тодї до попа, до дяка: чи вона ходить до церкви, чи говіє, чи не їсть в піст мясо? Чи не баламутить людий проти Бога та проти царя?... Нарештї кличе її саму. Вона дївчина проста, молода і вроддива. Він до неї: чом ти замуж не йдеш? Та з'уміла ся; але швидко справила ся та за-

мість відповіди, питає його: „А тобі яке діло?" Він як гримне: „Як ти смієш на мене „тикати"?! Ти штундова!" А вона: „Я така, як і ти штундовий..." Він трошки помякшав, перейшов на ви і каже: „Вам треба дбати про жениха, а не про те, щоб книжками дівчат баламутити". — Поїхав... А через тиждень учительку в друге село... На що у неї, бачте, сестра живе.. От ти і учителюй...

— Без притичини нігде не обійдеш ся; а про те я охотнійше-б взяв ся учительства, — мовив Арсен.

Пригара вхопив ся за се слово і мовив:

— Так що-ж, Арсене, в час добрий починай! Я певен, що Пащенківна дасть землю і школу збудує...

Арсен похитав головою.

— Що? Арсене!

— Те, що доки в Варварівці сидіти буде Говоруха, доти там нічого доброго не можна зробити: перша річ, треба його спекати ся.

Пригарі й самому так здавало ся, одначе він спитав ся Арсена:

— Яка шкода з Говорухи?

— Та він, — відповіли в оден голос розмовники його, — усьому лиху проводир: він пустив усі оті дурні гутірки, щоб не дати хуторянам придбати землю; він приятель земського; він його шепотинник...

— Але-ж, Арсене, ти пішов би учителювати в Варварівці? — спитав Пригара.

— Чом не піти?... Так же в мене ще й цензу нема.

— Цензу тобі добути не довго... — додав далї Пригара: — так готуй ся! Готуй ся, щоб в піст стати на екзамен... А школа в Варварівцї буде.

І от з того дня Пригара з Арсеном та Іваном, що дня справивши роботи по хазяйству, балакали про свої пляни, як треба в селї служити народови реально, як орудувати школою; як заводити громадські крамички, позичкові каси; як поліпшувати між селянами хлїборобську культуру, як гуртувати людий і спроквола, непомітно для них самих, учити їх, розвивати у них самосвідомість і т. ин.

Одно слово — Пригарина голова не гуляла, а через те й не знала нудьги. Нудило ся йому серце; серце чуло потребу иншого задоволеня. Серцеви треба було, воно ждало-благало иншого корму, нїж той, яким годував ся мозок. Доки мозок працював думками коло школи, читальнї, коло місіонарства, прикладом і т. ин. — серце мовчало. Скоро мозок притомлював ся, ішов на спочин, серце зараз обзивалось, нагадувало про своє право жити своїм я... Не було, правда, в Пригари між розумом і почутєм дізгармонії, але бракувало і тої гармонії між ними, без якої чоловік не може працювати всїми силами повного свого суцїльного я. Журба самітности серця не тільки тревожно бентежила його споминками недавно минулого! Мучило його муками нікому незримими. Пригара нї перед ким не висловлював свого горя; та й нї перед ким було висловити його. Душа його зачинила ся, замкнула ся і тяжко болїла... Йо-

му здавало ся, що цілий хутір так переняв ся його горем, його нещастєм, що тут усе нагадує те, що він хотів би забути, і ніщо з усего хутора не вабило його серця, не обіцяло і в будучому спокійного, тихого спочину... Треба було чогось нового!...

Інночка обіцяла приїхати до него на ціле літо. Добре... Але коли то те буде!... Ще в маю, а тепер ще січень... Далекий ще час!... Пригара любить Інночку глибоко, загарливо; загарливо жадає приїзду її, але-ж прискорити його не можна; ні за що в світі він не відважить ся написати двох слів: „Приїзди швидче!" Ба! Коли-б тільки він написав, вона-б все кинула, зараз би прилинула до него. Так в неї-ж своє кубелечко; чоловік — маленька дитинка. Коли вона написала, що приїде в маю, значить — ранійш не можна.

Казала Тося, що на весні приїде... Не менш загарливо жадав Пригара і її приїзду. Він жадає, щоб вони обидві були отут, біля него; щоб він обох їх бачив, чув; на обох дивив ся і теплом душ їх молодих грів свою, здавало ся йому, на віки похололу душу і серце... І Тося і Інночка обидві вони не виходять з його серця... А що, коли-б мусів він вибирати приїзд котрої одної? Коли-б він вибрав?... Пригара тер собі чоло рукою і не вмів дати відповіди...

„Дивочна (дивовижна) річ, думав він, отся Тося...", — і на сій думці спиняв ся. Не думав далі: чим вона така дивочна?... Він переходив до другої думки: „Тося, прощаючись, мовила, що аби він, під годину нудьги покликав її; во-

на казала, що прийде до него „на пораду", а чи прийшла-б справді?... Ледви!... То були слова ввічливости... Ну, коли-б вона була отут, в Варварівці, то ще-б може... А то далечина така... Та мабуть вона знов поринула в попереднє житє співачки; бо от вже який час не пише, вже на два листи його не відповідає... Та й що-ж дивного!... Що він для неї?... А що вона і для мене?..." — спитав ся сам себе Пригара.

Він почав ходити по світлиці широкими ступнями, ніби він хотів спекати ся отсього питаня, прогнати думку, про него. А думка та — гірш за в'їдливу муху, літала в него біля чола, вила ся, гуділа, не давала йому спокою; тревожно бентежила йому серце!...

Пригара втомив ся, сів біля стола в кабінеті; очи його впили ся в Тосину фотографію, що стояла проти него на столі.

VI.

Минуло ще тиждень, чи два.

Вечером одної днини Арсен, прийшовши до Пригари пити чай, сказав:

— Чи чули несподівану новину? Пащенківна приїхала!

Пригару буцім імпетом вдарило.

— Коли? — спитав він. — Звідки ти знаєш про се?... Чи не вигадка се?

— Певно, що приїхала, сьогодня вранці. Мисюрка варварівський отсе тільки що приїздив до нас...

— Чого? Де він? Поклич його! — тороп-

лено питав ся Пригара.

— Вже назад побіг, — відповів Дратва: — Говоруха присилав його по свіже масло; свого, бачте, не заготовили; не сподівали ся на таких гостий, та за свята все й повиїдали... А тут їй до чаю: „Дайте свіжого масла!..“ Так Мисюрка казав, що чуть світ приїхала; ще всї спали!... Говоруха бігає, наче з печи вискочив...

Пригара радів, але хвилюванє радощів так обгорнуло, так збентежило його, що він і не няв і не няв віри і сам не тямив, що діяти. То бігав по салї, то підбігав в кабінет до стола; брав фотографію Тосї, дивив ся, знов ставив, її на стіл і нервово шукав чогось на столї... Сам не тямив, чого йому треба, чого він шукає... Взяв папір, сїв біля стола, хотїв щось писа и, далї схопив ся:

—Нї, не треба, Арсене, мовив він. — А що, коли-б ти впав на буланенького, та збігав в Варварівку...

— Чого?

— Довідав ся-б запевне... Може се вигадка... Може Мисюрка збрехав...

— З якої речі йому брехати! А про те добре... Я зараз збігаю.

Арсен хотїв вже йти сїдлати буланого.

— Нї, — спинив його Пригара; — трівай, Арсене, може-б не так... Може-б ми з тобою вдвох на вороненькому в шарабанї... Чи не пак який тепер шарабан... Здурів я... Снїгу по колїна, а я — шарабан!... Саночками...

— Добре!... І се можна... Я зараз...

Арсен бачив, який Пригара ахвильований і

знав, що справді добре буде проїздити ся йому; а ніч така гарна, зорява, місячна; морозець не великий, тихо. Арсен взяв шапку. Пригара знов спинив його:

— Трівай!... Може воно чи до ладу буде... Може ніяково мені?... Може лучше ти сам?...

— Що там ніяково!... Поїдемо, та й годі!... — відповів Арсен.

— Кажеш — нічого... Ну, добре, добре... Лаштуй, та швидше... От справді несподівано... Та чи правда се? Вона-б написала до мене перед виїздом з Петербурга; а то більше місяця ні слова... Ну, побачимо!... Лаштуйсь, Арсене, шьидче!...

Арсен пішов; а Пригара чув, що йому не можна всидіти; нерви аж грають; тремтить чоловік, наче з пропасниці...

Пригара виходив вже з дому сідати в сани, як ось біля брами заголосив дзвоник; сани парокінь в'їхали в двір, привернули до рундука... Через хвилину Пригара обіймав Тосю...

Аж стіни повеселійшали в Пригариних світлицях, коли між ними покотив ся дзвінкий, срібний Тосин голос. А вже про самого Пригару що й казати!...

— Як же так, Тосю, — питав ся Пригара — казала ти приїдеш в піст...

— І приїхала ранійш... — перебила його Тося. — Занудила ся за Варварівкою; усе покинула... Нехай вона скисне ота столиця; мене від неї відвернуло...

Тося розповіла, що після першого листу Пригари, вона приладила собі збирати ся на

Україну. Дала два концерти, зібрала гроші, дещо попродала, а здебільшого покинула, подарувавши Стрілківні...

— Я рада, що відкараскала ся від неї, — мовила Тося; — остатними часами сама притомність її не давала мені спокою, дратувала мене; я не тямила, чим себе заспокоїти, як спекати ся Стрілківни... Отсе й прискорило мій приїзд до Варварівки.

Але Тося не всю правду висловила; вона почувала й сама, що властиво не Стрілківна прискорила її приїзд; а була друга сила, що тягла її серце до Варварівки; та тільки вона й сама собі в тім не хотіла признати ся. Тося не була [illegible]язка, ні нещира; однак почувала, ніби в душі в неї сидить якийсь другий чоловік і не дає їй щиро висловляти перед Пригарою все те, що лежить в неї на серці.

Від того дня — здавало ся Пригарі — увесь хутір його повеселійшав, наче не той став... І не було такого дня, щоб Пригара не бачив ся з Тосею: коли не він приїздив в Варварівку, так Тося їхала в Куток.

Цілі дні балакали вони про свої пляни: про пляни спокутуваня своїх гріхів перед Україною і народом. Деколи, коли Тося приїздила в Куток, вони кликали на пораду Дратву і Шлягу і радили ся вкупі з ними, найбільше про „місионарство" місионерів з самого народу. — Тося дійсно жила новим житєм. Надія на таке житє перейшла тепер в певність. Але, міркуючи часом на самоті, розмовляючи в ночи з подушкою, вона чула, що для повного її щастя „ще

ногось акує"... Чого-ж? От їй здавало ся, що „та уньо" її не той стає, наче він мінить ся, наче він підупадає на здоровлю: щоки почали йому западати; під очима обвисли торбинки; не веселий він; знати, що він вдає тільки з себе веселого; а дійсно ходить журбою повитий; щось на душі в него є таке, що гриче його, — охмарює... Внутрішний „тато" не той, яким він вдає себе... Що-ж за причина тому? Не вже він ще й досі кохає Ольгу?... Кілько разів зривала ся в Тосі думка спитати його про се; але кождий раз слова завмирали в неї на устах; вона жахала ся зворушити рану і завдати болю... Тося мовчала, тільки спостерігала, але спостереженя не давали їй жадної відповіди... „Може він за Іпочкою так нудить ся, — думала собі Тося: — хоч би вона швидче приїздила... Чом же він не поділить зо мною свого суму, чи скорбот? Може-б я йому хоч трохи запомогла..."

Скоро стало на добру весняну годину, ще перед Великоднем, Тося заходила ся будувати школу: їй здавало ся, що „тато", піклуючись запопадливо коло будови, хоч трохи розвакить той свій сум, що так глибоко ховав ся в него на дні самого серця, отой сум, що ніхто не бачив, не помічав, опріч самої Тосі; та й вона більше почувала той сум, журбу серцем, ніж бачила... З виду „тато" був веселий, говірний, до всіх привітний, ласкавий; часом жартував з нею, сміяв ся; але серце Тосине почувало, що під тими жартами заховані скорботи;

під тим сміхом лежить незрима людям журба-льози...

Пригара справді запопадливо доглядав будованя школи; розміряв біля школи землю під город, під сад; але та хмарка, що зауважила в него Тося, не розходила ся; на серці в него не вияснювало ся...

VII.

Настав місяць соловіїв, квіток і коханя. Ясно-блакитний перекіт висів над Кутком. Тепле весняне повітрє наповняло землю. Земля вкрила ся розкішним зеленим килимом. З густої трави повипинали свої головки — весняні квітки. Метелики пурхали з квітки на квітку. Розкішні грони свіжих, соковитих квіток бузку — дихали тонкими пахощами... Все говорило про радощі оновленого житя! Все дихало щастем і все навкруги ніби лаштувало ся когось повитати. Когось ждало. В третий день зая Пригара стояв біля брами; вона була навтеж відчинена. Стояв він і пильно дивив ся на дорогу, але не на ту дорогу, що веде на Варваївку..

Він ждав і визирав Інночку.

Більше години вже Пригара чатує при брамі, а Інночки нема.

„Чи не стало ся чого в дорозі?" — мигнула в голові його трівожна неспокійна думка. „Коли-б часом коні не злякали ся чого!" — і казав Арсенови: „Запрягай старих". Так ніж —

не послухав. „Я, каже, знаю, що Інночка любить молодих, баских... Добра душа в Арсена; він щиро прихильний до мене; а Інночку любить і не сказати як..." Пригара виняв з кишені годинник, подивив ся і мовив собі на думці: „Заного півдня; давно-б пора приїхати... Що воно на знак? Чи не поїхати-б мені на зустріч... Ось нехай лишень Шляга зачине в шарабан „Мечуця" — та побіжу я.

Пригара почав вже йти до стайні, але заголосив дзвінок; він повернув ся і старі ноги потюпали назад за браму.

„Га не вже-ж отсе він, мій любий тато?" — думала собі Інночка, пригортаючи до свого лона батькову голову. За такий короткий час так перемінити ся! Знати, що серце його пережило, як переболіло!... Знати, чого стояла йому розлука з матірю!..."

Пригара почув, що шию йому росили теплі сльози. Інночка і бачила і чула і тямила, що прежив її тато і в серці в неї заворушило ся недобре почуте до матери; глибока ненависть до Гайченка.

Інночка довго не відривала [illegible] від батькоських обіймищ!... Вона не п[illegible] його про здоровле; вона бачила, яке вон[illegible] него.

— Підупав ти, любий татуню! — мовила вона йдучи під плече з батьком.

— Підтоптав ся трохи, донечко; час вже... але-ж ось побачиш, як я за літо при тобі виюняю... Минеть ся...

Того-ж дня під вечір батько з донею си-

ціли на ґанку і любували з скелї, з сосни, з Дніпра...

— Все, тату, як і було на хуторі, — мовила Інночка: — ніщо не перемінило ся, опріч тебе!?...

Вона глянула на батька: в него блищали вогкі очи. „Серце вона йому розбила...” — подумала дочка, а батько відповів:

— Все по прежньому тільки її нема...

— Годї, тату, про неї...

— Кажеш — годї?... Добре. А знаєш, де вона тепер?

— На мясницї писала до мене з Варшави, що їде за границю; з того часу жадної вістки не маю...

— І він з нею?

— А вже-ж!...

— Може вона бідує? Коли-б знати.. Може-б післали їй грошенят... Але куди-ж післати?

Інночка кинула ся до батька, обвила його своїми рученятами і голосом повним ніжного почутя промовила:

— Тату, тату! Який ти добрий!... Тату: ти її і тепер кохаєш?

— Маму?... Нї, нї!.. Коханя і слїду нема; а менї її шкода! Жаль бере і на неї і за неї... Образила вона мене... Господь з нею; а все-б таки, коли-б я знав, що вона бідує, поміг би...

— Не турбуй себе, тату! Коли вона поїхала за границю, значить — є з чим; голоруч не поїде...

— Звісно... але знаєш... в дорозї — чого не трафляєть ся...

— Годї, тату, про се... Я тямлю і бачу, як тобі не легко про се говорити; забудьмо про се! — говорила Інночка. А сама думала: „Не забуде він сього до віку! Рана його не загоїть ся.. На що-ж я йому раджу теє, чого, сама тямлю, зробити — він не спроможен..."

І дійсно, про що тілько не здіймали вони бесїди, вони не спроможні були не дійти до згадки про неї...

— Ходїмо, тату, в сад!...

Інночка сподївала ся, що розкішні рослини саду, Днїпро, скеля, відтягнуть їх думки і розмову до чого иншого. Вийшло не так! Ходячи по саду Інночка згадувала свої дитинні лїта; ласки батька-ненї і в серцї у неї повнїйшало почутє до батька, до його скорбот... А коли вони зійшли на скелю і Пригара, вказуючи на сосну, промовив: „Отсе, доню, я!..." — Інночка не спроможна стала здержувати сльози і заридала. Батько не спиняв тих слїз: він розумів їх і тілько мовчки пригортав доню до серця.

Вертаючись зі скелї, Інночка почула, що на серцї в неї трошки полекшало, що якусь частину наболїлу вона змила слїзми. Вона спиняла ся трохи що не біля кождої деревини, біля кождої квітки, радїла ними, яко своїм старим приятелем, що в гуртї з ними перейшла і її весна, лїпша частина її житя молодого.

Батько дивлячись на неї і сам радїв. Але несподївана думка зроїла ся йому в голові:

„Інночка так любить сад і хутір, а я загадав ся повернути його під школу... Се-ж буде на віки прикро для неї... Не гаразд я зробив, зовсім не гаразд, що не розпитав ся спершу з нею, не порадив ся, а якже тепер?"

Пригара почав роздумувати, яким би то способом найліпше було випитати в Інночки думки її про організацію в Кутку хліборобської школи. Він, коли вони сіли пити чай, зняв бесіду про Пащенківну; розповів доні про добро, яке вона зробила своїм хуторянам; про її заходи завести в Варварівці школу, читальню, шпиталь. Розповів, як Варварівці змагали ся і бояли ся підписувати купчу і контракт. На сам кінець додав, що він певний, що Інночка сподобає Тосю і вони сприятелюють ся.

— І я в тому певна, — відповіла доня. — Хто, тату, подобаєть ся тобі, того напевне і я сподобаю... Одначе-ж, тату, Тося все те вчинила не з власної ініциятиви, а за твоїм приводом?...

— Що там того, мого приводу! На макове зерно...

Пригара ані одним словом не згадав про ті тяжкі години, що пережив першого дня, коли його покинула жінка і коли Варварівці відвели його від смерти.

— Пащенківна, тату, тепер на довго приїхала на свій хутір? — спитала Інна.

— Я певен, що — на завжди...

— Се добре: давно пора була; а то вона зовсім занехала була рідну країну; знала тіль-

ки брати з рідної землї гроші та проживати їх на чужині.. Не тямлю я, тату, як люди освічені можуть покидати рідну країну і жити на чужині!...

Пригарі неприємно стало, що Інна винує Тосю; він вступив ся за неї.

— Ти знаєш, серце, що її маленькою ще забрала дядина до столицї; там не тільки не вигодували в неї почутя любови до рідного краю, а навпаки — трохи чи не пильнували викоріпити і той інстинкт, що привезла вона з собою... Тепер, коли вона стала жити власним розумом — що инше...

— Я нї во вік би не покинула рідного краю.

— А отже й покинула... Живеш в Севастополї, а не в Кутку...

— Севастополь, тату, на Українї; хоч там і не та Україна, що в Кутку, — Інна весело всміхнула ся; — але-ж серце моє чує і там, що я живу не на чужій землї... Не те, що в Москві, в Курському, або в Варшаві...

— Так, донечко; але тягне тебе в Куток?

— Ще й як!

— Ну, а щоб ти, коли-б Кутка ми позбули ся, коли-б він перейшов в чужі руки?

— Ну, тодї-б я уважала, через що ти позбув ся свого хутора.

— Просто: взяв та й продав.

— Жартуєш, тату; я знаю, що до віку ти його не продаш. Але що-ж! Ну, продав би.. На щоб же ти його продавав?

— На те, що нікому доглядати його: я

старий вже, підтоптав ся; ти з чоловіком; він на службі, та в него своя маєтність — ліпша ніж Куток... А гроші я віддав би вам...

— А ми-б тих гроший не приняли...

— З якої речи? — дивуючись спитав Пригара.

— Куток — матеріяльно нас зовсім не інтересує; а морально — я йому ціни не скажу: він мої святощі і я рада-б була зберегти його до віку...

— І не жила-б тут?

— Навидувалась би..

— Без хазяїна, доню, і двір плаче! Та добре-б, нехай! А щоб ти сказала, коли-б я взяв, та й подарував його кому небудь?...

Пригара розповів їй свої думки і спитав:

— Ну, от в сьому разі, як би ти? Жалкувала-б?

— Татуню! Що-ж ти мене про се питаєш? Раз, що на все, що до хутора — твоя воля; а вдруге — хиба я не твоя доня? Хиба ти не мій тато? Хиба я не доня України? Хиба не ти вигодував мої думки, погляди і почутє до України і до нашого народу? Тату, твої думки — мої думки.

Пригара пригорнув доню до лона і палко поцілував її. А твар його — аж сіяла...

— Так от, донечко, нехай; як ти познакомиш ся з Тосею, ми гуртом про се все порадимо ся.... Я розповім тобі всї подробиці своїх думок і заходів про хутір. Але уважай, куди-б ми його не повернули, він до віку буде під

твоїм головним доглядом... А друге — не забуваймо й на маму; де-б вона не була, а скоро довідаємо ся, що житє її нужденне, ми з отсего хутора будемо її запомагати, щоб вона матеріяльно не бідувала...

Інночка невимовно раділа і раювала слухаючи тата. Невимовно високо в очах в неї виріс моральний образ її батька. Вона просто обожувала його тепер.

LIII.

Не треба було довгого часу на те, щоби Тося з Інночкою спізнали ся і щиро сприятелили ся. Ріжниця віку, ріжниця темпераментів не шкодила їм єднати ся. Тося була більш нервова, більш за Інночку ентузіястка, більш перенятлива. Інна була людина більш спокійна, більше розсудлива. Вражінями не так швидко, як Тося, переймала ся вона; за те переймала ся міцнійше і вражіня западали до неї глибше; Інночку з Тосею єднали не тільки ідеали, не тільки національно-народний і морально-соціялістичний ідеал — єднали їх любов і велике поважане до чоловіка обом їм близького, дорогого, хоч і не з однакових причин.

Інночка і Тося бачили ся що дня; вкупі читали, гуляли, співали, а по вечерах під проводом Пригари збирала ся в Кутку „рада". Батько з дочками і годованцями своїми Дратвою Шлягою міркували і радили ся біля справ реальних. Будинок на школу в Варварівці от-от доводили до кряко; Драва їздив до міста, зно

екзамін і придбав собі формальний ценз на вчителя елементарної школи; більшого поки що йому й не треба було. Пащенківна, щоби спекати ся інспекторського формалїзму, стала на тім, шоби школа в Варварівцї була церковною а не земською. На назву школи нїхто з наших знаємих не звертав жадної уваги. „Школа — се учитель", — думали вони; — „дїло і вага школи не в назві. Та ще й те: не вгадати, з чого більше шкоди: чи з попівського клерикалїзму, якого може й не бути, бо се залежить від учителя, чи з того земсько-інспекторського бюрократизму, якого не може не бути, бо залежить він не від учителя.

Коли будівля школи доходила вже до краю, Пащенківна зараз же поєднала тих самих майстрів ставити невеличкий будинок на шпиталь. А тим часом з ініциятиви і поради Інночки, взяли ся вони спорядити на лїто захисток для дїтвори тих хуторян, що йдучи в лїтку на роботу в поле, кидають дїтий без догляду: така дїтвора цїле лїто в буденні днї живе самим хлїбом; инша мати навідаєть ся з поля до господи хиба на третий день, та стомленими руками зварить вечером якої страви, нагодує дїтий, трохи причепурить, а рано до схід сонця знов кидає дїток на волю Божу і мандрує в поле.

Тося, а ще більше Інночка, тямили, що такий захисток про дїтий є неминучою потребою в кождім селї, про яку давно плачеть ся, як казав Пригара, земля до неба. Захисток потріб-

ні тільки в літі, саме в жнива; ні коштів, ні клопоту великого про него не треба; треба тільки охоти та ініціятиви тямущої і прихильної до народу людини.

— За нашого часу, — говорив Пригара, — ледви чи є де на Україні таке село, щоб не було там освіченої такої панночки, яка-б не дзвонила язиком про бідоване народу, не вболівала-б устами над тяжким побутом темних селян; а про те доси не чути, щоб знайшла ся між ними хоч одна така, щоб взяла ся до якої такої тихої реальної праці, яка-б хоч на одну крихту була користною народови! Чого лекше і ліпше, як взяти ся в літі на селі за догляд дітий селян! Чом би не завести отаких захистків? Певна річ, що самі селяни зібрали-б з великою охотою все, що потрібно на захисток? Та й що там потрібно? Одну яку наймичку, щоби зварила дітям їсти. В кождім селі є така молодиця, що з тої, або сеї причини не може ходити в поле на роботу, а до печи вона годить ся. От вона за пять карбованців ціле літо з великою охотою буде пекти і варити для дітий... А що там треба? На цілий день ворочок борошна, пригорщі крупів або пшона, жменю соли, шматок сала, гладишку молока, — так се кожда мати охочо принесе. Одно слово, аби ініціятива та провід були! Так же ми посліпли! За туманом фраз не бачимо реальних нужд щоденних, які вельми легко вдовольнити. А яка велика вага таких захистів з погляду морального!... Що й казати!...

До жнив було ще далеко; але Тося і Інночка хотіли заздалегідь обміркувати і улаштувати отсю справу. Вони умовили ся, щоб Тося приїхала в зелену неділю в Куток на всї свята і тут гуртовою радою подумають, як лїпше спорядити захисток. Тосї замануло ся чомусь пішки йти з Варварівки в Куток.

Йде вона хутором, аж ось на зустріч їй Мирон Ширантвас.

— Баришня! Панї! Бариня наша! Здорові були! — озвав ся Мирон, хитаючись з одного боку на другий; а права його, підведена в гору, шукала голову його, щоб зняти шапку.

Тося помітила, що Мирон на підпитку і прикро їй стало...

— Люди в церкві, — мовила вона докірливо, — а ви, Мироне...

— А я! Ігі! Як бачите! Дайте менї поцїлувати вашу рученьку...

Мирон подав ся до Тосї. Тося відступила.

— Не даєте!... Не хочете!... Гордуєте мужиком!... А ми вас любимо і шануємо... От провалити ся менї, коли брешу.

Тосї соромно стало: „Чоловік думати ме, що я справдї гордую...” Вона підійшла до него. Миронова рука намацала голову, зняла шапку і вдарила нею об землю...

— От нехай я отут-о скисну зараз, коли ми не всї любимо тебе, наша панї, більш за Бога любимо!... — говорив Мирон.

— Годї так говорити, Мироне! — відповіла Тося і хотїла йти далї. Мирон не давав...

— Паночко! Матінко! Стрівайте! Дайте надивити ся на вас... Думаєте, я пяний? Трішки не без того, та не зовсім... А як ми [illegible] вас!...

— Коли-б любили, то-б і шанували, і горівки-б отак не пили... І то не сором вас, в таке велике свято, з самого ранку...

— Ні, панійко-баришня, не зрання; я ще з вечера почав!... Не можна було не почати

Тося всміхнула ся.

— Запекло, як запекло коло серця, — говорив Мирон, — що годі було терпити не можна було!... Лихо!... От я на потуху й хильнув, щоб не так пекло... Лихо, панійко-у'їн

Тосі стало цікаво: яке лихо [illegible] Мирона, господаря заможного, чоловіка [illegible] дачого, роботягу „хильнути на потуху"? Зо[illegible] питала.

— Земський засудив мене на цілі місяці в арешт! — відповів підпилий Мирон [illegible] ма[illegible] лихо!!... Я зроду-віку в тому арешті не

— За що він вас засудив?

— Отак, як я [illegible] Господи! Коли-б за що, то-б і не жалі[illegible] з доброго дива взяв і засудив!... [illegible] мене?! Його воля; я, каже [illegible] хочу [illegible], хочу караю... А бодай [illegible] ного [illegible] і [illegible] утак, як він мен[illegible]

— Та за що-ж? — допитувала ся Тося [illegible] так, так: „з [illegible] доброго дива?"

Не[illegible] й [illegible] Пуш[illegible]ня і [illegible]трівки не діжду, коли [illegible] От ва[illegible] з'їсти готов.

Мирон з сим словом хотів нагнути ся, щоб взяти з жменю землї, але ноги його якось подавали ся на бі і примусили його подати ся то плетня і підперти присоху.

— Тирру, ви доп - промовив Мирон: — вибачте матїнко наша баришня! Ноги мої поровисті, я їх ко ю... Тирру!... Еге! стійте, ноги доки говори му. Ото їду я з мішками і ечку сїяти. Тепер у нас земельки, спа- йн вам, от скілько! ! і краю нема їй... Так ене навантаже врівень з полудрабка- ду. і проти біжить Говоруха... з а кіньми... на мене: „пади!" а я ив „ !" вони не встигли звернути... і їх і ну хиськати нугою; а мене досад взя- ла... й собі хвиснув, не вгадав якось: хотів по конях, та по йом Він до земського; а земський вчера й мене"...

Тосю взяло за Вона хотїла завернути до Говорухи і и його; чи так воно справдї було, але н , що він поїхав до церкви і рушила на К

— Трівайте ще на ну-однїсеньку годиноночку! Трівайте!

Тося спинила ся.

— Що вам, Мироне?

— Коли-б ми вас... панїйко наша!... Ех!.. коли-б, та що й казати!... Тод -б... От коли-б...

— Що „коли-б"? — спитала зацїкавлена і здивона Тося.

— Коли-б ми вас... теє... на рушнику побачили.... значить, щоб у парі стали... під вінець

би то! от що! Так де, ні! в цілому світі нема вам пари!... Нема вам рівні!... Хиба тільки й рівня вам, що отой кутівський пан... поздоров вас! Боже, обох!...

В Тосі чогось спалахнуло все личенько.

— На що мені під вінець... — промовила вона зовсім не те, що думала...

— Без сього вже не можна! — відповів Мирон, поважно розводячи руками і знов закитав ся: — Ах, ви пеські ноги! От які неслухняні: не постоять; наче їм куди треба!... Стійте! кажу вам... Се я на ноги так гримаю... Не можна! ми цілим хутором і встаючи й лягаючи молимо за вас Бога, що-б післав вам жениха, та такого, що — на, подивись!... Такого щоб... такого... такого як ви! От якого!... Еге! а то-ж як згадаємо, так усі, цілий хутір так і жахнеть ся...

— Чого? — питаєсь зацікавлена Тося.

— А того, матінко наша, того... що як... ну не дай Боже!... візьмете та й одружитесь з ким отаким!... як той песький син... знаєте, що в кутівського пана жінку вкрав... Бодай над ним ворони кракали... Еге! от над таким так і суду нема; а як мене — так і під арешт, за те, що моя пуга помилила ся та замість по конях хвиснула по Говорусі...

— Ви, Мироне, таки не любите, Говорухи?

— Бодай його Бог так любив, як я його люблю!... Хутор наш він обдер, був би чисто облупив, коли-б йому кутівський пан не дав дулі під ніс! Так йому й треба, в него й так

кишеня туга... розжив ся вашого добра, та з наших сліз... Вибачте мене дурного... він і вас обдере... Вибачте.... бачте, що язик мій меле... вибачте.... Прощавайте! на здоровлє вам!...

Мирон поплентав ся, Тося рушила далї і холодком пролїсками прийшла саме на обід в Куток.

IX.

Під вечір того-ж дня Інночка з Тосею ходили по саду. Тося розповідала про своє минуле житє і нарештї мовила:

— Коли-б не тато твій, так би я й пропала була в тому житю; на віки-б воно мене засмоктало. Дякуючи татови, я зрозуміла, що далї так жити не можна. Яке було моє житє? Співала, збирала гроші, та гірш, ніж в воду їх кидала. То було житє чисто матеріялїстичне, житє егоїстки; коли хоч, житє животини; житє недостойне чоловіка. Менї тепер гидко стає й згадувати про него. Я хочу, повинна жити і жити буду инакше.

— Твоя правда, Тосю, — мовила Інночка. — Думати про самий лишень матеріялїзм, жити тільки матеріялїзмом, і гидко і соромно. Се не житє, а червінє; червінє без того інтересу, без тих елементів, що відкидають людям нові духові обриї і розширюють людям світогляд, що саме житє людське одухотворюють... Алеж... не кождому спроможно весь свій час віддати такому житю...

— На що, серденько, увесь час?... Як би високо не був, чоловік освічений і розвинений, як би глибоко не переймав ся він ідеями гуманізму, а про те ніколи він не може і не повинен забувати самого себе. Кождий чоловік тоді найбільш може працювати на других, коли особисті потреби його серця і розуму задоволені... Я тямлю, що кождий чоловік всї свої вчинки, чи то в добру, чи в лиху сторону засновує на потребах свого я... Від чоловіка треба вимагати тілько того, що він може дати. Але-ж нехай кождий дає, скільки спроможеть ся, та дає добре, а не лихе; нехай дбає не про себе тільки, а й про других...

Подруги порівняли ся з високим кущем розкішного бузку. Тося зірвала квітку з квітками і мовила:

— А ну, Інночко, ану-ж щастя шукати... Добре? Твоє яке?... Моє пять... Твоє три?

Нехай і три.

Тося кілько не відривала квіточок, все було по пять листочків.

— А що, Тосю, хиба не правда? Щаслива ти...

— А ти, Інночко, хиба ні?

Інночка глянула в бік зітхнула і відповіла:

— Сама бачиш і тямиш!... Не велике моє щастє. Хиба за таким житєм батьківським можна бути щасливою?... Я завжди гл[illegible]ко любила і шанувала батьків... Хиба не [illegible]ш, Тосю, що вчинок неї зруйнував мою [illegible]любу до неї і отроїв гіркою трутою моє серце! Не за

себе мені гірко, а за батенька... Гірко мені бачити, тяжко спостерігати, як він нудить ся, сумує; як йому скорботно... Він ховає своє горе, але від мене не сховає, я його наскрізь бачу і тямлю, яка страшенна боротьба журить і гризе йому серце.

Тося задумала ся і трохи згодом спитала:

— Як на твою думку: не вже вони ніколи не погодять ся знов, не зійдуть ся?

— Ні во вік!... Коли-б вона покинула його, не втікаючи, тоді-б ще хто знає; може-б тато й забув і помирив ся-б; голова в него світла і серце добре. Він людина не лестива; але-ж такий вчинок вчинити, який мама заподіяла, нишком, крадькома!... Се не тільки образило тата, але се сплодило в серцю його огидливість до тої особи, яку він не тільки кохав, шанував, вважав за своє друге я... От в сьому то і вся сила. Я знаю тата: отсієї огидливости він до віку не переможе. Він силкуєть ся перемогти її; звідси — боротьба; а в боротьбі і головний корінь його горя. Мама не добре, необачно вчинила; вона не подумала, що взагалі на людське горе треба рахувати. Можна було їй поїхати з Гайченком відкрито; було-б тоді задля тата гірко; але не було-б так образливо і огидливо... Ні, — додала Інночка, журливо хитаючи головою; до віку вже вони не зійдуть ся... Тато!... Сядьмо, Тосю, отут на лавці...

Інночка почула, що в неї тремтять ноги і швидше сіла. А Тося чула, що серце в неї ніби зраділо з тих слів: „До віку не зійдуть ся".

— Отже, — говорила далї Інночка, щиплючи головки квіток, що росли в траві біля неї, — хоч як тато гидує тепер, а він і вболїває про маму і гризе його отсе вболїванє. Він певний, що отсей роман тяжко для мами скінчить ся...

— Чого-ж так? — спитала Тося: — аж той Гайченко кохає її.

— Хто його знає!... Тато певний, що хоч там який не є той Гайченко, він не може її кохати, та не може шанувати... Вони одно другому може й дадуть коханя, та не дадуть обопільного поважня... З часом кохане похолоднїйшає; річ натуральна, — перегодом і зовсїм зникне... Що-ж тодї лишить ся в Гайченка?... Прихильність в найлучшому разї; але прихильність та перейде в бажанє спекати ся; а потім — як знати: чи не прокинеть ся і ненависть...

Обидві якийсь час мовчали... Личенько Інни покрила густа хмара журби; а по личеньку Тосї ходили якісь думки.

— Ходїм, Тосю, чай пити... — промовила Інна зітхаючи.

— Трівай, серце; посидьмо ще... Скажи, Інночко, як на твою думку: не вже нема жадної ради запомогти татови? Загоїти його рану?

— На те, щоб зовсїм загоїти — нема! Отсей клопіт його за Варварівцїв, отсї твої і його заходи служити народови реально; служити з усієї сили Українї, се все вельми зменшує його скорботний біль; не дає чути другого болю. Але-ж в серцї у тата, як в кождої людини, є ще оден куток, де на днї лежать чисто особисті

потреби... Той куточок в него тепер порожний; а коли-б його наповнити, так, здаєть ся мені, рана його заподіяна мамою, коли-б зовсім і не загоїла ся, так певне-б заструпіла; заніміла і тато, може-б ще ожив... Ти не тямиш його Тосю; ти мало його знаєш, тим то й не добачуєш, як він ховає, прикриває, щоб ніхто не помітив ворожнечі того чуточка в його серці: а я добре бачу!...

— Чим же йому запомогти, Інночко? Не вже не можна? Коли-б я тямила!... Коли-б мені можна було... Я усієї-б сили доложила...

— Та чи доложила-б? — перебила її Інна.

— Я все-б, все зробила... Душу-б свов виняла та віддала-б йому.

Інночка невимовно зраділа: очиці заблищали, личенько повеселійшало, вона мовила:

— Тосю, від тебе залежить; в твоїх руках ліки...

У Тосі затьохкало на серці.

— Що ти кажеш? Інночко! серце! у мене?

— У тебе...

— Так кажи-ж швидче, говори — де? В чому? Що? Я все, все зроблю... Кажи Інночко?

Тося вхопила Інночку за руки, трясла їх, впила ся в очи до неї... А в очах бігали іскри.

— Добре, скажу; але умова: говорити мемо щиро.

— Добре, добре, присягаю ся тобі говорити щиро.

— Слухай же!

Тося вся стала увагою.

— Ти кохаєш тата?

Замість відповіди Тося припала личеньком на груди до Інночки.

— Чого-ж мовчиш? Кажи правду?

Тося обвила їй шию і тихо промовила:

— Кохаю, кохаю! Глибоко, на віки кохаю... Інночко, серденько моє, ти не гніваєш ся за те на мене? — питала ся вона, сиплючи горячі поцілунки по Інниччиному личеньку.

— Гнівати ся? Тосю? За що ? Я рада, рада... Я давно помітила. Ну, отже ти не гаючись, признай ся татови, що кохаєш його.

Тося приникши, немов здеревіла: вона на таку пораду не сподівала ся і не тямила, що відповідати. Вона держала свої руки на плечах в Інночки і мовчки дивила ся в вічи до неї.

— Признаєш ся? — питала Інна.

— Як же його Інночко так!... А як часом тато, коли-б я знала...

— Чи кохає він тебе? Будь пева, що кохає; але він до віку першим не признаєть ся тобі. Я добре знаю його вдачу.

— А ти певна, що він мене кохає?

— Певна, певна і ще раз певна.

Тося що сили було притисла Інночку до серця і цілувала, цілувала її. Потім раптом спинила ся, постояла одну хвилиночку і побігла по алеї до будинку.

— Куди ти, Тосю?! — гукала в слід за нею Інна. — Трівай мене!

Але Тося не чула вже того гуканя. Та вона в ту хвилину і нічого не чула, не бачила; тіль-

ки прожогом летіла до будинку. Інночка й собі пішла за нею, але пройшовши кілька ступнів, вона повернула ся і повагом, задумана рушила на беріг; зійшла на кручу і глянула навкруги. Дніпро і Перебендівка лежали нерухомо. Місяць і зірки сипали на них сяйвом. З небесного перекоту наче тремтить машучи блакить. Навкруги тихо, тепло, просторо. Інночкині груди широко зітхнули і набрали в себе, разом з чистим повітрем чогось благого, доброго, спокійливого. Інночка глянула на небо; зняла до него руки і впала на вколїшки. Душа її, повна чистого, горячого почутя молила ся серед торжественно предивної тиші вечірної: „Боже! — благали чисті уста Інночкині: — пішли їм щасте! Дай йому спокій душі і серця! Нехай тато з Тосею, нехай і мама з Гайченком зазнають щастя!"

І коли хто молив коли, благав небо щирим, чистим серцем, просячи щастя і спокою не собі, а другим, то се саме Інночка. Щасте батьків, найпаче щасте тата було керницею її щастя.

Після молитви Інночка почула, що на серці в неї стало легко, на душі весело, ясно... Вона ясочкою веселою йшла до дому і здавало ся їй і небо, і місяць, і зорі, і квітки і увесь сад і все-все навкруги усміхаеть ся до неї і витае її...

Пригара і Тося сиділи на ґанку, коли прийшла Інночка: вона глянула на них і зрозуміла, про що вони розмовляли...

X.

Усім тром нашим кутівським знаємим: Пригарі, Інночці і Тосі — тої ночи спало ся однаково не гаразд; тільки неоднакові думки не давали їм спати. Тосі не давало спати дивочне для неї самої раюванє; серце її з того раюваня занадто тьохкало; буцім і воно, наче отой соловій в кущі бузку, витинало пісню коханя. Раюваня лило ся через край у Тосиному серці і наливало повну душу... „Чудне діло, — думала Тося: — не вперше-ж я кохаю; була я тоді і молодшою і жвавійшою, а так глибого, так палко я не кохала..." Тося почула, що їй душно в постелї; вона скинула одіяло; не помагає! Вона відчинила вікно; потягло чистим запашним повітрем; духота наче поменшала, так же соловейко так голосно виводить, що не дає спати. І Тося знов радіє-думає... Та нї; вона нічого властивого не думає; раюванє не дає їй і думати! Перед очима у неї образ сивоусого Пригари; вона впила ся очима в галюцинацію і дивить ся, дивить ся, не надивить ся. Очи видивила... Наче зроду вперше його бачить... „Татуню! — промовила вона голосно: — я щаслива на віки; тепер менї нічого більше не треба, аби ти був щасливий!... Я чинити му все, що скажеш, що порадиш!... Я стану до віку твоєю вірною помічницею; твоєю до віку незрадливою робітницею!... Усе, усе віддам на добро України і її народу, на радощі, на спокій

тобі.... Тільки, тільки, татуню, кохай мене, люби мене!..."

Не такі думки і почутя хвилювали спокійну Інночину натуру. Вона не покладала ся на почуте свого серця; вона глибоко-преглибоко зазирала в свою совість і вимагала у неї холодної, щирої відповіди: чи добре вона вчинила своєю порадою Тосї? Чи добре, чи личить їй, знаючи, що Тося кохає її тата, спостерігаючи, що й тато кохає Тосю, сприяти їх коханю?... І совість відповідала Інночцї: „Добре, на віки добре! Вчинок твій високо-чесний і високо-гуманний! Ти бачила тяжкий недуг тата; ти спостерегла причину недугу; ти вгадала лїки, яких потребує недуг і ти, яко лїкар тямущий і гуманний, подала болящому саме тих лїків, що вгамують тяжкий біль покраяного, поточеного серця..."

„Справдї: чи було-б лїпше, коли-б я не вмішала ся?" думала Інночка. „Нї, було-б гірше; а чи годить ся-ж, чи личить чоловікови переходячи попри пекольні муки, затуляти собі очи, єдине, ради холодного, безсердешного „личить, не личить"?... І знов Інночка питала свою совість: чи своїм вчинком вона не зневажила, не образила неї? Совість її не турбувала і знов відповіла їй: „Нї, ти нічим, нічим не образила, не зневажила матері. Мати твоя, під впливом пориваня серця, під впливом модних фраз — зневажила твого тата!..." „Що-ж! — думала Інночка; — вона зневажила його, навіть тяжко образила його тим, що покинула

нишком; але і її чи можна за се винуватити?... Трудно, тяжко трудно дітям судити батьків... Одначе-ж мама також не вільна від впливу того хоробливого вітру, що заносить до нас пошести!... Мама не розібрала, що слова його — самі тільки без змісту; що сам він людина без певних моральних принципів, без дисципліни моральної... Їй здало ся, що перед нею якийсь новий пророк... А ми, найпаче жіноцтво, овва, — які охочі до пророків... Аби тільки хто став голосно говорити, та ще коли промовисто та забористо.... От і пророк!... Нема такої нісенітниці, що-б не придбала собі адептів..."

Інночкина думка мимо волі її перелітала на Тосю і вона спитала сама себе: „Чи не так само і з Тосею? Чи не виобразила вона собі, що й тато мій пророк?... Ні, не повинна; тато — людина з міцними прінципами; ворог фрази... Ні, ні, гнала Інночка від себе таку думку; тато не вабив, не спокушав Тосю; коли-б вона не признала ся — він і вмер би, а не повів би їй, що кохає її...

І знов Інночка звернула думку на власний вчинок, на власні відносини до матері і до Тосі. І на сей раз вона чула, що совість її спокійна і не чула боротьби.... „Люди осудять мене..." — мигнуло в неї на думці. — „Байдуже, не осудить Бог..." Заспокоєна і утихомирена щирою сповідню перед судом совісти, Інночка перед світом заснула спокійним сном...

Знов инші думки турбували Пригару. Він двічи раював: раз з того, що Тося його кохає,

вдруге з того, що Інночка, довідавшись про його кохане, не стала до нього ворогом; а стала вірним другом, дитиною, щирою порадницею!... „Завжди здавало ся мені, — думав він, — що Інночка й не може инакше поводити ся; вона, знати, наскрізь переняла ся моєю думкою, що діти з щиро-гуманною вдачою, хоч би як вони не згоджували ся з батьками в поглядах, можуть жити з ними в доброму ладу не ворогуючи.

З якої речі ворогувати? Боротьба поглядів — діло неминуче, без неї і поступ людський — річ неможлива. Минуле — по віки бореть ся з будучим. Минуле — то ми, батьки; будуче — наші діти. Але-ж хиба боротьба неминучо повинна викликати сварку, вороговане, ростіч?... Всему головна річ — щирість; скоро люди переняли ся щиростію, скоро ні в серці, ні в думці нема нічтуперева, боротьба не викличе ворогованя..."

Думки його перейшли на Тосю, на кохане її: чи міцне її кохане, чи на довго воно? Стійкого характеру їй бракує; вона ентузиястка... І мене і ідею вона любить щиро, всім серцем. Се для мене певна річ; але хиба можна вгадати, що далї буде?... Раз, що вже моя така доля — не зазнати доброго кінця, тому, що починаєть ся добре; а вдруге і те сказати... Але-ж! На що вгадувати?... Буде те, що буде... Хиба можна було сподївати ся на те, що стало ся з Ольгою?... В житю людий — мов в темному непроглядному гаю!... Житє наше, найпаче житє су-

часне — се просто петри, де чоловік стежить чоловіка гірш, ніж собака зьвіря!... Люди озьвірили ся, не вгадаєш, хто несе до тебе добро, хто лихо!... Не вгадаєш, де доля стрінеть ся, де нещасте окульбачить тебе. Здаєть ся біля тебе приятель, от як Гайченко був до мене; аж глянь: не чоловік то, а твоє нещасте; ходить воно коло тебе невидимо, ти й не гадаєш собі, що воно біля тебе, а воно тебе — лулусь!... І встерегтись не можна, бо не знаєш, коли і з якого боку воно зайде і вкусить тебе!... Одначе-ж Тося!... Вона, певна річ, принесла до мене щасте!... Я певен в тому!... Я чую, як вона налила мені в серце спокою... Варварівці відвернули мене від смерти, привернули до житя!... Тося освітила і нагріла моє житє... Да благословить її небо!... А я!... Я буду для неї найщирійшим її другом і що сили стане запопадливо піклуватись буду про її щасте!... Вона, Ниночка і Варварівці — от кому віддам я усі сили свого серця і розуму. Благослови нас боже і поможи нам!

XI.

Непомітно минуло літо. Люди обжали ся, обробили ся в полі. Серпень підходив до кінця. За цілий сей час одну лишень прикрість зазнав Пригара: земські власти не зїхали ся на зібранє, а через те і Пригарине подане про запомогу земства проєктованій в Кутку хліборобській школі зістало ся непорушеним. Треба ждати

цілий рік; або хоч до надзвичайного зібраня... А коли то воно буде. Одначе Пригару се не дуже турбувало. Він з Тосею прирадили собі не сподівати ся на земство. Тося зимою поїде до Одеси, Київа, Варшави і инших великих міст; дасть концерти, збере гроші і віддасть їх на фонд школи хліборобської. А Пригара тим часом поїде в Шаснівку і придивить ся до Майнівської школи хліборобської і на весні, так, чи инакше, а добеть ся в кого треба буде дозволу отворити школу в Кутку... А тепер от Варварівка більше турбує і Тосю і Пригару. Говорухи порадились вони довше не держати; треба значить управителя; треба лікаря; треба акушерку, але таку, щоб спромогла ся бути помічницею шкільному учителеви... І все то треба, щоб люди були не тільки тямущі, але й під „наші мисли", як казав Пригара. Де-ж йому таких людий шукати?

— А от як зробимо, тату, — мовила Інночка — на тім тиждні мені пора й до двора; за [illegible]м вже занудила ся... Я зроду в Київі не [illegible]

— І я не була, — перебила Тося.

— Та й я, признати ся, не був; — додав Пригара: — і гріх і сором! Вік звікував, а батька Тараса могили не видав.

— Так от і добре, тату. Я поїду на Київ, а ви з Тосею провезіть мене; заїдемо в Канів на Тарасову гору; побачимо Канів; там недалеко й до Шаснівки... От ти й туди зїздиш, а в Київі, певна річ, спитаєш ся і порадиш ся з своїми

людьми; от вони тобі й поможуть знайти і лікаря і всіх, кого тобі треба.

— Браво, браво. Іночко! — зазвеніла Тося, ляскаючи в долоні: — Іноччина думка — просто чудово-гарна! Їдемо, татуню, їдемо.

— Справді, добре!... Славна у тебе голова, донечко! — мовив Пригара: — дай, поцілую її! Пригара обняв і поцілував Іну.

— А серце у неї ще ліпше! — додала Тося і також обсипала Іночку палкими поцілунками, додаючи: — Їдемо, їдемо!

За кілька день вони на пароході „Цар" плили до Київа.

Скоро пароход загудів-замахав своїми величезними колесами. Пригара з Іночкою і з Тосею пішли на горішний бердачок і любували з прекрасних берегів Дніпра. Проїзних тут було не богато і звичайно тільки з 1 та 2 кляси.. Небавом почав здіймати ся вітер і нагняти хмари; небо охмарило ся всіма сторонами; починав бризкати дощ, треба було йти в каюту.

Тут було 10—15 пасажирів, переважно молодіж-студенти, що вертали до Київа після вакацій. Чотири з них „вінтили" за зеленим столом. За другим столом сів Пригара з Іночкою і Тосею.

— Ну, що діти? Будемо або чай пити або снідати, аби так не сидіти! — мовив Пригара.

— Рано ще, тату, підождемо.

— Добре, але перед Каневом треба таки пообідати... В Каневі вийдемо, поїдемо на мо-

гилу, та й перебудемо там до ранкового пароходу, — мовив Пригара.

— А вже-ж! — відповіли в оден голос Тося і Інночка.

Бесіда зайшла про Шевченка.

Не вгадати, чи сама українська мова, чи зміст бесіди, чи вродливі лиця розмовниць привертали увагу пасажирів: тільки небавом всї проїзні, опріч чотирох грачів в карти, згуртували ся близше до того стола, де сиділи наші знакомі. В дорозї люди, знакомлять ся швидко: не диво, що частина пасажирів небавом познакомила ся Пригарою і його сопутниками. Розмова зробила ся загальною, але зміст її не перемінив ся. Не вмішував ся в розмову тільки він, що сидів на канапі проти стола. Він сидів мовчки. Худорлява твар його, облямована рідким рижим волосєм, дивила ся своїми вузенькими сірими очима якось не то що непризітливо, неприязно, а навіть з досадою. Хрестик на груди в попа давав знати, що він скінчив духовну академію.

Оден з студентів почав рівняти талант Шевченка до таланту Пушкина і Лермонтова і доводити, що талант першого був менший, що Пушкин, яко художник, непомірно висше Шевченка.

— Таке порівнане, — змагала ся Інночка, — річ коли не зовсїм неможлива, так принаймі вельми трудна. Талант Пушкина розвивав ся і зріс за найлїпшими умовами; нїщо не шкодило йому зростати; навпаки — усе допомагало,

Талант його виріс заввишки до того ступня, до якого можна було йому зрости і дальше, якого він не ріс би вже. Одно слово: Пушкина ми бачимо усего; бачимо цілу постать його таланту. Що инше Шевченко: ми бачимо тільки невеличку частинку Шевченкового таланту. Змалку і до останку Шевченкового віку, доля, обставини житя і люди тільки те й роблять, що придавлюють Шевченкову кебету, таланту його не дають зростати. Спершу придавлює, пригнічує його дяк Богарський, потім Енгельгардт, Шираєв, нарешті Орлов з Дубельтом... Тюрма, засланє, казарми; десятилітне катованє забороною писати... Де-ж тут було розвивати ся таланту?! Яке тут можливе порівнанє!.. — скінчила Інна, кидаючи навкруги своїм яскравими очима.

— Ні, Інночко, коли хоч, так воно можливе, — озвала ся Тося. — Коли порівняти освіту Шевченка і Пушкина, обставини і всї умови, за якими минав вік обох їх, та тодї взяти їх твори, ідейність і світоглядд тих творів, так побачимо, що природний талант Шевченка — дійсно непомірно більший від таланту Пушкина...

Молодїж переглянула ся і не тямила, що відповідати...

— Знати, що ви добре знаєте Шевченка, — озвав ся оден з студентів: — але-ж не можна не признати, що в творах Шевченка чимало є позиченого в Пушкина.

— На приклад? — задирливо спитатала

його Тося: — а ну, скажіть?

Студент трошки почув себе наче не в сих, ні в тих. Але треба було щось відповідати, бо Тося дивила ся на него так, що коли-б він замовк, то вона-б зневажно поглумила ся з него.

— На приклад? — спитав він: — гм, дай Боже памяти... Признати ся я докладно не стежив Шевченкових творів; а иншого й зовсім не читав... Одначе, скільки пригадую, на приклад: от поема його „Наймичка"... Найкраща за всї його поеми... Сюжет її Шевченко взяв прямо з романа Пушкина „Подъ вечеръ осени ненастной"....

Інночка і Тося почервонїли і спустили очи на долівку, Пригара проковтнув води з шклянки... Кілька хвилин усї мовчали; тільки за сусїдним столом, там де „вінтили", чути було термінольогію „вінта". Пригара не вмішував ся в розмову; він був певний, що „баби" дадуть і самі здачи. Перегодом Інночка почала:

— Отсе саме про „Наймичку" читала я у Петрова... Петров мене не дивує: треба-ж було йому чимсь довести свою тенденцію, що в українській літературі нема нїчого свого; все позичене з великоруської... Воно й вийшло те-ж саме Тургенівське: „Грає, грає, воропає"...

— А мене от що дивує, — мовила Тося. — На що тут ще доводи ті?... Досить би було одного „доводу". В творах Шевченкових, Квітчиних і ин. українських письменників є і про гори, і про місяць, і про сонце. Але-ж про те саме є і у Пушкина, і в Жуківського і в Коз-

лова... Вони писали раньше за українських поетів... Очевидна річ, що в творах остатних, все що є про місяць, зорі, про сонце — те все не своє, а позичене в Великоросів...

„Добре, — подумав Пригара; — далебіг добре! А ну, що далї буде?"

Студент мовчав; але Іпочка, обернувшись до него, мовила:

— Кажете — „Наймичка" найлїпша за всї поеми Шевченкові... Менї здаєть ся — се помилка... На пр. „Марія"...

— Я не читав, — перебив розмовник.

— Отсе то й лихо!... На превеликий жаль українська інтелїґентна молодїж лїпше знає чужих, навіть дрібненьких поетів, нїж свого рідного, великого....

— Се за тим, — додала Тося, — що московські дзвони голоснїйші!...

— Дайте й менї слово промовити, — озвав ся піп-академик, звісно, мовою російською; — коли воно справдї так, а я певен, що так, що українська інтелїґентна і шкільна молодїж знає, на пр. Кольцова лїпше, нїж Шевченка, то з сього треба радїти; бо так воно і повинно бути! Значить, школа добре справляє своє завдане!... Де є Пушкин і Лермонтов, там не може бути місця Шевченкови.

Остатні слова піп промовив з притиском.

„Он воно куди йде!" — подумав Пригара. — „Ну, тут годї змагати ся; а то як раз дозмагаємось до „Положенія абъ усиленной охранѣ".

Але Тося не вгамувала ся.

— Добре, добре! — мовила вона: — нехай Шевченкови і не буде місця в Тулї або в Пензї; але не в Київі і не в Ніжинї!... Українцї — люди толерантні: маючи свого рідного поета, вони знайдуть в себе місце і про Пушкина, і про Байрона, і про Данта і про инших великих письменників...

— І Київ і Ніжин, — перебив їй піп в Росії, а в Росії повинна бути одна віра, одна мова... І сього повинні ми всї пильнувати; сього вимагає наш патріотизм; любов до Росії, до її величности.

„На моє й вийшло!" — подумав Пригара.

— Правда, правда!... — обізвали ся голоси зза зеленого столика.

Бесїда спинила ся...

— Ну-мо обідати! — озвав ся перегодом Пригара.

XII.

Вже цїлий тиждень наші знакомі живуть в Київі і не хочеть ся їм покидати його. Що дня зранку до вечера вони роздивляють ся по містї; а вечером запізнають ся з Киянами, та радять ся з ними, що і як лїпше робити. Є на що й подивити ся в Київі: і людям освіченим і людям темним, є чим зацїкавити ся в Київі. Скрізь по Київу розкидано чимало памятників славного минулого з житя України, хоч немало свідків і тяжкого сучасного!... Мати не тільки

української, але й російської освіти, культури, релігії, Київ не може не зворушити почутя навіть в серцю заскорнілому. „Одначе-ж — думала Інна — оглядаючи київські святощі і памятники минулого: які байдужі Кияни до свого минулого, пишного славою, волею! По людях приватних скільки останків, що будять споминки минулого, а про те таке велике, таке богате і таке старе місто не має історичного музея, де-б були згуртовані систематично всі останки історичні!"

Розповідаючи отсї думки батькови, Інна спитала, яка причина такої байдужности?

— Перш за все причина загальна, — відповів Пригара: — всеросійський брак приватної ініціятиви, утиски, гніт, а через те та темнота і ростіч, з яких животіють „обєдинителї". Добре споряджений музей історичний засяяв би таким сяєвом, що сяєво те посліпить очи рабам... Не в інтересї сторожів темного льоху давати людям сяєво світу історичного...

Раз якось, коли наші знакомі вже оглядїли Київ і пізнали ся особисто з Киянами, Пригара спитав Тосю:

— Що, Тосю, як сподобав ся тобі Київ?

— Київ сподобав я менї так, що хоч би й вікувати тут; а Кияни — нї.

— Та здаєть ся і ми не сподобали ся Киянам, — мовив Пригара. — Справдї Пригара не помилив ся. Одні з Кияни дорікали і йому і Тосї за те, що вони заводять в Варварівцї не земську, а церковну школу. „Така школа, —

казали їм, — опріч темноти клерикальної, жадної просвіти не дасть хуторянам". Ще більше довело ся від декого почути за те, що Пригара, придбавши у Пащенківни землю Варварівцям, не попильнував завести в них господарство „общинное". На думку отсих людий, такі вчинки Пригариці нїщо більше, як „обскурантизм" і сам Пригара і Пащенківна — „просто обскуранти".

А в другому кутку — навпаки: прославили їх „червоними радикалами". Не такий час, щоб заходжувати ся над такими справами!... Воно то добре і школа, і земля, і шпиталь і все там инше... Але-ж!...

— Що? — питав ся Пригара.

— Та от, Антонїна Василївна радить ся, як би ще теє... українські книжки... евангеліє, псалтир... ще каже й часопись... Не такий тепер час!... Треба пережити лихолїте, та тоді вже...

— А чи був же такий час, щоб ми не зазнали лихолїтя? згадаймо остатні двайцять пять лїт, — говорив Пригара.

— Так, але такого лихолїтя, яке тепер, не було... Треба переждати...

„І сидїти згорнувши руки... Ждїть собі на здоровлє, — думав Пригара: — се дурниця, що нїчого не можна робити... Аби була охота".

Не таланило Пригарі і на лїкаря. Прийшов оден, другий, третий, — все йому не під мисли. Кождий перше за все питає: „яка платня"? — а не питає: „яка робота"?

— Та яка-ж там лікарська робота? — говорив молодий лікар Саник: — звісно яка, скрізь вона однакова: прийде недужий, чи до недужого покличуть, та до шпиталю що дня навідати ся, коли раз, а коли й два...

— Ні, — мовив Пригара; — треба ще дечого. Антоніна Василівна хоче, щоб лікар хоч раз що тиждня обійшов хати усіх хуторян...

— Що-ж він поможе їм тим своїм обходом, коли по хатах вкупі поросята і діти? Тут лікареви нічого робити... Причиною тут — єдине злидні, економічний побут. Нехай Антоніна Василівна спершу перемінить обставини економічні своїх хуторян, тоді инша річ, а то що їм поможе гігієнічна порада!... Гігієна — се гроші! — скінчив Саник і кинув очима на Пригару.

— Та, бачте, — відповів Пригара: — я сам лікар, принаймі лікарем скінчив університет; так дещицю тямлю. Тямлю, що гигієна — гроші; що здоровлє людське доволі залежить від економічних останків людий, але я певен, що гігієнічні поради не зайві навіть і там, де в одній хаті і поросята і телята і діти...

— У кождого свій погляд, — відповів Саник.

Пригара встав, хотів прощати ся; аж ось увійшов лікар Тюленев, той, що рекомендував Пригарі Саника.

— Ну, що? — мовив він, привитавшись; — як йде у вас діло на лад? А я отсе до Антоніни

Василївни: в мене до неї друге діло є... Дома юна?

— Нема; пішла десь...

— То може ви, Артеме Олександровичу, перекажете їй нашу просьбу... Молодіж проить її. Вона, яко відома співачка, коли захоче може вельми запомогти нам в одній справі... Треба нам гроший; а ми, знаєте, яка голота! Так от ми приміркували спорядити концертик. Певна річ, що концерт з такою артисткою, як Антоніна Василївна — дасть добрі гроші... Так і отсе до неї просити, щоб співала на концерті... Згодить ся вона?

Пригара повів плечем і відповів:

— Не скажу... А на яке діло вам треба гроші?

— Та на одно; на добре діло... на гуманне...

— Не допитувати мусь на яке, коли не хочете сказати; але, скільки я знаю Антоніну Василївну, вона не згодить ся, не знаючи на яке саме діло...

— Хиба для неї не все одно; аби діло було добре...

— Не знаю, не скажу за неї... Шкода, що її нема... Одначе вдруге кажу вам, що в неї таке вже правило: знати, на яке діло вона працює. Скоро те діло не відповідне її думкам і переконаню, вона на него і мідного шага не пасть...

— Чудно! — промовив скривившись Тюлеєв. — Значить, вона людина в усему прінципіяльна? — спитав з ледви помітною іронією.

Пригара знехтував ту іронію і відповів:

— Принципіяльна і пильнує раз-у-раз бути консеквентною.

— От, як!... А я чував, що у артистів ніколи не буває консеквентности...

Пригара всміхнув ся.

— Одначе я сподію ся, — мовив далї Тюленев, — що запомогти нашій справі Антоніна Василївна не зробить гріха проти консеквентности.. Принципи її, здаєть ся, загально-людські... Так менї здало ся вчора з розмови з нею...

— Загально-людські на грунтї українському національно-народному — додав Пригара.

— То все таки се не шкодить їй запомогти нашому доброму дїлу...

— Нїчого вам не скажу певного; побалакайте самі з нею. Для мене одно певно, що Антоніна Василївна нїчого не вдїє такого, що не було-б відповідним її переконаням національним...

Пригара знов встав. Провідачі догадали ся, що час їм йти.

— Хто тепер з людий добре освічених уважає на національність! — мовив прощаючись Тюленев; — а Антоніна Василївна людина дуже освічена...

Се значить, подумав собі Пригара, иншими словами: — А ти мов людина темна".

— Нїчого ми тут не скріпимось! — мовив вийшовши з готелю на улицю Саник до Тюленева: — Обскурант! Камінь якийсь!...

— Фанатик! — додав Тюленев.

XIII.

Тоді саме, коли Пригара балакав з лікарами, Тося ходила в бюро товариства сільського господарства розпитати ся там, чи не порають на тямущого і досвідченого чоловіка на місце управухи. Секретар товариства подав їй цілий реєстер людий, що шукали собі управительської посади. Тося стала читати і погляд її спинив ся коло імени „Гайченко". Вона вся затремтіла. За хвилину вона подумала: „Та певне, що се не він"; — одначе жіноча цікавість взяла гору і Тося спитата, що се за Гайченко?

Відповіли їй, що се ще молодий чоловік; здаєть ся, чи не технольоґ; до Київа перебрав ся недавно; повдовів; людина одинока і хоче найти собі місце чи де на цукроварні, чи де на управителя.

Між иншими адресами Тося записала собі Гайченкову і, вийшовши на улицю, вона кілька хвилин йшла повагом, потім взяла звощика сказала їхати на львівську улицю, де саме в адресі і стояла Гайченкова кватира. Господиня того дому сказала їй, що Гайченка вже більш двох тижнів нема в неї, що він „ще за три дні по смерти своєї жінки перебрав ся на другу кватиру: а вона тут у мене й померла".

Тосі ще більш цікаво стало знати: чи той самий се Гайченко, що накоїв стільки лиха в Кутку? Але вона не знала, як його імя? Вона хвилину, другу, стояла, міркуючи, яким поби-

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

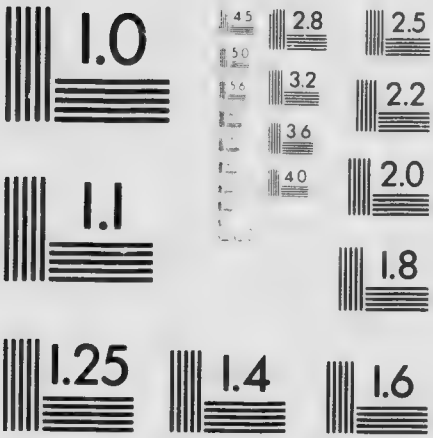

APPLIED IMAGE Inc

[illegible] East Main Street
Rochester, New York [illegible]
(716) 482-[illegible] Phone
(716) 288-5989 Fax

том найліпше зняти бесіду з бабусею, що відчинила їй двері і допитати ся в неї, яке було імя Гайченкової жінки? Спитавши, чи не відає вона, куди саме перебрав ся Гайченко, Тося мовила:

— Шкода, що я її не застала вже...

—Померла, у мене на руках і померла... А ви мабуть приїзші?

— Приїзша... — відповіла Тося, не рушаючи з місця.

— Може родичка яка?

— Ні; так.. Колись були добре знаємі...

Бабуся кинула на Тосю поглядом з голови до ніг і мовила:

— Еге! Шкода, шкода!... Хоч би одна знакома душа була провела її; а то опріч мене, нікого за труною... Він... Нехай вже його Бог простить... трошки провів, та й вернув ся.

— Довго вона нездужала? — спитала знов Тося, бажаючи протягти бесіду.

— Де там довго... Не встигли й запричастити... Та що-ж отсе, ми стоїмо. Коли вам цікаво, зайдіть в світличку до мене, я все розповім.

Тося радо згодила ся.

А бабуся зачала оповідати:

— Наняли ото вони в мене три світлички. Я така рада, що всі три наняли... Я з того тільки й живу, що наймаю ті три світлички, а отсю четверту задля себе... З мене того й досить... одинока; от лихо тільки, як часом пустує кватира або доводить ся наймати по одній сві-

тличці, клопоту тоді богато... От може й вам треба кватири?

— Ні, я не на довго до Київа.

— Так ото й наняли вони; гроші за місяць з гори дали, так як слід. Бачу я, що вона душі доброї, не скупа і знати, що люди не нужденні... Кажуть: — „Побачимо, як там що буде; коли зазимуємо в Київі, так і за всю зиму з гори заплатимо..." Правда: він сього мені не говорив, тільки вона... Живуть обі... День, другий, а на третий — чую через стіну, — стіна отся тоненька, та все до мене чутно: чую, сварять ся вони... Як почали, як почали, та що дня... Помічаю я... Щось наче вони не вінчані.... Чи вони вінчані? — спитала зненацька бабуся у Тосі.

Тося не сподівала ся на таке питане і не зразу відповіла:

— Не скажу:

— І я запевне не скажу... Прописати треба було в поліцію, так він не прописав її жінкою... Ну, мені яке до того діло: чи жінка вона, чи не жінка, про мене байдуже; мені аби гроші платили, та тихо жили; а прописуй ся собі — як тобі треба — хоч князем, хоч святим, аби не отим... як бо їх, оті, що дороги рвуть, антихристи вони, чи що?... Ну, їх к Богу!... Еге, так і я так думаю, що ледви чи були вони вінчані... Сварять ся, та й досварили ся до того, що він перебрав ся на другу кватиру. Вона ще за день перед тим занепала... Все за серце брала ся. „Пече" — каже. Я раю їй лікаря покликати; а вона: „Не треба, каже, минеть ся й так".

Я й собі думаю, що минеть ся; се, думаю, від сварні тої — і нече... Другого дня рано гірше їй; стала вона блювати; а його нема, не їде. Я пішлаб по него, та ні на кого її покинути... Нарешті вже вечером приходить він... А вона ледво дише!... Побіг він по лікаря... У нас десять разів можна умерти, заки докличеш ся в ночи лікаря... Лікар каже: „Погано!... Написав рецепту... Доки приніс ліків з аптики, — звісно в ночи, аптика далеко; — так вона у мене на руках і духа Богови віддала... Царство їй не бесне!...

Бабуся перехрестила ся...

Тося німо мовчала і журливо дивила ся. І все таки вона не здіймала ся йти; бо й доси вона не була певна в тому, що ота Гайченкова „жінка" — була ніхто більш, як Пригариха. Що-ж діяти? Спитати ся просто, яке було імя помершої — ніяково: вона-ж сказала, що померша була знайома їй, було-б чудно — не знати імени знакомої... Піти так — тоді нічого було й приходити. Тося трошки помолила ся і сказала:

— Кажете — не схотів і прописати її жінкою?...

— Таки не схотів; а з якої причини? — не скажу.

— Як же він її прописав?

— Так, просто: забула вже, як саме він її найменував... Звав її і він і я Ольгою Антонівною; а на призвище забула, як він її прописав... Та от книжка: коли бажаєте — подивіть ся:

я стара, не добачаю...

Бабуся подала їй „подворную" книжку. Тося глянула в книжку і їй стало ясно, хто була Ольга Антонівна...

XIV.

„Кому-ж першому повідати отсю новину?" — міркувала Тося, вертаючись до кватири: — „чи Пригарі, чи Інночці? На кого з них смерть Ольги Антонівни більш недобре вплине? А може й зовсім не говорити?... Ні, ліпше сказати; на що таїти? Шила в мішку не сховаєш. Скажу, треба сказати..."

І в голові Тосі, мимо її волі, мигнула, усміхаючись думка: „Тепер нам можна й на рушничку стати... Тільки-ж!... А що подумає, що скаже на се Інночка? Та що-ж їй казати? Вона-ж знає, що ми кохаємось... Кохане наше не може стати наругою над помершою... Ми покохали ся і кохаємо ся; і ніхто не може заборонити нам кохати ся і взяти шлюбу... Ольга Антонівна лишила і в Інниччиному серці недобру память; а наш шлюб — хоч трохи може покриє її... Вона знати ме, що дороге для неї житє любого їй тата — хоч трохи вияснить ся; їй буде лекше на серці; вона менше буде сумувати... Інночка любить більш тата, ніж маму... Любов до живого — міцнійша, ніж до памяти помершого. Скажу... Треба сказати; але кому з них попереду сказати?..."

Відповідь вагала ся сюди й туди; Тося не

спроможна була дати собі ради; вона тілько почувала, що серце в неї бєть ся в грудях, наче місця собі не знайде; наче його там хто і коле і лоскоче... Так і не дала собі відповіди Тося; питане наче завмерло; буцім щось инше не пускало відповіді: без неї прийшла Тося на кватиру.

Пригара з донею сиділи у двох: знати було, що розмова в них була про щось веселе, бо ні в одного на тварі ані сліду чого будь журливого, невеселого.

— Де ти так барила ся? — спитала Інночка Тосю. — Час обідати...

А Пригара, глянувши на Тосю, спитав:

— Щось ти, серденько, наче чогось смутна?... Чого?...

— Ні, татуню, то вам так здаєть ся; а тільки втомила ся, — відповіла Тося і відвела погляд на бік.

Інночка те спостерегла і мовила:

— Неправду кажеш. Тосю... Кажи — що там таке у тебе?

Тося мовчала і думала: „Нехай, нехай довідають ся; не сховаєш; ліпше сьогодня, ніж завтра..." Вона глянула на Інночку: її взяв такий жаль за Інну, що личенько її в оден мент охмарило ся, буцім потемнійшало.

— Справді, Тосю, щось з тобою недобре; — промовив Пригара: — глянь ти в зеркало, подивись на себе; на що ти похожа?!...

Тося повела очима на зеркало і сама злякала ся свого сумного виду. „Годі таїти ся!" —

мовила вона собі на думці і додала голосно:

— Сядь, Інночко, отут, разом зі мною!

Інночка мовчки сіла і обняла її.

— Ну, Тосечко, кажи швидче.

Тося потерла долонею чоло і мовила:

— Мушу сказати вам недобрі звістки; але я певна, що ви...

Пригара і Інночка дивили ся на неї стурбованими очима і ніби бояли ся розпитувати далі.

— Звістно, на все воля Божа!... — промовила Тося і знов зупинила ся.

— Та що таке?... кажи швидче!... — промовила нервово Інночка.

Тося розповіла їм...

Інноччине личенько зблідло, наче крейдою взяло ся. Голова її якось упала; очи дивили ся німо.

А на серце до Пригари ринула хвиля чогось гіркого. Чудне почуте обгорнуло його, немов він спричинив ся тому, що стало ся; немов він був тому винен...

Правда — особисто його вини жадної не було. Совість його була спокійна, не гризла і не можна було їй гризти його за відносини до Ольги Антонівни. „Сліпий я був, не додивив ся", подумав Пригара: „не спостеріг, що за ягода отой Гайченко"...

„Чоловік не винен тому, що очи його не бачать далеко"; шепнув йому голос когось невидимого.

Пригара суворо похитав головою; брови

йому насупили ся; він засунув пальці в свою попеляту шапку, повів ними по своїй голові і подумав:

„Гидка ягода! правда; але-ж яка і та атмосфера, що зрощує такі ягоди... та хиба у нас одна тільки така ягода? А чи не повинен часом і я, чи нема і моєї долї в тому, що наше житє обгортує таке соціяльно-моральне повітрє? Чому ми, — раз ми свідомі, що повітрє шкідливе, — не вживаємо відповідної дезінфекції? Чому ми не нівечимо, викорінюємо з коренем таких ягід; не топчемо таких грибів як отой Гайченко?..."

Вся твар Пригарина затемнїла; на чолї видали ся жили, що набубнявіли кровію, очи горіли кервавим огнем. Пригара почув, що в него, десь там в утробі його, прокидаєть ся хижий, лютий зьвір. Він заскреготів зубами і мовив:

— Геть звідсїль... швидче, зараз тїкати з Київа. Готуйтесь, діти! Пакуйте ся! — зараз, зараз виїздити.

— Чого так швидко, татуню? Що з вами? — спитали ся в оден голос Іщочка і Тося.

— Не можна! треба тїкати... я бою ся зустрінути ся з Гайченком... Одна думка про се — жахає мене. Швидче з Київа... він він її збив з путя; він її обікрав... він її вбив!... І, не доводи мати Божа, я зустріну його!... я... я прилюдно, серед улиці задушу його.

В ту хвилину Пригара був страшний!... Люте обурене іскрами сипало ся з очий його.

— Пакуйте ся, діти швидче... зараз їхати...

— Пароход, тату, попливе завтра вранці... — промовила Тося...

— Так на зелізницю.... Ти Інночко, як? На Одесу?

— Ні, татоньку, тепер не поїду вже; швидче до дому...

— Добре, але я тебе саму не пущу!... Проведемо тебе до самого Севастополя... Пакуйтесь!

— Татуню! нехай на завтра: вранці пароходом поїдемо. Пробудьмо тут сю ніч... у мене діло тут є... — промовила Інночка таким голосом благаня, що не можна було відмовити їй.

— Яке діло?... Можна знати? — спитав ся Пригара спокійнійше.

— Я поїду до тої бабусі, де вмерла мама; розпитаю де її могила; та піду помолю ся за неї...

Наче хто нове серце вложив в груди до Пригари: в оден мент зникло в него озьвірене. Він обняв Інночку і притис до лона. Інночка почула,. що на личенько до неї упали теплі сльози тата...

— Добре, добре, Інночко! І я — з тобою. Але-ж коли-б нам не стрінути там Гайченка...

— Будь певен, тату, що не зустрінемо... Я бачу, що він радів з маминої смерти; а на могилу — не ходять виливати радощів...

— Коли-б я був знав таке!...

Пригара не договорив... Перегодом він гли-

боко зітхнув і промовив:

— Добре, Добре! Поїдемо, помолимо ся за неї, щоб Господь простив її... Вона смертію спокутувала... Не згадуймо лихом про неї...

ЕПІЛЬОГ.

Минуло два роки.

Мало що перемінило ся за сей час в Кутку: Весело грає над ним сонечко ясне; повагою тече попри Куток Дніпро прекрасний; тихо плине спокійна Перебендівка! Все як і колись було: той самий двір, і будинок, і сад; та-ж сувора скеля заквітчана одинокою сосною. Тільки за двором, саме проти брами невеличка переміна: тут виросло два нових будинки: сказав би хто, що вони ще не докінчені; бо не знати бовдурів з печий так ні-ж!... Біля обох них чути веселий сміх і регіт дітвори-підлітків. Та й немало-ж тої дітвори!

Он оден гурток дівчат сидить під кленом в холодку: хто шиє, хто плете панчоху, хто гафтує, а одна читає книжку. Другий гурток — граєть ся в „горю-руба"; третий — самі хлопці — біля гойданки; ще оден гурток — майструє щось. Звідкіль же стільки дітвори?

А от звідкіль: Пригара, вернувшись з Київа одружив ся з Пащенківною: перебрали ся вони жити в Куток і зорґанізували тут літню санітарну кольонію єдине для дітий-підлітків, що та, чи ин. причина почала їм псувати здоровле. Кольонія переважно для дітий убогих родичів, не спроможних платити. Одначе кольонія не цураєть ся і дітий людий богатих; тільки-ж з таких вже бере кольонія платню і вимагає, щоб вони в усьому підлягали тому

простому поводженю і ладу, який панує в кольонії. Перша річ — ніхто з кольоністів і з кольоністок не може цурати ся роботи. Дві години до обіду і одну по обіді, кожде з кольоністів мусить робити в гурті з другими товаришами те діло, яке йому призначено відповідно його здоровля і иншим умовам. Але про всіх однакового: робота проста, що вимагає фізичної праці відповідної вікови і здоровлю.

Що року з початку мая приїздить в Куток Інночка з своїм маленьким Кондратком, а на серпень приїздить сюди і її чоловік. Головним керманичем кольонії — Інночка, хоч властиво ніщо нове в кольоні не робить ся без ради з Пригарами і головними доглядачами кольонії — молодими освіченими педагогами Ганною Шнурківною і Яковом Мозковим. Ганна скінчила педагогічні курси, а Мозковий — університет в Київі. Обидвоє учителюють в сільських школах. Скоро скінчить ся школа, вони приїздять в Куток і тут через усі вакації працюють, звістно за плату, коло дітий, привезених літувати в кольоні.

А от в Варварівці, так там за отсі три роки чимало дечого перемінило ся. Ні Говорухи, ні обідраних стріх нема. Замість Говорухи, під кермою самого Пригари, править його таки годованець Юрко Заяць, син простого селянина, але скінчив школу в Умані.

Уся Варварівка, наче під яке велике свято причепурила ся: хати побілені, огорожа дивить ся весело зпід зеленого вітя молодих шовко-

виць, посаджених біля кождого двору... По улиці чисто, наче отсе зараз виметено

Наче не та Варварівка!

На панському будинку, де жили колись Пащенки, довга вивіска з написом, що свідчить нам куди повернено той будинок. Там вже другий рік триклясова хліборобська, переважно практична школа. З обох боків старого будинку Григари побудували нові: в одному елементарна школа і читальня; править ними А Дратва і його жінка, молоденька фершалка. Арсен має біля школи добрий земельний наділ і город. Сам він власними руками за запомогою наймита обробляє наділ: сам оре, сам сіє, сам і жне. Жінка його побіч школи, читальні і шпиталю, працює на городі, — власними руками копає, садить, поле. В читальні — мало ще таких читальників, що-б самі читали; а про те народу, що — неділї і в свята по обіді, збирається до читальні чимало — послухати, що учитель або учителька читати уть.

В другому будинку, в одній половині — позичкова каса. Касою править рада вибрана хуторянами; але до тої ради належить з однаковим правом і Кирило Заяць. В хуторі на майдані, де був колись шинок, сама громада поставила новий будинок; але горівки тут і духу нема: в одній половині будинку — чайна; в другай громадська крамничка. І чайною і крамничкою править, під доглядом виборної ради, хто-б ви думали? Той самий Лейба Хапштайн, що до того часу шинкував в Варварів-

ці!... Хуторяни самі припоручили йому орудувати і чайною і крамничкою і самі з початку, трохи було, дивують ся: як отсе воно стало ся так, що Лейба може жити не шинкуючи, але й не шахруючи? Небавом зрозуміли, що з якої речи Лейба шахрувати ме, коли він не голодний й не холодний! І хоч він жидівської віри, а душа в него людська і віра не шкодить йому бути честною людиною, таким самим громадянином, як і всї инші Варварівцї і посилати своїх синів до хлїборобської школи.

Супроти сього будинку, на другому краю майдану — також новий невеличкий будинок, обсаджений молоденькими деревами. Стереже і доглядає його наш знаємий Чобітько. Тут громадська збірня; а підчас жнив тут захисток для дїтий.

В другому кутку Хутора, на узлїсї великого панського гаю, стоїть два нових будинки: в одному шпиталь; в другому живе лїкар Петро Барилка, товариш по унїверситету відомого нам Саника. Землею, що Тося подарувала Варварівцям, вони лишивши, скільки треба під громадський вигін, подїлили ся відповідно тому, скільки в кого в родинї ротів. Кождий знає свою ниву і сам піклуєть ся коло неї. Не спромогла ся ще Варварівка на те, щоб в кождого хуторянина був власний плуг волів, але в сьому разї великою запомогою стає їм супряга. Улаштовують ся вони що року так, щоб усї пшеничні, чи там житні ниви приходили ся межа в межу, в одну смугу і не перебивали одна

одну; щоб не було так що за Івановою, чи що, пшеницею, йде Семенове жито, або ячмінь. А вже коли жито, так в одну смугу в усїх жито. Се так прирадив їм Дратва на те, щоб усїм одним заходом сїяти, жати і молотити. Не спромогли ся ще Варварівцї придбати собі власних машин — ту, що жне, і ту, що молотить: вони їх позичають в Пригари. І так отсе гарно, так зручно: позичать машину на день чи два; зразу по всїх нивах вижнуть пшеницю, чи жито, а вже кожде само собі вяже своє. Дратва прирадив хуторянам трохи відмінне: то було кождий сам собі сїє що хоче і тодї сїє коли встигне. Тепер не так; тепер Варварівцї, послухавшись Дратви, приносять до гурту кождий своє насїнє. Дратва переглядає те насїнє; коли яке невідповідне, те каже перечистити, а коли замірковате, то й зовсїм не прийме, а радить перемінити його на добре. Перебравши насїнє, він каже все добірне перемішати, щоб бач, в усїх однакове було. Тодї вибирають найбільш умілих сїячів і засївають усї ниви однаково. Знов і після молотнечі, хто з господарів задумує яке збіже продати, той спершу йде до Арсена просити, щоб подивив ся, чи досить збіже чисте. Коли збіже таке чисте, що не сором продати, Арсен дає квіток. З тим квітком господар везе своє збіже до громадської комори: там комірник зважить збіже, запише в книжку і лишить в коморі, а господареви дає квіток. Як господареви зараз треба гроший, він несе той квіток до позичкової каси і бере на него

гроші. Ото-ж як назвозять збіжа не менше, як на цілий ваґон, везуть його на зелїзницю; продають, а тодї вже дїлять гроші. Спершу дехто з Варварівців не приставав до такого ладу; а инше ще і кепкувало з такої „опіки". Але за рік запевнили ся люди, що воно справдї так добре, що „Кутківський пан не стане вчити дурного" і що тепер варварівська пшениця, жито, найпаче лен йдуть в продаж богато дорозше, ніж з сусїдних сїл. Коли за Нехворощанське або Чаплинське жито купець дає 40 копійок за пуд, так за варварівське — без слова платить 55—60 копійок.

— Усе-б воно було у нас добре! усе добре! — говорив якось Савура Пригарі, та от за одно шкода.

— А що? — питав Пригара.

— До церкви далеко ходити... півчу у нас в школї панї завела вельми добру; піп казав менї, що таку півчу хоч би і архієрею... Еге... а церкви в нас нема... далеко ходити... треба-б сього нам, пане, церкву.

— То вже ваше дїло! Коли спромога, так і заходжуйтесь...

— Ледво, пане, чи вистарчимо ще кошти... Мабуть треба підождати... А без церкви якось нїяково...

* * *

Що недїлї вся варварівська інтелїґенція збираєть ся в Куток до Пригар: часом зустрінеш тут і Шляґу і його товаришів — Гавриленка і Трохименка. Шляга одружив ся і окублив

ся в Нехворощі; а Гавриленко і Трохименко позаводили невеличкі крамнички — оден в Чаплинці, другий в Пустівцях і всї вони повагом сїють там те насїнє громадського житя, якого набрали ся в Пригари.

І коли всї отсї люди зберуть ся до затишного Кутка, здаєть ся, що се зібрала ся одна щира українська родина; що перш за все живе вона єдиною думкою, єдиною ріжноманїтно-одноманїтною працею позитивною на користь рідного народу.

Тодї в Кутку в отсїй щирій „родинї" чуєш і пісню, і музику, і жарти і веселий сміх — і поважну бесїду про всякі сучасні громадські справи і на Українї і поза Україною... Усїм в Кутку добре. Але не без того, що часом сиву Пригарину голову охмарять невеселі споминки... Сидить він, раює з своєї „родини"; любує і раює з своєї дорогої Тосї, вселої, жвавої і жизнерадісної Тосї, любує та часом і подумає:

„Чому не ранком веселим, не в південь ясний —
Прийшла ти до мене, богиня весни"...

весни нашої української, національно-народньої весни...

КОНЕЦЬ.

Date Due

КНИЖКА

се

НАЙБІЛЬШИЙ ПРИЯТЕЛЬ!

Петрії й Довбущуки. — І. Франко	80ц.
Кухар (як варити і печи.)	75ц.
Розбійник Кармелюк, 6 томів	2.40
В неділю рано зіле копала	85ц.
Як писати листи	75ц.
Перший том Кобзаря Шевченка	1.00
Наша Дума (укр. пісні з нот.) брош. 1.50, опр.	2.00
Коротка Історія України	40ц.
Букварь	25ц.
Друга Читанка	30ц.
Трета Читанка	30ц.
Четверта і пята Читанка	50ц.
Граматика української мови	40ц.
Царська Росія і Українська справа	50ц.
Жовнірські оповіданя	20ц.
Рухомі забави і гри	30ц.
Український Співаник	40ц.
За сестрою	25ц.
Фільозофія Штуки	50ц.
Хмари, Чари, Жарти і Оповіданя	15ц.
Пророцтва Михальди	20ц.
Русини а Москалї	15ц.
Провідник до науки англійської мови	1.50
Початки релігії	25ц.

Пишіть за катальогом книжок в якім поданий короткий опис книжок, а який висилаємо кождому даром. Як вам треба яких небудь других книжок напишіть до нас, а ми вам вишлемо.

Замовленя разом з грішми присилайте на адресу:

UKRAINIAN VOICE.

Box 3626, Winnipeg, Man.

PG 3957 K82 H7 1917 c.2
Konys'kyi, Oleksandr, 1838
Hrishnyky : roman-khronika.
HSS

ЧИТА

0 0004 6411 146

У...

найбіл... Ка-
наді, я... 12 1

Україн... A11281 ік 2

Український Голос подає найбільше вістий з України, дописий з житя Українців в Канаді і ріжних вістий з Канади.

В Українськім Голосі знайдете наукові статі, оповіданя, смішне і ріжну всячину.

Запренумерувавши собі Український Голос, будете мали в нім найліпшого приятеля, з яким ніколи не розстанетесь.

Передплачуйте отже Український Голос і заохочуйте других до передплати сеї часописі. Нехай не буде ані одної української хати в Канаді, в котрій не знаходив би ся Український Голос!

Передплату посилайте на адресу:

UKRAINIAN VOICE

BOX 3626, - WINNIPEG, MAN.

Як потребуєте яких книжок, пишіть за ними на повисшу адресу.